ENSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

---

Helmi Neetar

# ALUSE JA ÖELDISE ÜHILDUMINE EESTI MURRETES

Teaduslik juhendaja
professor, filoloogiadoktor P. Ariste

Dissertatsioon
filoloogiakandidaadi teadusliku
kraadi taotlemiseks

Tallinn
1964

# SISSEJUHATUS

## 1. Töö üldiseloomustus, ainestik ja allikad, peatükkideks jaotamise alused

Viimasel ajal, eriti seoses tööga eesti keele teadusliku grammatika kallal, on kasvanud huvi süntaksi vastu. Üheks tähtsamaks probleemiks on siin kahtlemata subjekti ja predikaadi kongruents, sest sageli kerkib keeletarvitaja ette küsimus, missugust öeldise vormi ühel või teisel konkreetsel juhul kasutada. Kuigi trükis on ilmunud artikleid, kus käsitletakse aluse ja öeldise ühildumist eesti kirjakeeles,[1] ei saa kõnesolevat probleemideringi pidada ammendatuks kasvõi sellepärast, et senine vaatlussfäär on olnud liiga kitsas. Kirjakeele süntaksiga tegelejal oleks kasulik teada, millised seaduspärasused valitsevad vanemas kirjakeeles või eesti murretes; tal oleks vaja kindlaks teha nähtuse arengusuund. Kahjuks ei ole see praegu võimalik. Pole ju tänapäeva eesti keeleski kõik aluse ja öeldisega või nende ühildumisega seotud probleemid lõpuni vaieldud ega kujunenud kindlad seisukohad, rääkimata siis vanemast kirjakeelest või murdekeelest, kus alles puuduvad vastavad eeltööd isegi materjali kogumise osas.

---

[1] Vt. K. Mihkla, Öeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles. - KK 1962, nr. 12, lk. 723–733; J. Valgma, Aluse ja öeldise kongruentsist eesti kirjakeeles. - KKIU VIII. Eesti keele süntaksi küsimusi, Tallinn 1963, lk. 390-425. Vt. ka E. Kindlam, Tulemused sõltuvad meetodist. - KK 1964, nr. 1, lk. 56-59.

Käesolev töö püüab eespool mainitud lünka osaliselt täita ja anda ülevaate aluse ja öeldise ühildumisest eesti murretes. Eksiarvamuste ärahoidmiseks olgu kohe märgitud, et öeldise all on mõeldud nii tegusõnalist öeldist kui ka käändsõnalise öeldise verbaalset osa. Antud töö seisukohast (vaatluse all on finiitne verbivorm) tundub nende eraldi käsitlemine tarbetuna. Seetõttu on lähtutud A. Kase arvamusest: "Kui aga ei soovita tarvitada koopula või kopulatiivse predikaadi nimetust, siis võib ju nominaalse predikaadi verbaalset osa nimetada ka lihtsalt öeldiseks, kuid pidades seejuures silmas, et seesugune öeldis koos järgneva öeldistäitega moodustab tihedalt ühtekuuluva terviku, käändsõnalise öeldise."[1]

Antud töös pole käsitletud käändsõnalise öeldise nominaalset osa - öeldistäidet - ega aluse ja öeldise ühildumist, kui aluseks on da-infinitiiv. Töö baseerub täielikult murdematerjalil ja kirjakeelset esinemust on arvestatud vajaduse korral niivõrd, kuivõrd see kajastub eesti keele grammatikais (resp. keeleteaduslikes artiklites). Samuti on puudutatud aluse või öeldisega seotud teoreetilisi probleeme, kui see osutus hädavajalikuks (näit. mida pidada aluseks hulga- või mõõdusõna puhul, arvsõnaühendis jne.).

Töös kasutatud murdeaines on pärit ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektori ja siia deponeeritud Emakeele Seltsi kogudest, peamiselt murdetekksti-

---

[1] A. Kask, Eesti keele lauseliigendusest ja lauseliikmeist. - KK 1960, nr. 4, lk. 240.

dest, mida näitab vastav lühendviide. Üldkartoteegis leiduvate lausete puhul on viimane ära jäetud. Vähesel määral on töös tarvitatud Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri arhiivis asuvaid kirjapanekuid (leivu, lutsi), samuti autori enda poolt kogutud materjali (Ambla kihelkond Nõmmküla). Viimati mainitud juhul seisab sulgudes kogumisaasta 1961. Käsikirjaliste allikate kõrval on kasutatud veel trükitud murdematerjale, mis on ilmunud "Eesti Keeles", "Emakeele Seltsi Aastaraamatus", "Kodumurdes" või iseseisvate teostena.

Et süntaksialases töös pole oluline märkida häälikulisi finesse, antakse kõik näitelaused, pärinegu need siis käsikirjalistest või trükitud allikatest, lihtsustatud transkriptsioonis, mis on Emakeele Seltsi poolt välja töötatud murdekorrespondentide jaoks.[1] See võimaldab mõningal määral vältida ebaühtlust märkimisviisis, sest kasutatud murdeaines on kogutud erinevatel aegadel ja erineva ettevalmistusega inimeste poolt.

Näitelausete andmisel on püütud silmas pidada seda, kas kõnealune nähtus on tavaline, kõigis murretes esinev või lokaalne. Esimesel juhul on esitatud vähe näiteid (harilikult üks igast murdest), teisel juhul on toodud neid võimalikult rohkem. Sageli sõltub näitelausete arv sellest, et on vaja tähelepanu juhtida mõne nähtuse ühele või teisele aspektile ning esitatav materjal peab olema

---

[1] Peale selle on tehtud veel järgmised asendamised: e pro ɛ , õ pro i, ng, nk pro ŋg, ŋk.

järelduste tegemiseks piisav.

Keeleajaloolisi ekskursse on tehtud peamiselt siis, kui need osutusid paratamatuks. Pole ju sageli ilma keeleajalugu tundmata võimalik selgitada ühe või teise nähtuse olemust (pöördelõppude häälikuseaduslikud edasiarengud; sõnade eks, es, eis, etse etümoloogia jne.). Võimaluse korral on viidatud ühe või teise nähtuse arengusuunale, sest kasutatud murdematerjal erineb ajaliselt. Osa murdetekste on kirja pandud viimastel aastatel, osa aga 20-30-ndail aastail või veelgi varem. Seetõttu tuleb juhul, kui kasutatav materjal seda lubab, piiritleda, kas on tegemist vana, kaduva nähtusega või mitte. Kui vastav ühildumisjuht on tuntud mitte ainult eesti keeles, on juhitud tähelepanu selle esinemusele lähemates sugulaskeeltes või mujal.

Materjali koondamine kahte peatükki, millest esimene käsitleb ühildumist isikus, teine ühildumist arvus, on teataval määral tinglik. On ju tegelikus keeleuususes arv ja isik omavahel väga tihedalt seotud. Tavaliselt (kui mitte arvestada erandeid) toimub ühildumise puhul arvus ka ühildumine isikus ja vastupidi. Ometi on ühelt poolt 1. ja 2. isiku, teiselt poolt 3. isiku vahel mõningad erinevused.

Esiteks saavad 1. ja 2. pöörde puhul aluseks olla ainult teatud kindlad sõnad (isikulised asesõnad mina, sina, meie, teie), 3. pöörde puhul aga peale isikuliste asesõnade tema, nemad veel lugematu hulk sõnu: majad,

kaks meest, rahvas jne.[1]

Teiseks on otstarbekam vaadelda ühildumist isikus predikaatverbi vormi, s.o. tegumoe, kõneviisi ja kõne järgi, sest aluse ja öeldise ühildumine pole siin kaugeltki ühesugune. Kui samuti käsitleda ühildumist arvus, ei saaks täielikku ülevaadet subjekti ja predikaadi kongruentsist. On vaja arvestada veel seda, kas on tegemist täis- või osaalusega ja millised sõnad on lauses aluseks (kollektiivsubstantiivid, arvsõna või arvsõnaühend, hulga- või mõõdusõna).

Kolmandaks esineb sel juhul, kui aluseks on 3. isik ja puudub ühildumine arvus, ikkagi ühildumine isikus. On aga aluseks 1. või 2. isik, on olukord märksa keerulisem, nagu selgub vastavas peatükis.

Loomulikult ei saa ega ole vajagi alati tõmmata teravat piiri ühildumise vahel arvus või isikus. Kus seda nõuab materjali terviklikkus, on vaadeldud koos kõiki isikuid: käskiv kõneviis, eks- (es-, eis-) laused, laskonstruktsioonid.

## 2. Aluse ja öeldise ühildumine

Enne kui asuda eesti murdeainese käsitlemisele, tuleb peatuda mõnedel aluse ja öeldise ühildumisega seotud teoreetilistel probleemidel. Kuigi ühildumise konkreetsed juhud võivad keeliti erineda, ei saa ükski süntaksi-

---

[1] Vrd. А.И.Смирницкий, Синтаксис английского языка, Москва 1957, lk. 79.

Ka L. Tesnière (Éléments de syntaxe structurale, Paris 1959, lk. 117) vastandab 1. ja 2. isiku 3. isikule, millel on terves reas keeltes ühine piir substantiividega.

uurija mööda kolmest küsimusest: 1) mida pidada ühilduмiseks, mida mitte; 2) sisu ja vormi vahekord ühildumises; 3) aluse ja öeldise (täpsemalt aluse ja öeldisena esinevate sõnade) vaheline seos. Et vastus kõigile kolmele küsimusele sisaldub nii või teisiti sõnastatult ühildumise definitsioonis endas, siis kõrvutatagu kaks järgnevat, millest üks on antud vene keele teaduslikus grammatikas, teine L.I. Ilija prantsuse keele õpikus. Mainitud definitsioonid on valitud sellepärast, et tegemist on kahe keelega (vene, prantsuse), mis erinevad oma struktuurilt.

Näiteks öeldakse vene keele teaduslikus grammatikas: "Ühildumiseks nimetatakse tavaliselt süntaktilise seose sellist liiki, kui koordineeruvate sõnade vormid on ühendatud soo-, arvu-, nimisõnadel ka käände-, verbidel ühiste samatähenduslike või -tüübiliste morfoloogiliste isikutunnustega, kusjuures alistuv sõna muutub alati selles suhtes põhisõna sarnaseks."[1]

L.I. Ilija kirjutab oma prantsuse keele grammatikas: "Ühildumiseks nimetatakse süntaktilises grupis sõltuva sõna vormi muutumist vastavalt põhisõna vormile ja tähendusele."[2]

Mõlemas definitsioonis on ühised kaks momenti.

---

[1] Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. Москва 1960, lk.22.

[2] Л.И. Илия, Синтаксис современного французского языка, Москва 1962, lk.136.

1. Siit selgub, et ühildumine on väga tihedalt seotud morfoloogiaga. 2. Ühildumise korral eksisteerib alistuv seos aluse ja öeldise (resp. põhisõna ja täiendi) vahel.

Erinevus mõlema definitsiooni vahel seisneb selles, et vene keele teaduslikus grammatikas räägitakse ainult põhisõna vormist ja jäetakse kõrvale selle sisu. L.I. Ilija peab aga võrdselt tähtsaks nii põhisõna sisu kui ka vormi.

Pole mingit vajadust tsiteerida lisaks ülaltoodule veel teiste autorite definitsioone, sest neis korduvad enam-vähem samad põhimomendid. Lisatagu seepärast vaid mõned seisukohad sisu ja vormi vahekorra, aluse ja öeldise vahelise seose kohta.

Paljud keeleteadlased on märganud, et öeldis ei järjenda alati rangelt aluse vormi. Seetõttu jaotab näiteks prantsuse keeleteadlane J. Marouzeau ühildumise grammatiliseks ja sisuliseks vastavalt sellele, kas ühilduva sõna grammatiline vorm on määratud temaga korrelatsioonis oleva sõna grammatilise vormi või sisuga. Viimasel juhul on tegemist kollektiivsubstantiividega: une foule de gens étaient venus[1] 'rahvahulk oli (olid) tulnud'. Samuti arvab P. Ravila, et pole sageli võimalik anda põhjendatud seadusi, kui jäetakse tähele panemata sisu. Siinkohal on ta jällegi mõelnud paljudes eri keelkondades tuntud sisulist ühildumist (nn. constructio ad sen-

---

1 Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, Москва 1960, lk.287.

sum): sm väki tulevat[1] 'rahvas tuleb (tulevad)'.

Milline on aga aluse ja öeldise vaheline seos sisulise ühildumise korral? Nagu õigesti väidab B.A. Lapidus, ei lükka sisuline ühildumine tegelikult ümber oletust, et öeldis sõltub alusest. Ka praegusel juhul väljendab öeldis aluse (mitte mingi muu lauseliikme) arvu vastavalt aluse pluraalsele sisule.[2]

Samal ajal leidub aga selliseid juhte, kus ei saavat rääkida alistuvast seosest. Nii kaheldakse vene keele teaduslikus grammatikas, kas võib öelda, et 1. või 2. isiku finiitne vorm sõltub isikulisest asesõnast. Üldiselt on neid juhte loetud ühildumiseks, sest asesõna - aluse isikule vastab verbi - öeldise isikuline vorm. Ometi on täheldatav suur erinevus ühelt poolt seda tüüpi seose, teiselt poolt põhisõna ja täiendi vahelise seose vahel. Seepärast ei räägitagi vene keele teaduslikus grammatikas alistumisest, vaid 1. või 2. isiku asesõna koordinatsioonist verbi finiitse vormiga.[3]

Koordinatsiooni piire on hiljuti veelgi avardanud T.E. Giltšenok, kes eraldab morfoloogilise, vormimoodustava ja süntaktilise koordinatsiooni. Morfoloogilise koordinatsiooni all mõistab ta sellist seost, kui koordinee-

---

[1] P. Ravila, Lauseopin periaatekysymyksiä. - Virittäjä 1941, lk. 116.

[2] Б.А.Лапидус, Проблема согласования сказуемого с подлежащим в современном английском языке. Автореферат диссертации, Москва 1959, lk.20.

[3] Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая, Москва 1960, lk.23 - 24.

ruvate sõnade morfoloogilised tunnused vastavad küll teineteisele (nagu ühildumisegi puhul), kuid on iseseisvalt moodustatud. See, mis ühes vormis on väljendatud leksikaalselt, on teises vormis väljendatud grammatiliselt. Näit. я читаю 'ma loen' jt.

Vormimoodustava koordinatsiooni puhul ei saa öeldise vorm ise väljendada isiku ja arvu grammatilist tähendust, kuid ta võib tähistada ükskõik millise isiku või rea isikute tegevust, sest ta vastab ükskõik millisele personaalpronoomenile. Näit. я - бух в воду 'mina sulpsti! vette'. T.E. Giltšenok nimetab sellist seost koordinatsiooniks sellepärast, et kumbki koordineeruvatest sõnavormidest on kujundatud omamoodi ja samal ajal on nad teineteisega kooskõlas. Vormimoodustav on ta aga sellepärast, et korrelatsioon isikuliste asesõnadega, mis langevad oma tähenduselt kokku verbiafiksite tähendusega, annab muutumatutele verbivormidele isiku ja arvu grammatilise tähenduse, mida neil muidu ei ole.

Süntaktiline koordinatsioon on selline seos, mille puhul grammatilised suhted kujundatakse ainult sõnajärje ja intonatsiooni abil. Näit. но самое главное - почувствовать себя среди своих 'kuid kõige tähtsam (on) tunda ennast omade keskel.'

Lõpuks jõuab T.E. Giltšenok järeldusele, et koordinatsioon on grammatiliste suhete eriliik, mis erineb nii alistumisest kui ka rinnastumisest. See on sõnadevahelise vastastikuse sõltuvuse selline väljendusvõimalus, mille juures kumbki korrelatsioonis olevaist ühikuist on täiesti iseseisev oma morfoloogiliselt kujunduselt. Sel-

line seos tuleb ilmsiks neil juhtudel, kui puuduvad tingimused ühildumiseks. On ju ühildumine morfoloogiliselt võimalik vaid siis, kui koordineeruvad sõnad on ühendatud üldiste ühetähenduslike või ühetüübiliste morfoloogiliste tunnustega ja kui ühe sõna tunnustel on sõltuv karakter.[1]

T.E. Giltšenok on teineteisest eraldanud kaks erinevat tasapinda - morfoloogilise ja süntaktilise. Neist esimese puhul võime kõnelda ühildumisest ja ühildumise puudumisest, teise puhul tuleb kindlaks teha süntaktilise seose liik - alistumine või koordinatsioon.

Loomulikult ei tarvitse kõik see, mis iseloomustab indo-euroopa keelkonda kuuluvaid keeli, kehtida soome-ugri keelte kohta. Tõsi küll, ka meie keelkonnas toimub aluse ja öeldise ühildumine, kuid selle konkreetsed esinemisjuhud erinevad paljuski indo-euroopa keelte omadest.

Nagu väidavad keeleteadlased, on pöördelõpud tekkinud uraali keeltes varasemaist personaalpronoomeneist. (Järelikult oli tol ajal sõnajärg teistsugune.) Hiljem olevat hakatud kasutama koos pöördelõpulise verbivormiga ka isikulist asesõna, kui see oli rõhutatud: minä tule-n 'mina tulen.' Personaalpronoomenit on siin raske pidada vormi tule-n mingiks laiendiks, vaid ta esineb kui nominativus absolutus.

---

[1] Vt. Т.Е. Гильченок, О грамматических отношениях между подлежащим и сказуемым в современном русском языке. – Филологические науки 1964, 2, lk.60 - 67.

Viimasel seigal olevat keskne osa subjektikategooria sünnis. 1. ja 2. isiku vormide finiitsus on põhjustanud sama nähtuse ka 3. isikus. Nii on verbi tüvi või mingisuguse sufiksi abil tuletatud nominaalne vorm arenenud personaalseks finiitseks vormiks, mis sisaldab endas subjekti samuti kui 1. ja 2. isik.[1]

Nagu osutab P. Ravila, eksisteerib oluline erinevus soome-ugri ja indo-euroopa keelte vahel. Meie keelkonnas on pluuralitunnuse liitumine verbi pl. 3. p. primaarne, sest verbi sg. ja pl. 3. p. on kõigis soome-ugri keeltes nominaalne vorm. Indo-euroopa keeltes on aga predikaadi arv sekundaarne, kongruentsist tingitud.[2]

Keele praegusel arenguastmel ei tajuta enam predikaadi primaarset osa. On ju alus see, mis nii öelda dikteerib enamikul juhtudel öeldise vormi. Keeleajaloost lähtudes võime aga nimetada ühildumiseks nii neid juhte, kui aluseks on 1. või 2. isik, kui ka neid juhte, kui aluseks on 3. isik või mingi noomen. Pealegi saame selgi korral, kui aluseks on 1. või 2. isik, kasutada öeldisena ikkagi teatavat (mitte ükskõik millist) vormi, mis on vastavuses nimetatud personaalpronoomenitega. Korrektses eesti keeles võime öelda mina tulen, teie tulete, mitte aga vastupidi. Tõsi küll, leidub lauseid, kus esi-

---

[1] Vt. P. Ravila, Uralilaisen lauseen alkuperäisestä rakenteesta. - Virittäjä 1943, lk. 263.

Sama ka L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 475-476, 259.

[2] P. Ravila, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. - FUF XXVII, lk. 96.

neb näiteks mina tulete. Sel puhul on muutunud kõneleja kogu mõttekäik ja seos personaalpronoomeni (mina) ning predikaatverbi (tulete) vahel tegelikult puudub.

Kui fikseerida need põhiprintsiibid, millest lähtutakse antud töös, siis tuleb kõigepealt märkida, et primaarseks peetakse aluse vormi, kuid vajaduse korral (näit. kollektiivsubstantiivid) arvestatakse ka tema sisu. Aluse ja öeldise ühildumine avaldub morfoloogiliste vahendite kaudu. Viimased on eesti keeles (resp. murretes) väga mitmekesised.

Aluse ja öeldise ühildumist võib märkida mingi morfeem (pöördelõpp, arvutunnus): mina tulen, lapsed mängisid. Juhul, kui isikuline asesõna puudub, on alus väljendatud öeldise pöördelõpuga: tuleme. Kongruentsi võib samuti tähistada predikaatverbi vorm, kui on tegemist häälikuseadusliku edasiarenguga (nn. nullmorfeem). Näit. murdeti ma tule 'ma tulen' jt. Käskivas kõneviisis pole tegelikult pöördelõppe, kuid tavaliselt eristame isikud käskiva kõneviisi tunnuse või terve vormi järgi: ütelge! ütelgu! ütle!

Juhul, kui puuduvad morfoloogilised vahendid, puudub ka ühildumine. Eesti keeles (resp. murretes) leidub üsna palju selliseid verbivorme, mis üksinda ei väljenda isikut ega arvu. Selline oleks näiteks kaudne kõneviis: tulevat, olevat tulnud jt. Kirjakeeles ja paljudes murretes on üldistunud eitavas kõnes endine sg. 3. p.: ei tule, es tule 'ei tulnud' jt. Üht ja sama muutumatut vormi (sg. 3. p.) kasutatakse ikka rohkem ja rohkem tingivas kõneviisis: tuleks, loeks jt. Kõigil mainitud juhtudel

osutab ainult aluseks olev noomen, kellest või millest on juttu.

Ühildumatusest võib kõnelda vaid siis, kui aluse ja predikaatverbi vormid ei sobi teineteisega. Näiteks lõuna-eesti ta piat ~ piät, kus aluseks on sg. 3. isik, öeldis seisab aga sg. 2. p.

Ühildumise puhul saab rääkida alistumisest, sest öeldise vorm, nagu eespool mainitud, oleneb suurel määral aluse vormist (harvemini sisust). Ühildumatuse korral aluse ja öeldise vaheline seos puudub.

Kuidas nimetada aga aluse ja öeldise vahelist seost sel korral, kui ühildumine puudub? Vaatamata sellele, et alusena võivad esineda erinevad isikud, alus võib seista nii ainsuses kui ka mitmuses, ei muutu ikkagi öeldise vorm: ma ei tule, tüdrukud ei tule. Tundub siiski, et siin pole tegemist rinnastumisega, sest aluse ja öeldise vaheline seos erineb viimasest oma suurema korrelatsiooni tõttu. Vrd. mina, sina, tema; kõnnib ja laulab jne., kuid ma tulevat, nad ei tule jne. Seetõttu oleks vast õigem pidada sellist aluse ja öeldise vahelist seost grammatilise seose eriliigiks ja nimetada seda koordinatsiooniks.

# I PEATÜKK

## ALUSE JA ÖELDISE ÜHILDUMINE ISIKUS

## I. KINDEL KÕNEVIIS.

Kui predikaatverb on kindlas kõneviisis, ühilduvad alus (1. ja 2. isik) ja öeldis üldiselt kõigis eesti murretes, kusjuures vastavad pöördelõpud väljendavad ühtlasi nii isikut kui ka arvu. Et murdeti leidub ka kõrvalekaldumisi ülaltoodud seaduspärasusest, vaadeldakse aluse ja öeldise ühildumist iga isiku puhul eraldi.

1. Mis puutub ains. 1. isikusse, siis esineb mõnedes murretes (nagu kirjakeeleski) pöördelõpp -n, teistes mitte. Saarte, osalt läänemurdes, mulgi, tartu ja võru murdes on pöördelõpp -n häälikuseaduslikult kadunud[1] (nn. nullmorfeem). Praegu kasutatakse saarte murdes ja läänemurde neis murrakuis, kus -n üldiselt puudub, küllalt sageli kirjakeelseid vorme läbisegi murdepärastega. Samasugune järjekindlusetus iseloomustab ka Rannu murrakut (tartu murre), mille põhja-, kohati keskosas on tarvitusel ains. 1. pöörde lõpp -n.[2] Sellega kõrvuti võib sama keelejuhi kõnes kuulda pöördelõputa vormi. Sellist nähtust saab seletada järgmiselt. Tõenäoliselt on Rannu murrakuala, mis kuulub lõuna-eesti murrete koosseisu, mõjutanud põhja-eesti erinevad häälikuseadused (Kolga-Jaani

---

[1] L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, Helsinki 1929, lk. 107. Ains. 1. p. lõppude leviku kohta vt. A. Saareste, Väike eesti murdeatlas, Uppsala 1955, lk. 71, kaart 94.

Võrdluseks mainitagu, et sg. 1. p. lõpp on kadunud ida-vadjas, püsinud aga lääne-vadjas (P. Ariste, Vadja keele grammatika, lk. 73, 81).

[2] Vt. A. Tamm, Ü 136 (Ran), lk. 111.

kaudu). Esineb ju vastav nähtus põhiliselt murraku põhja-, vähem keskosas, mille naabruses asuvas Kolga-Jaanis on ains. 1. p. lõpuks -n. Pealegi leidub kaolisi vorme rohkem vanimatel murdekõnelejatel. Teistes lõuna-eesti murrakutes on pöördelõpp tarvitusel vaid nende inimeste kõnes, keda on tugevasti mõjutanud kirjakeel.

Ülejäänud murretes (kirde-eesti rannikumurre, osalt lääne-murre, kesk- ja idamurre) väljendab aluse (ains. 1. isik) ja öeldise ühildumist pöördelõpp -n. Alljärgnevalt tuuakse lausenäiteid kõigist eesti murretest:

Kaa mina olen keige vanam mees sii koloosis, aga iga jumala päe ma ole sii kivisid vöttamas (KKI MT 81, 14-15). Mar ma ole veel sest katku soost (ES MT 312, 10). Mär ma olen ikke ühe kanga ka kudund. Var kui ma noorem olin, künti adraga ja puupulkega äkkega (KKI MT 194, 14). Ann mina istusin taga lõukal, süitasin peerust tuld (KKI MT 99, 3). VNg mina olin üheksas laps oma vanematel (KKI MT 167, 4). Kod ma suan varsi sadandene (ES MT 288, 12). Trv mina ole ju suistle keeli kasvand // ja tarvastu keeli ole rohkemb aiga eländ (KKI MT 214, 14). Ran Ants mõtelnu et / kuma ('kui ma') sääld-alla karga / siss-olen ma koolu kah! (KKI MT 198, 107) San male ('ma olen') küll-ilman-ätä ('häda') kannatõnu / ja[t]-tüüd olõ tennün-nigu üits-elläi (KKI MT 160, 15). Har ma[t]-taha kah henele viiulit tetä? (KKI MT 42, 3). Kra Ma selle sullõ küsü / Põlvõlda palle ma (ES MT 224, 1).

Isikuline asesõna võib puududa, nagu näitelausetestki ilmneb, ja alus on sel juhul enamasti väljendatud öeldise pöördelõpuga. Tuleb aga kohe lisada, et lõuna-eesti

murretes kasutatakse personaalpronoomeneid palju rohkem kui põhja-eestis, sest see väldib segiminekuid erinevate isikute vahel, eriti siis, kui öeldise vormist üksinda ei ilmne isik.

Saarte murde mõnedes murrakutes (näit. Ans, Kär, Muh, Rei jt.),[1] osalt ka läänemurde alal, valitseb teatud seaduspärasus, et isikulise asesõna olemasolu korral on ülekaalus kaoline, isikulise asesõna puudumisel aga pöördelõpuga vorm. Muidugi pole see seaduspärasus absoluutne, vaid on võimalik ka teistsugune esinemus:

Jäm viimati võtsin tasust ('taskust') leva raasu pìstsi se‿sohe (ES MT 204, 15). Pöi sügiseks tegin omale maea üles, läksi oma maease jä'le (KKI MT 163, 10-11). Muh pannin (kartulid) maha /kasvavad küll // vana sordi kaotasi oopis ää (KKI MT 64, 7). Rei Vetsin sene töö küll oma pääle aga jähin sene asjaga jänni - pole muistnd ää teha (KS). Rid tuhlisi võtmas käisin sii, siss läksin tagasi (KKI MT 133, 9). Vig ma läksi uie ('uue') aasta omigu rehale ('rehe alla') ja ütlesi loomele, et tere omigust, täna oo uie aasta omigu, ja antsin lehmale soola‿leiba (KKI MT 208, 31).

Vrd. Jäm peaks keegi reega tulema / väsind ole (ES MT 204, 26). Ans (kj. räägib oma elust) Talina-maal kala meheks oli kuus sui (ES MT 222, 1). Mus viimaks

---

[1] Vrd. Ü. Parbus, Anseküla murrak, lk. 112, 267; P. Koppel, Ü 138 (Kär), lk. 62-63; H. Vihma, Ü 134 (Muh), lk. 276; E. Küttim, KS (Rei 1961). Sissejuhatus.

mõtlend: tee ette ('õige') ennast lolliks (ES MT 109, 3). Jaa laps suri ää // siis kasvatasi Mihkli venna üles (ES MT 281, 8). Muh et / lähe kuluta omad kopikid ää (ES MT 264, 18). Han nüid katsusi lehmale natuke aaval eina teha (KKI MT 158, 20). Khn üsä ('üsna') vaest elu olõ elän (KKI MT 25, 67).

Esitatud lausetest nähtub, et alati pole kaolise vormi puhul selge, millist isikut on mõeldud. Nii võib Anseküla näites peale sg. 1. isiku esineda alusena veel sg. 3. isik (mina, tema oli), Mustjala näites aga käskiva kõneviisi sg. 2. isik (mina tee, sina tee!). Teistel juhtudel ilmneb juba öeldise vormist (kasvatasi, lähe, ole väsind), et aluseks saab olla ainult sg. 1. isik.

Pälvib tähelepanu, et saarte murdes puudub isikuline asesõna väga harva, kui pöördelõpp on kadunud. Seetõttu on tõenäoline, et kirjakeelseid vorme hakati kõigepealt kasutama siis, kui alust pidi väljendama öeldise vorm ise. Murdeomane vorm ei tundunud sel korral enam küllalt ilmekas. Praegu pole tarvitusviis veel stabiliseerunud ning kirjakeelne ja murdeomane uusus esineb tihtipeale kõrvuti. Sageli on esimesel öeldisel pöördelõpp, teisel öeldisel see puudub (Jäm, Pöi, Muh). Vigala näites on see öeldis, mis seisab isikulisele asesõnale lähemal (ütlesi), säilitanud murdeomase vormi, kaugemal asuval on juba pöördelõpp (antsin).

Ülalesitatud mõtteid toetab osalt see, et mõnede kihelkondade (näit. PJg, Hää, Saa) häälikuloolistes ja grammatilistes ülevaadetes leiame juba 20-ndate aastate

algul kõrvuti kaolisi ja kirjakeelseid vorme.[1] Näiteks Saardest on märgitud: ma tõi ühe, kuid pesu õmblen esi (AES 96, 110). Esimesel juhul tarvitatakse isikulist asesõna, teisel juhul see puudub.

Kirjakeelsete vormide levikusuund on olnud idast läände ja nende tarvituseletulek paljudes murrakutes küllaltki kiire. A. Saareste andmeil leidub Mihklis ja Pärnu-Jaagupis ka pöördelõpu kadu,[2] kuid praegustes grammatilistes ülevaadetes ja murdetekstides see enam ei kajastu.[3] Näit. Mih ma olin siis üsna vähike / olin enese õue ääres karjamal lammastega (KKI MT 225, 1). PJg ma löön vasta rohtu esimese kaare / siss löön säält tagasi (KKI MT 274, 15).

P. Ariste oletab hiiu murrakute kohta, et kõiki pöördelõpu kasutamise juhte ei saa pidada väljastpoolt tulnud mõjuks. Nagu näitavad kirjapanekud möödunud sajandi lõpul, samuti mõnede õige vanade inimeste keel käesoleva sajandi algupoolel, on Hiiumaal tarvitatud pöördelõppu juba enne, kui kirjakeel hakkas avaldama tugevamat mõju. Seetõttu "pole võimatu arvata, et püsi kao kõrval on veelgi vanem, et tänapäevani on säilinud olukord, kus mõ-

---

[1] Vt. AES 83 (PJg), lk. 55; AES 41 (Hää), lk. 52; AES 96 (Saa), lk. 110.

[2] A. Saareste, Väike eesti murdeatlas, Uppsala 1955, lk. 71, kaart 94.

[3] Vt. M 11 (Mih) ja M 143 (PJg) - kõigil verbidel on sg. 1. isikus pöördelõpud.

lemad võimalused esinevad kõrvu, mis teatavasti on omane vanemale kirjakeelele."[1]

Praegu kehtib hiiu murrakutes hoopis teistsugune olukord. Mida vanem on keelejuht ja mida puhtamat murret ta kõneleb, seda vähem esineb pöördelõpuga vorme. Viimased on aga ülekaalus noorema ja keskmise põlvkonna keeles ning kahtlemata tuleb sel puhul rääkida juba otsesest kirjakeele mõjust.

2. Alus ja öeldis ühilduvad isikus ja arvus tavaliselt selgi puhul, kui aluseks on ains. 2. isik. Võrreldes ains 1. isikuga on erinevus selles, et kõigis murdeis (välja arvatud võru murde liht- ja enneminevik) on kasutusel pöördelõpud. Alus võib olla väljendatud vastava isikulise asesõnaga või öeldise pöördelõpuga:

Emm kui sa kukulinnu kuuled / ja parem kõrvast sool sisse üiab / ja lehtpuu metsast / siis saad varsti mihele (KKI MT 168, 6). Mar sa oled meitil tülinaks küll olnd juba (ES MT 293, 5). Jõe verk kaulass sa oled sündünd ja veru kaulass sa sured . sie täendab, et saarest sa kaugemalle ei saa, siia sa sured (KKI MT 89, 130). MMg kas see ering ei õle sul küll soolane, et sa teda veel soola kastad (KKI MT 159, 23). Hls sa oled iki seante jahi miis ja sa tahad / jahi päl kävvä (KKI MT 212, 18). Võn kas sa's sedä sinist tunnõt ja sedä musta? (KKI MT 36, 2) Urv kasa$^{t}$ ('kas sa') tuut tiiät

---

[1] P. Ariste, Hiiu murrete häälikute kvantiteedist. - Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX, Tartu 1941, lk. 209.

kuiss lats tark saa ja / rikass? (ES MT 249, 52) Se "ku‿sa / ar jovvat lukõ ('lugeda') // siss‿s olt sa / tark" (EK 1931, 18).

Sellise üldesinemuse kõrval tuleb tähelepanu juhtida veel möningatele murdelistele erinevustele. Peamiselt vanemad võru murde kõnelejad kasutavad ains. 2. p. asemel mitm. 2. p. lõppe, nagu nähtub pöördelõpule -de järgnevast larüngaalklusiilist. Järelikult ühilduvad alus ja öeldis küll isikus (2. isik), mitte aga arvus (pluural pro singular). Predikaatverb on harilikult olevikus, harvemini liht- või täisminevikus, kusjuures isikut märgib enamasti personaalpronoomen. Peale võru murde leidub samasugust uusust veel Sangaste murrakus:

San aga‿m mi‿sa‿t tiite ('mis sa teed') / ku elupäivi om jakat ('jätkatud') (KKI MT 160, 8). Har sa arvadõ et meil suka ('sinuga') aigu siihn om, viidät mi? aigu ni‿p pallu (KKI MT 1, 32). siss sa‿n naarat / nii‿et haigõss jääde? (ES MT 269, 20). Rõu ütle‿m mullõ kah / kui‿sa‿s sääl eläde? Se vai‿sa olõdõ kaugust jäänü? (ES MT 79, 86). kost sa? neq? rõiva? saidõ? (ES MT 149, 58). Lei ku sa uinudõ, sõss‿sa näede (VLM, 24). mis sa tan teede? ('teed').

Praegu on kõnealune nähtus lääne-võru murrakutes taandumas. Näiteks võib täheldada Hargla murrakualal, et nooremate inimeste keeles toimub ühtlustumine -t kasuks. Samuti on märgitud Urvaste ja Rõuge murraku kohta, et varem esines seal vorme (sa) tulõdõ?, olõdõ? jne. hoopis rohkem. Praegu on nende asemel käibele tulnud vormid olõt, tulõt.[1] Teistsugune olukord valitseb aga setu mur-

---

[1] Vt. ES 249, 1 ja 2; ES 248, 73.

rakualal, kus varasemat uusust võib mõnikord tabada isegi õpilaste omavahelises vestluses, nagu on tähele pannud L. Nelke.[1]

Teiseks eripärasuseks, mida leidub Sangaste murrakus ja võru murdes, on see, et predikaatverbil puuduvad liht- ja enneminevikus sg. 2. pöörde lõpud, s.o. pöördelõppude puudumine aitab eristada minevikuaegu olevikust:

San sa'lli (= sa o'lli?) üte lehmä müünu? (KKI MT 160, 99). Kan misa$^{t}$ ('mis sa') tälle lubasi? (ES MT 210, 56). Har no$^{k}$ kost sa$^{t}$ tunsõ ku$^{t}$ tõsõ rõiva o'lli sälgä aèdu (KKI MT 1, 27). Rõu kas sa raamatut kellegile lugõda anni? (KKI MT 70, 14). Se sa sõidi ('sõitsid') müüdä // võdi ('võtsid') minno / ar? (EK 1931, 19). Lei nu või sa sõidi nei ku ma reidži ('käskisin') (VLM, 21). Kra Kuis sa mullõ tei? (ES MT 224, 2).

Probleemiks on siinjuures asjaolu, kas on õige rääkida aluse ja öeldise ühildumisest või mitte. Kui lähtuda P. Ariste seisukohast, et lõuna-eesti larüngaalklusiil on varasema -k (mitte -t) jätkajaks,[2] siis pole sellised vormid nagu (sa) lubasi?, anni? jt. sugugi ootuspärased.

---

[1] L. Nelke, Eesti keele õpetamisel esinevaid raskusi Pankjavitsa 7-a. Koolis (setu murrakualal). Diplomitöö 1957. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris, lk. 47.

[2] Vt. П.Ариcте, Состоялся ли в южно-эстонских диалектах переход конечного t в гортанный взрывной? - Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Filoloogilised Teadused 4. Filoloogilisi ettekandeid peetud soome-ugri teaduste konverentsil Leningradis 1947.a., Tartu 1947, lk. 25-34.

(Oli ju sg. 2. p. varasemaks lõpuks -t.) Teiselt poolt ei saa häälikuseaduslikult põhjendada sg. 2. p. lõpu kadu minevikuvormides (sa sõidi 'sõitsid' jt.) ja püsi olevikuvormides (sa tiiät 'tead' jt.). On tõenäolisem, et minevikuaegades on üldistunud üks ja sama vorm nii ainsuses kui ka mitmuses. Seetõttu esinebki larüngaalklusiili sg. 2. isiku vormis, kus seda ei eeldaks. Pole võimalik rääkida ühildumisest, sest öeldise vormist ei ilmne isik ega arv. Erandiks on Hargla murrak, kus tervel real astmevahelduslikel tegusõnadel (samuti verbidel olema, tulema, minema) on lihtminevikus ainsus nõrgas, mitmus tugevas astmes: ma, sa lätsi - mi, ti lätsi jt. (vt. lähemalt lk. 26, 29 ). Kuid siingi saab kõnelda ainult ühildumisest arvus, mitte aga isikus.

3. Nagu juba eespool mainitud, ühilduvad aluseks olev mitm. 1. isik ja öeldis kõigis eesti murretes, kusjuures pöördelõpud ise võivad foneetiliselt erineda.

Käi mei tulime siia koha peèle viiskümmend aastad tagas (KKI MT 173, 3). Aud kui me kõik olime ää palun / siis tahtsime süia (ES MT 187, 59). Kos me üst ('just') nii ei ole old et me üst / palla põhkude sies oleme magand (KKI MT 219, 32-33). Kuu nii kaua olemme selles majas elaned (KKI MT 52, 2). Jõh meie õlema kõik süömatta tüöd tehned (KKI MT 56, 89). Äks kahte pidi me kaarutame, rihaga tõmmame kaarid ümber (KKI MT 155, 73). Krk ja ütless sedäsi et elä sina ka õiglaselt nagu me olem elänu (KKI MT 213, 54). Nõo me massame teele ('teile') nii pallu kume ('kui me') jõvvame (KKI MT 206, 106). Urv "vaest mi[s] saami eski õigõss ('saame isegi toime')!"

(ES MT 249, 8) Rõu mi[l] latsõ ollim[k] kitsiga[p] pinuhn ('püstroigastest suveköögis') (ES MT 248, 55). Se "no kunass mi säält art ('ära') tulõmõ?" - "kolmõ aastaka ('aasta') peräst, siin kottal ('kohal') saamõ kokko" (ES MT 290, 8). Lut panõm kuurmille ('paneme vilja koorma') (SU 90, 8).

Näidetest selgub, et tavaliselt on predikaatverbi isiku- ja arvutunnused identsed. Ainult kirde-eesti rannikumurde liitaegades, kus abiverb olema ühildub nagunii alusega isikus ja arvus, märgib aluse arvu veel nud-kesksõna pluraalne vorm. Võru murdes esineb arvutunnusena larüngaalklusiil, kuid viimane võib ka puududa. Nõo murrakus võib mitm. 1. p. lõpp liituda mõnikord nud-kesksõnale mineviku liitaegades: Nõo kume ('kui me') üle ulga aja oleme kokku saanume / siss ajame sõna juttu (H[K]).

Kõrvuti pöördelõppude kasutamisega leidub võru murdes ka nende puudumist. See on üsna tavaline minevikuaegades, kuid esineb küllalt sageli olevikuski. Sangaste murrakust saab tuua pöördelõpu puudumise kohta ainult niisuguseid näiteid, kus predikaatverb on minevikus:

San vanaraass ('vana rahvas') kõnõli[k] kumi ('kui meie') kartold võti mihklibä et / perämine suvõpäiv[k]om (KKI MT 75, 63). milli (= mi olli) rihetarõn sündenu (KKI MT 160, 101). kumi ('kui meie') Ilmjärvest är[t] tulli / sisma ('siis ma') olli kolmõtõisku aastõnõ // siss lätsimi[t] tõistõ paika (ibid., 3). Kan mi võta viimätse ku terä käest (ES MT 210, 27). Plv mi[p] pidi sõss ega pühäbä noid lakka ('laiali') kanma (ES MT 205, 54). Har poig ütel': ujoo imä, küll mi[k] kõnõla siss kui

paàri saat (KKI MT 1, 13). ku$^{m}$ mi mõnikõrd kerikudõ lätsi (ibid., 4). kas sa ei mäletä, ku mi käe kokku pandi[1] ja lepingu tekki, et mi enämb tõnõtõist kuhtudõ ei kaiba. Rõu mi jäl loi raamatut, olli viil targap päälegi, ku kuuli lätsi (KKI MT 101, 2). mi ollimi moosõkandi, lätsi Kaspiahe tulli torm mi$^{m}$ mängse (KKI MT 66, 3). Se no sõss tahtsõ tõnõtõist kaia, kas mi olõ vele vai olõ_i (ES MT 149, 17). Lei mi osti ('me ostsime').

Kui pöördelõpud puuduvad, ei ilmne üldiselt öeldise vormist isik ega arv. Teistsugune olukord valitseb Hargla murrakus, kus rea astmevahelduslike ja mõnede muude tegusõnade (olema, tulema jt.) puhul on eristatavad ainsus (nõrk aste) ja mitmus (tugev aste). Järelikult toimub selliste predikaatverbide puhul aluse ja öeldise ühildumine arvus, näit. mi lätsi, pandi, tekki. Tavaliselt on pöördelõpp ära jäetud siis, kui isikuline asesõna seisab predikaatverbi vahetus naabruses või küllalt lähedal, et lauset õigesti mõista (Rõuge esimene näide, Vastseliina). Vastasel korral kasutatakse harilikult pöördelõppu. Ometi ei kehti selline seaduspärasus kõigis lauseis, näiteks Rõu mi ollimi ... lätsi.

4. Peaaegu kõigis eesti murretes on harilik see, et alus - mitm. 2. isik - ja öeldis ühilduvad isikus ja ar-

---

[1] Isikulise ja umbisikulise tegumoe lihtminevikud langevad vormiliselt kokku, sest verb panema on siirdunud andma tüüpi. (Vt. E. Turu, Kahesilbiliste e-tüveliste verbide imperfektist eesti murretes. - ESA V, Tallinn 1959, lk. 83-84.)

vus, kusjuures pöördelõpud võivad jällegi foneetiliselt erineda:

Pha te olete ka palja jalgadega (KKI MT 141, 12). Khn mis te valõtlõtõ, et te tõite seoksõ (KKI MT 25, 31). VMr mis te seie otsite, mis te tahate? (KKI MT 177, 6) Jõh küll teie õlete (leivalabidat) nähned ja leiba tehned! (KKI MT 56, 72) kas teie õleta saaned midagi (ibid., 76). Iis teie Pagarille õlete käined (KKI MT 282, 17). Kod "küll te õleta iljakuss jäänud õma tüügä!" (ES MT 289, 58) Trv no kas te tääde mis turba korv om (KKI MT 214, 24). San misti kiisledi ('mis te jonnite, otsite tüli') ütte lugu (ESA VIII, 91). Kan soldatik kos tip pakõti? ('põgenete') (ES MT 210, 38). Har latsõkõsõ, nah hüürläse ('herilased') palutõga kõik' vällä? ('ära'), ku tik konh näede (KKI MT 1, 32). Räp ti jo kah loiede?, pallo tis saiede (M 74, 11).

Ka mitm. 2. isiku puhul on predikaatverbi isiku- ja arvutunnused identsed, välja arvatud kirde-eesti rannikumurde liitajad ja võru murre.[1]

Võru, osalt tartu murret iseloomustab veel selline nähtus, et ains. ja mitm. 2. p. lõpud on oma vormilt samasugused. Öeldis on enamasti olevikus, harvemini minevikuaegades:

Võn teil käävan na tseitungi?, ti iks tiiät (KKI MT 111, 42). San ma ütsi ('ütlesin') üitskõrd küll et / kuisti? ('kuidas teie') tuda ütlet (KKI MT 160, 93).

---

[1] Et neist oli juttu mitm. 1. isiku käsitlemisel (lk. 25–24), ei ole otstarbekas seda siinkohal korrata.

Kan kas ti$^{k}$ ka mõtlõt viil sõa riistu hindä kätte saia? (ES MT 210, 28). Plv kupahtagõ nüüd nii pallo ku ti tahat (KKI MT 259, 72). Har ti$^{p}$ panõt raudkikka ka$^{k}$ kirgmä! ('kirema') (KKI MT 1, 33). ku$^{k}$ karjaga mõtsa lähäde, siss tekke ('tehke') tuli maha muidu$^{t}$ ti$^{k}$ külmät ('külmetate'). Räp ei tiiä$^{k}$ kas ti? innembäst säänest juuki ollit joonu? (M 79, 5). Se ja ti olõt veitkese vargust tennü? (ES MT 149, 70). Lut gu$^{t}$ ti$^{t}$ tahat (EK 1938, 147).

Mitm. 2. p. sellist lõppu on seletatud kahesuguselt. N. Ikola järgi pole mitm. 2. p. toimunud häälikuseaduslikku lõpukadu, sest silp oli suletud: * -ttek, *-ttek. Tegemist olevat hoopis ains. 2.p. lõpuga, mis on üldistunud ka mitmusesse. Seda tõestavat asjaolu, et sg. 2. p. ja pl. 2. p. -t esinemisalad kattuvad.[1]

N. Ikola seletus pole seetõttu veenev, et tegelikult ei kattu sg. 2. p. ja pl. 2. p. -t esinemisalad. -t on sg. 2. p. lõpuks peaaegu kõigis lõuna-eesti murdeis, välja arvatud mulgi murde mõned murrakud (Halliste, Paistu, osalt ka Tarvastu)[2] ja tartu murde Võrtsjärve-äärsed murrakud. -t kasutamine pl. 2. p. lõpuna iseloomustab aga põhiliselt võru murret.

Usutavama seletuse annab E.A. Tunkelo, kelle arvates pole võimatu oletada häälikuseaduslikku edasiarengut. Ni-

---

[1] N. Ikola, Etelä-Viron verbien persoonapäätteistä.- Suomi V : 13, Helsinki 1931, lk. 35-36.

[2] Vt. S. Tanning, Mulgi murdetekstid, lk. 49.

melt esindaks -t varasemaid lõppe -tta, -ttä.[1] On selge, et sg. ja pl. 2. p. lõpud (-t), mis kummalgi juhul on erinevat algupära, on muutunud seetõttu täiesti identseteks. Võib-olla on pöördelõppude segiminek soodustanud sedagi, et sg. 2. pöördesse on üldistunud pl. 2. p. lõpp -de ( vt. lk. 22-23 ). Sellise oletuse kasuks räägib asjaolu, et pöördelõppude -de (sg. 2. p.) ja -t (pl. 2. p.) esinemisalad enam-vähem kattuvad. Mis puutub aluse ja öeldise ühildumisse, siis ilmneb öeldise vormist üksinda (arvadõ, panõt) küll isik, mitte aga arv. Seepärast on isikuliste asesõnade kasutamine sageli hädavajalik lause õigeks mõistmiseks.

Pöördelõppude ärajätmine lihtminevikus ei piirdu ainult sg. 2. ja pl. 1. isikuga, vaid seda esineb ka pl. 2. isiku puhul. Vastav nähtus on jällegi omane võru murdele:

Urv "kosti$^{p}$ ('kuhu te') panni$^{?}$!" (ES MT 249, 39) Har vai ti$^{l}$ lasi$^{m}$ mul ekkõ ('jõkke') karada$^{?}$ (ES MT 269, 46). et kas ti Alakasa Piitrõt näkki ('nägite') (KKI MT 7, 22). Se kas ti ar$^{?}$ süäme sei$^{?}$ (ES MT 149, 15). õt mis ti timmä sinnä käsi$^{?}$ ('käskisite') (ES MT 79, 118). Lei kui ti mul reitsi ('käskisite'), nei ma sõidi (VLM, 21).

Üldiselt väljendab öeldise arvu, kui aluseks on pl. 2. p., larüngaalklusiil või tugev aste (Har näkki

---

[1] E. A. Tunkelo, Etelävirон ja liivin verbien taivutuksesta. - Virittäjä 1944, lk. 288.

'nägite' jt.). Isikute täpsemaks eraldamiseks, kui predikaatverb on liht- või enneminevikus, on vajalik personaalpronoomeni olemasolu.

Mitm. 2. p. saab kõigis murdeis kasutada veel nn. viisakusmitmusena, kuigi enamasti eelistatakse teietamise asemel sinatamist. Sel juhul ei märgi alus mitte inimeste paljust, vaid ühtainsat inimest, keda viisakalt kõnetatakse. Teinekord on isegi raske otsustada, kas on tegemist mitm. 2. pöördega või nn. viisakusmitmusega, sest see ei selgu alati kontekstist. Seevastu on järgnevates lausetes ilmne, et siin esineb nn. viisakusmitmus:

Kse ja äkiste üks alli abenega mees sündin täma juure pöösa ääre ... // isa üteln et mis tei sij nüid teete (ES MT 164, 3). Vil sis te tääte küll seda maa korda, kuedas ta on, ku te isi maa laps olete (KKI MT 84, 41).

Vormiliselt on neis lauseis kõik korras, sest alus ja öeldis ühilduvad. Sisuliselt on olukord teistsugune, sest ainsuse asemel on tarvitatud mitmust: teie all on mõeldud üht, mitte mitut inimest.

5. Ühe isiku asendumine teisega

Pöördelõppudel on kõneleja teadvuses alati kindel funktsioon - vastava isiku näitamine. Seetõttu juhtub haruharva, et keelejuhul tekivad rääkimise ajal uued assotsiatsioonid ja ta kujundab lause lõpu teisiti, kui oli varem kavatsetud, s.o. siirdub jutu kestel ühelt isikult teisele:

Lih kui ma sii ikka akkasime (KKI MT 268, 27). Nis lugesin igalt poolt / kus sa roamatu lahti tegime / sel-

geste lugesime (KKI MT 145, 57). Rap mis‿sa seal masina seest selle või kokku tegime (KKI MT 196, 24). Jür ütles et / mis‿sa rumalad juoksete karga kinni ja / lase möda reialust ('rehealust') edasi (KKI MT 226, 8). Tür iaste olin nii mudane ja märg kui ma ükskord tagasi saime (varem oli juttu veel teisest isikust) (KKI MT 227, 25). Iis mis sa ilma aegu tere õhtast ütlesin (KKI MT 279, 21). SJn ja no olli võeras mõni // nagu nüid‿te siin oleme (KKI MT 197, 48).

Eelnevast selgub, et ühildumise seisukohalt eksisteerib formaalselt kolm võimalust: 1) alus ja öeldis ühilduvad isikus, mitte arvus (Lih, Jür, Tür); 2) alus ja öeldis ühilduvad arvus, mitte isikus (Iis, SJn); 3) alus ja öeldis ei ühildu isikus ega arvus (Nis, Rap). Kõrvalekaldumine üldisest seaduspärasusest, et alus ja öeldis ühilduvad isikus ja arvus, on tingitud nendes lausetes uute seoste tekkimisest kõnelemise ajal, mistõttu on muutunud kogu lause mõte ning katkenud seos alusena tajutava personaalpronoomeni ja predikaatverbi vahel.

Teisiti on lugu järgnevate lausetega:

Har ei paranõ ta enämb; ma‿lõ ('ma olen') kõigist ruhe toonu?, kost olõt kuuldanu, kõik' om jumalõ muudu? ('muidu'). - (kj. räägib endast) om palavõid ja halvu päivi nännü ilman, viletsusõn ja vaesusõn olõt ollu?, a‿s surm näet om pakku lännü?, ei‿olõ tullu viil'. olõt jo‿s surnu‿aian unõn ollu ja kerikun ja näet, ei‿olõ viil' koolu ('surnud') vällä? ('ära') (KKI MT 42, 23).

Ootuspärane oleks neis lauseis sg. 1. isik, sest keelejuht räägib oma elu juhtumeid. Ometi kasutab ta

täiesti teadlikult sg. 2. isiku vormi, tõenäoliselt seepärast, et mitte niivõrd esile tõsta iseennast, kui anda lausele üldistatum, impersonaalne sisu.[1]

KOKKUVÕTE

Aluse ja öeldise ühildumine isikus ja arvus, kui predikaatverb on kindlas kõneviisis, on kirde-eesti rannikumurdes, põhja-eesti murretes, mulgi ja tartu murdes (välja arvatud Sangaste murrak) järjekindlam kui võru murdes. Võru murdes, osalt ka Sangaste murrakus, võib täheldada suurt üldistumistendentsi, seda eriti minevikuaegades. Pöördelõpu kadumine on häälikuseaduslik sg. 1. isiku, mitte aga pl. 1., sg. ja pl. 2. isiku puhul. Pealegi pole võimalik, et üks ja sama pöördelõpp oleks kadunud minevikus, püsinud aga olevikus. Samal ajal on vähemal või suuremal määral säilinud erinevused arvus.

Väärib tähelepanu, et paralleelseiks on arenenud (või arenemas) sg. ja pl. 1. p. ning sg. ja pl. 2. p. Nii võivad mõnikord olevikus puududa pöördelõpud ainult pl. 1. pöördel: mi$^{k}$ kõnõla (vrd. sg. 1. p.: ma kõnõla); sg. 2. ja pl. 2. p. lõpud on aga sageli samasugused (-t, -de): sa arvadõ - ti näède; sa tiiät - ti tiiät. On võimalik, et larüngaalklusiil on üldistunud sg. 2. pöördesse (liht- ja enneminevikus) just pl. 2. p. mõjul: sa tei 'tegid' jt.

Üldistumistendentsi tõttu kasutataksegi võru murdes väga palju personaalpronoomeneid, sest need võimaldavad

---

[1] Samasugune uusus on täiesti tavaline eesti kirjakeeleski, eriti aga kõnekeeles.

lahus hoida erinevaid isikuid ja õigesti aru saada lause mõttest. Isikulise asesõna mina, ma sagedane tarvitamine on tihtilugu õigustatud ka neis murdeis (saarte, osalt läänemurre, lõuna-eesti murded), kus pöördelõpp -n on häälikuseaduslikult kadunud. Saarte ja läänemurdes esineb praegu kirjakeele mõjul ikka rohkem ja rohkem pöördelõppu -n, kusjuures personaalpronoomen võib ära jääda.

## II. TINGIV KÕNEVIIS

Tänapäeval jäetakse enamikus eesti murretes ära tingiva kõneviisi pöördelõpud ja kasutatakse üht ning sama muutumatut vormi kõigi isikute jaoks (ma, sa jne. tuleks). Tegemist on eelkõige morfoloogilise nähtusega, nimelt verbi pöördumatusega. Juhul, kui pöördelõpud esinevad, käib tuleks ~ tuless kõigepealt sg. 3. isiku kohta (ta, tema). Samuti on selline vorm ootuspärane sg. 1. p. puhul nendes murretes (saarte, osalt läänemurre, lõuna-eesti murded), kus pöördelõpp -n on häälikuseaduslikult kadunud. Näit. Pha ma teeks, Hel ma tahass jt. Seega toimuks mõlemal juhul aluse ja öeldise ühildumine nagu ülejäänud isikutegi puhul.

Kui aga pöördelõpud üldiselt puuduvad, pole mingit mõtet eraldada ühilduvate vormidena sg. 3. p. ja murdeti sg. 1. p. Õigem on rääkida muutumatust vormist, mis on üldistunud kõigisse pööretesse ja mistõttu puudubki aluse ja öeldise ühildumine.

1. Aluse ja öeldise ühildumine, kui öeldis on tingivas kõneviisis (vt. kaarti 1), on kõige rohkem levinud kirde-eesti rannikumurdes, sellega piirnevates keskmurde murrakutes, kohati ka saarte ja idamurdes, kuid üksikuid

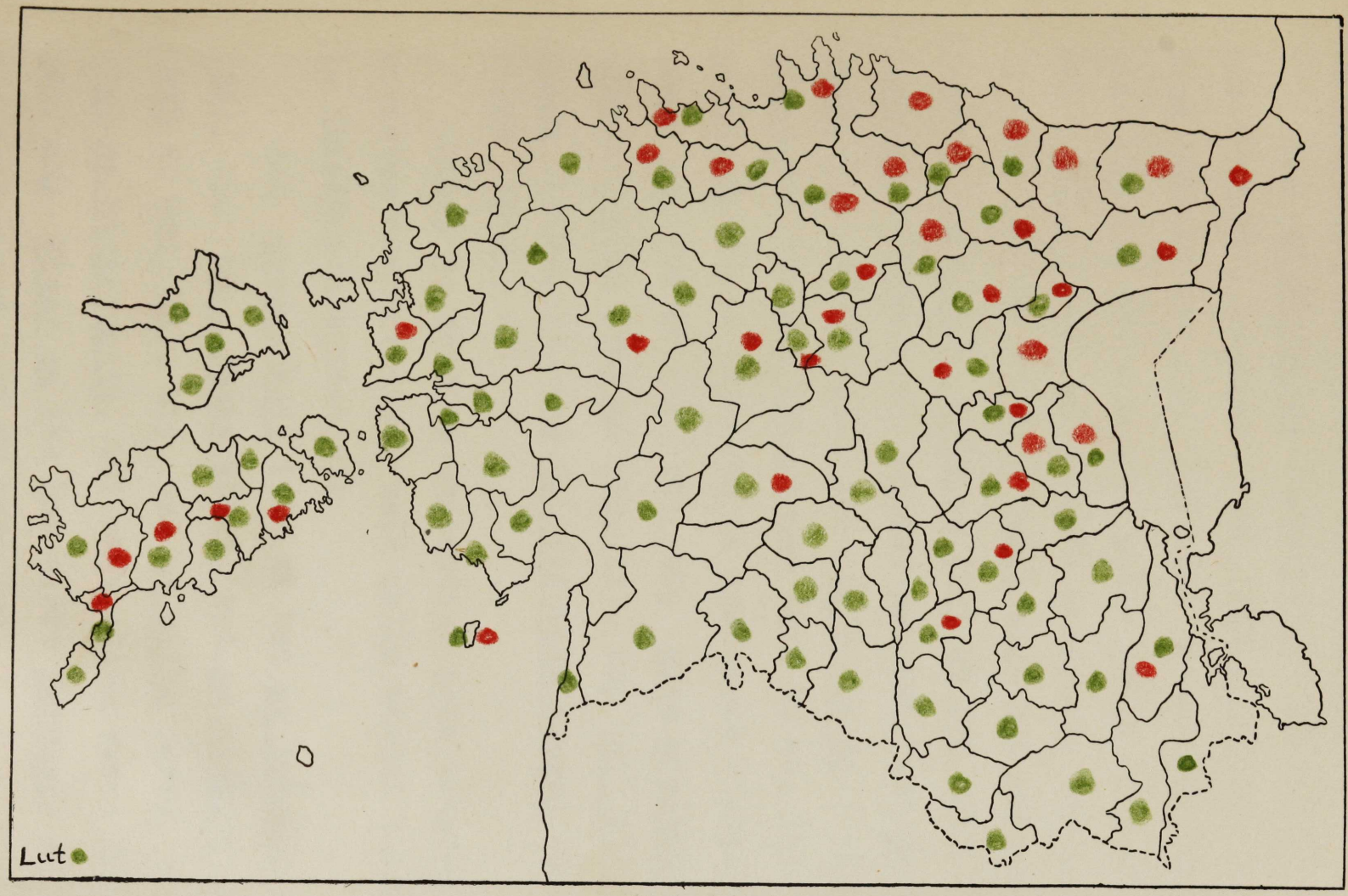


Kaart 1

Tingiv kõneviis

1. Alus ja öeldis ühilduvad
2. Alus ja öeldis ei ühildu

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

näiteid saab tuua mujaltki. Alus on väljendatud isikulise asesõnaga või öeldise pöördelõpuga:

Ans oleksite te ennem tulnd (AM, 256). Khn meie nda ('nõnda') rumalad olimõ, olõksime võin segädä sedä tuld (KKI MT 25, 17). Amb ega sa korraga tohtind lüia siis oleksid teese kurika piàle lüönd (KKI MT 218, 9). VMr kuoksin ikke aru järele praègagi, aga kes kuob! (KKI MT 177, 10) Rak K ton't tiab kui neid ei oleks tuld kuikaua me oleksim pahmand (KKI MT 236, 20). Kuu kas sa laskesid ('laseksid') ennäst peksädä, kui ma sinu peksäsin (KKI MT 53, 61). Jõh te õlesitta ('oleksite') tiand kui õleksid kää perast (KKI MT 56, 13). Kod õlisin peljänud, õlesi juuksnud ja kekstanud ('hüpelnud') kõik ümmer sul (ES MT 288, 16). MMg mina mõestassin ('mõistaksin') küll (KKI MT 159, 31). Räp mi olõssime kõik joonu (M 74, 4). kas ti olõsside lasknu tõist inemist pessä (ibid., 60).

Aluse ja öeldise ühildumine pole eespool loetletud murretes ainuvalitsev, vaid selle kõrval esineb tihtipeale ühildumise puudumist:

Amb parandaksin ikke ää kui ma julgeks (M 124, 135). Ann mina teeks kõiki, kui ma saaksin paigal olla (KKI MT 108, 88). Hlj kui ma oliks terve, siis ma meniksin. ma kirjutaksin, kui käsi oliks terve (KKI MT 23, 38). MMg õless sa ise kua sisse karanud, siis õlessid kua neid suand (KKI MT 159, 33).

Mõnikord tarvitatakse sel juhul, kui isikuline asesõna puudub, pöördelõppu (Ann, MMg); on aga isikuline asesõna olemas, võib pöördelõpp esineda või puududa.

Tähelepanu pälvivad järgnevad lausenäited: Jõe siis oleks mei keik mere pohjas olned (KKI MT 89, 14-15). Iis ja kui nävad õleks selle mehe kätte saaned (KKI MT 282, 19). Alus (pl. 1. ja 3. isik) ja öeldis ühilduvad ainult arvus (mitmus), mida väljendab nud-kesksõna pluraalne vorm. Abiverbil endal puuduvad nii isiku- kui ka arvutunnused.

Eelmistega sarnanevad mõnevõrra Nõo murraku näited. Siin on aluseks mitm. 1.isik ja öeldis on tingiva kõneviisi täisminevikus: Nõo Tamsa ja oless me näede ('nende') käest küsinume kausse / ehk kõnelnu näedega (HK). aga oless me lännume kuùse alla / oless kueva ollume (HK). "Oles Karlake elänu, oles me sõitnume Rumeeniäde!" (KM 1963, 61)

Aluse ja öeldise ühildumist isikus ja arvus ei väljenda käesoleval juhul mitte abiverb, vaid nud-kesksõnale liitunud mitm. 1. p. lõpp. Viimast ei kasutata alati, mistõttu alus ja öeldis võivad ka mitte ühilduda. Näiteks 1. lauses (me oless) kõnelnu; samuti Nõo et meless (= me oless) rongiga liina lännu (KKI MT 206, 314).

2. Tavalisem on kõigis eesti murretes see, et alus ja öeldis ei ühildu, kui öeldis on tingivas kõneviisis. Pöördelõppude puudumine on ülekaalus saarte, lääne- ja keskmurdes, eriti järjekindel aga lõuna-eesti murretes:[1]

---

[1] Vrd. L. Kettunen, Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekte mit Berücksichtigung anderer estnischer Mundarten, Helsinki 1913, lk. 156; A. Saaberk, Vigala murde peajooned, Helsinki 1917, lk. 9; S. Tanning, Mulgi murdetekstid, lk. 52.

Kaa kui me oleks akkand neid põldusi puhastama, see oleks aastaid leind (KKI MT 81/14). Mih kui minul jalad all olas / et ma kõia saaks / ma lähäs küll seda kuiba sood vaatama (KKI MT 225, 51). Amb et oleks te eele ('eile') loomad lahti last ehk oleks te / omme last ma põleks sõnagi teile üöld (KKI MT 218, 58). Jõe sa oleks voind oma piirittusega sadama küll menna (KKI MT 89, 50). Iis et kuhu ma nüid õmmet/egi piaks minema (KKI MT 279, 18). Vil oless sa nüid säält kasumetsest lõeganud, sis oless ma sinu palgast kinni võtnd (KKI MT 246, 22). Pst ma oless tennu süüvvä (KKI MT 201, 10). Kam kui ma näessi, siss ma tiissi ('teeksin'). San nok konass sat tuu pikä üü oss jõudõnu olla? (KKI MT 76, 9) Vas kui sa tiäsi?, sa mullõ annasi? õigõhääd süüki (ES MT 104c, 7). Räp kas sina minno avitadak kuigi saassi? (KKI MT 113, 68). Se kost me saasi parebihe ('paremini') ar? minnä? (ES MT 135, 38).

Näidetest selgub, et pöördelõpud pole tingiva kõneviisi puhul vajalikud. Palju olulisem on tingiva kõneviisi tunnus, mis on ühesugune nii ainsuses kui ka mitmuses. Lause vääriti mõistmist väldivad kas isikulised asesõnad või kontekst ise.

Mõnedes murdeülevaadetes on märgitud, et pöördelõpud jäävad ära kiiremas kõnes.[1] Üldiselt leidub küsitlemisel saadud materjalides aluse ja öeldise ühildumist palju rohkem kui vabas jutustuses. Teatud määral sõltu-

---

[1] Näit. H. Vihma, Ü 134 (Muh), lk. 261; M 36 (Muh), lk. 59; Ü 70 (Amb), lk. 188, 199.

vad ju tulemused küsitlemise metoodikast ja mitmesugustest kõrvalmõjudest (näit. kirjakeel), mistõttu keelejuht võib kasutada vorme, mis ta igapäevases keelepruugis pole aktiivsed.

3. Enne kui lõpetada tingiva kõneviisi käsitlemine, on vaja puudutada veel üht aluse ja öeldise ühildumise erijuhtu. Nimelt võib võru murdes, harvemini mujal, tingiva kõneviisi täisminevikus ära jääda abiverb olema ja öeldisena esineb kas nud-kesksõna üksinda või sellega sarnane vorm:

Kod võenod ('oleksid võinud') siin õlla, ärä minnod[1] ('sa poleks pidanud minema') metsä! Krk minden[1] sa ('oleksid sa läinud') nüid kardult võtme / vaat missa ('mis sa') nüid sääl tiit vihmage. Har ku ma tiidänü, ma pandanu ('kui ma oleksin teadnud, ma oleksin pannud'). Rõu olõss hummõn hää ilm ollu, sõss mi lännüt tsuklõma ('oleksime läinud suplema') (KKI MT 70, 23). "mam modu lännük kesk üü aigu jot tööle / a map pelgä sussõ ('hunte') (ES MT 248, 27). Vas a ku ti mullõ õigust es mõistnu ('ei oleks mõistnud') siss tapnu ma ti mõlõba ar (ES MT 104c, 37). Se ko ma no tiidnö ('oleksin teadnud'), öt tis sedämuudo oodat, sis ma õks olõss tulno (M 7, 77).

Kuigi aluseks on kord sg. 1. või 2. isik, kord pl. 1. isik, ei muutu nud-kesksõna arvus ega isikus. Üksnes

---

[1] Kummalgi juhul pole tegemist nud-kesksõnaga, sest see oleks Kodaveres lähnud, Karksis lännu.

personaalpronoomeneist nähtub, kes on lauses tegijaks või olijaks.

Pole võimalik täpselt dateerida, millal algas pöördelõppude ärajätmine tingivas kõneviisis. Kui toetuda varasematele eesti keele grammatikatele ja vanemale kirjakeelele, saab öelda, et kõnealune nähtus on lõuna-eesti murretes vanem kui põhja-eestis. N. Ikola andmeil võisid lõuna-eesti alal juba 17. saj. pöördelõpud esineda või ära jääda.[1] Oma järelduste tegemisel on N. Ikola lähtunud lõuna-eesti vanemast kirjakeelest. See aga pole, nagu õigesti märgib J. Mägiste, küllalt kaalukas kriteerium. Selle põhjal ei saa väita lõuna-eesti murrete kohta, et seal esinesid ehk veel 17. saj. pöördelõpud. Pöördelõppude kasutamist lõuna-eesti vanemas kirjakeeles võis põhjustada asjaolu, et siinses kirjakeeles (eriti Rossihniusel, kuid ka teistel) oli üsna palju tolleaegse põhja-eesti kirjakeele mõjutusi.[2] 19. saj. algul ilmunud A.W. Hupeli grammatika järgi puuduvad pöördelõpud lõuna-eestis juba järjekindlalt.[3] Pöördelõppude ärajätmist põhja-eesti murretes mainib esimesena F.J. Wiedemann, kes annab aga selle kõrval täieliku paradigma. Samasugune olukord on F.J. Wiedemanni grammatika järgi ka lõuna-eestis.[4]

---

[1] N. Ikola, Etelä-Viron verbien persoonapäätteistä. - Suomi V : 13, Helsinki 1931, lk. 50.

[2] J. Mägiste, Viron muotooppia. - Virittäjä 1932, lk. 415-416.

[3] A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 96.

[4] F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 471.

Pöördelõppude ärajätmine tingivas kõneviisis on aja jooksul üha rohkem ja rohkem levinud mitte ainult murretes, vaid ka kirjakeeles. Seetõttu on tulnud peaaegu igas grammatikas, alates J. Jõgeveri omast ja lõpetades kõige viimase kooligrammatikaga, juhtida keeletarvitajate tähelepanu sellele, et tingivas kõneviisis peavad olema pöördelõpud.[1] Pöördelõppude esinemine või puudumine ei olene kõneleja vanusest. Verbi pöördumatust leiame nii vanema, keskmise kui ka noorema põlvkonna keeles, isegi vanemate klasside õpilaste kirjalikes töödes ning trükiteostes.[2]

KOKKUVÕTE

Tingiva kõneviisi puhul on eesti murretes tavalisem see, et predikaatverbil puuduvad nii isiku- kui ka arvutunnused (sa, ma tuleks). Ainult üksikutel murdealadel (kirde-eesti rannikumurdes, kohati saarte, kesk- ja idamurdes) esineb veel aluse ja öeldise ühildumist (sa tuleksid, me tuleksime). Võru murdes (harva ka mujal) saab kasutada tingiva kõneviisi täisminevikus nud-kesksõna üksinda või sellega sarnast vormi, kusjuures viimane ei muutu isikus ega arvus (mi lännü 'me oleksime läinud' jt.).

---

[1] Näit. J. Jõgever, Eesti keele grammatika II, lk. 66; K. Leetberg, Eesti lauseõpetus keskkoolidele, lk. 11; O. Loorits, Eesti keele grammatika, lk. 84; L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, lk. 20; J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 69; N. Remmel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika, lk. 94.

[2] Vt. A. Saareste, Eesti keele kontrolltööde tulemustest keskkoolides 1928.a. - EK 1931, lk. 99; V. E. Poissman, Ajaleht "Vaba Maa" keelest 1929.a. algul. - EK 1930, lk. 30; E. Nurm, 1937.a. gümnaasiumi vastuvõtueksami tööde ortoloogiline külg. - EK 1939, lk. 17; L. Nelke, Eesti keele õpetamisel esinevaid raskusi Pankjavitsa 7-a. Koolis (setu murrakualal), Diplomitöö 1957. Käsikiri TRÜ eesti keele ka-

## III. KAUDNE KÕNEVIIS

Kaudse kõneviisi puhul tuleb kõigepealt märkida, et ta annab kaudselt edasi peamiselt 3. isiku tegevust või olekut. 1. ja 2. isikut tarvitatakse alusena võrdlemisi vähe ja seetõttu polegi võimalik tuua lausenäiteid kõigist eesti murretest:

Aud kaheteist aastane ma olle oln. Kod Puuspa Aleks ütles et sa õlema obese teno ('mälestuspalvet') tehnud (ES MT 289, 73). Hel me olevet piijoniss ('spioonniks') (KKI MT 232, 14). Har kas mak ka võttav vai ostav medägi ('kas ma võtvat, ostvat midagi, küsinud kaupmees'). - kullõ, karus ('karjus'), sa ollõv eläje laskunu üle piiri muidõ rahva jao pääle.

Esitatust nähtub, et kaudse kõneviisi vormid on murdeti väga erinevad. Ühine on kõigile murretele aga see, et neil vormidel puudub nii isiku- kui ka arvutunnus. Kõikide isikute jaoks (nii ainsuses kui ka mitmuses) on olemas üks ja sama muutumatu vorm ning ainult isikuline asesõna näitab, kellest on juttu.

Üksnes Rannu murraku kohta on märkinud A. Tamm, et mitm. 1. isiku puhul on kaudsel kõneviisil olemas pöördelõpp (tennäme, niitnäme). See esinevat väga harvadel keelejuhtidel mõnedes sõnades.[1] Kahjuks puuduvad lausenäited.

---

teedris, lk. 52; L. Tall, Murdevead Puka Keskkooli õpilaste keeles. Diplomitöö 1962. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris, lk. 64.

[1] A. Tamm, Materjale na-tunnuselise kaudse kõneviisi kohta Rannu murrakust. - ESA VII, Tallinn 1961, lk. 110.

Murdetekstidest ei õnnestunud leida selliseid lauseid, kus alus (pl. 1. isik) ja öeldis ühilduvad, küll aga: Ran tollest sordist‿olna ('olevat') meie (KKI MT 198, 9).

## IV. KÄSKIV KÕNEVIIS

Erinevalt eelnevate kõneviiside käsitlemisest peatutakse imperatiivi puhul (nii jaatavas kui ka eitavas kõnes) ka neil juhtudel, kus aluseks on 3. isik, ja seda kahel põhjusel. Esiteks seepärast, et käskiva kõneviisi tunnus, mis täidab pöördelõpu funktsiooni, väljendab küll isikut, mitte aga arvu: ta tulgu - nad tulgu. Teiseks, nagu hiljem selgub, on murdeti võimalik kasutada 3. isiku vormi veel mõne muu isiku (sg. 1., sg. ja pl. 2. isik) puhul ja vastupidi (vt. lk. 48-50 ). 3. isiku käsitlemine koos 1. ja 2. isikuga tagab seega materjali terviklikkuse.

Aluse ja öeldise ühildumist, kui öeldis on käskivas kõneviisis, vaadeldakse isikute kaupa. Algul tuuakse need juhtumid, mis on iseloomulikud kõigile või enamikule murretele, seejärel jälgitakse aluse ja öeldise ühildumise mõningaid eripärasusi, mis on sageli lokaalse iseloomuga.

1. Ains. 2. isiku vormil puudub üldiselt eriline käskiva kõneviisi tunnus, s.o. kogu öeldise vorm ise väljendab isikut ja arvu. Ainult võru murdes esineb imperatiivi tunnusena larüngaalklusiil:

Pha äi mere‿pääl aìta midagi, ole sa nii tark ja edevaàtlik (KKI MT 141, 6). Kul ma võtan kèrgema, sa tõsta seda raàskemad (Ü 98, 61). Kei teese pìòga oea ('hoia') kiǹni teesega tõmma sirbiga maha (KKI MT 224, 13). Jõe püi ('pühi') sa seda peranda ära (KKI MT 89,

89). Pst tule sina, Toomass, minu rõugu otsa ala (KKI MT 201, 28). Rõn Lase lihal üits tunn aiga kiia, sis pane kartuli pääle. Räp sa ooda[s] siin (KKI MT 113, 76).

Isikuline asesõna (sa, sina) on sageli ära jäetud ja öeldise vormist endast ilmneb, millise isikuga on tegemist.

2. Ains. ja mitm. 3. isiku puhul on käskiva kõneviisi tunnuseks (nagu kirjakeeleski) üldiselt -gu, -ku, lõuna-eestis vokaalharmoonia tõttu peale -gu, -ku ka -gü, -kü, Saaremaa ja Muhu vanemal põlvkonnal aga -ga, -ka. Viimati mainitud tunnust leidub isegi Nõo murrakuala vanimatel inimestel. Nooremail (nii Saaremaal, Muhus kui ka Nõos) on ülekaalus kirjakeelne vorm.[1]

Jäm me pole jo änam paganad, nad minga kuulutaga sääl koes ('kus') paganad. Muh mis ta muidu ähverdab / kukkuga sis juba maha (M 36, 22). Khn tehku nad mis tahtvad ehk tegäd ('teevad') (KKI MT 25, 39). Pai kui olen mina ilma, siis olgu tema ka ilma. Hlj annan paruni kätte / tehku tema niega ('nendega') mis tahes (KKI MT 47, 81). Trv särk oli iki egal / olgu ta miis või naene (KKI MT 202, 38). Nõo attuma jumalale / olga terve saatja. Har et ennembi mingü[t] ta kõik ku[m] mi[t] teile üte talu jau anna (KKI MT 1, 8). Räp saatku nimä[k] kah niipallo leeväkotte vällä, siss tulku kõnõlõmma (M 74, 45).

---

[1] Nõo kohta on andmed saadud H. Keemalt. Viimase kirjapanekute hulgas Puhja murrakust leidub samuti ga-tunnusega käskiva kõneviisi vorm: olga pääle 'olgu peale'. Nimetatud vormi on kasutatud impersonaalselt.

Nagu juba eespool mainitud, ühilduvad alus (3. isik) ja öeldis ainult isikus. Seejuures on isikulised asesõnad ise väga harva aluseks, palju rohkem kasutatakse sellena nimisõnu.

3. Erinevalt kirjakeelest puudub mitm. 1. isikul eesti murretes käskiva kõneviisi vorm. Käskiva kõneviisi asemel tarvitavad nii vanema, keskmise kui ka noorema põlvkonna esindajad kindla kõneviisi oleviku mitm. 1. p., kusjuures isikuline asesõna harilikult puudub:

Käi noh / Liisu / lehme tuba / reegime ee / mes reèkida oo (KKI MT 173, 2). Aud nüid õpetaja ütlen ühü korra kòstrile / ... et tapame ärja ää ja võtame liha pooles (ES MT 187, 48). Tür tule siapoiss / läme kraàvi / puhastama (KKI MT 227, 23). Lüg "Lähmä tuoma ('lähme toome') minu venna ka pulmaje." Trm aga teine poiss ütles / et veeme ta kodu / võtame naha seljast ää (KKI MT 247, 26). Trv lääme kaème ('katsume') me kah! lähäme enne ku nemä tuleve, tõmbame enne läbi (KKI MT 250, 11). Ote nuu poosi ('poisid') ütliva meie külä poisele et / lähme vägi-pulka vedämä (KKI MT 191, 70). Plv sõsar' teeme leping, elämi nii vanass kui emä elli (KKI MT 276, 3).

Esitatud lausenäidetes pole tegemist niivõrd otsese käsuga kui nn. soovkõnega, mille käskiv varjund selgub alles kontekstist. Sellist uusust on märkinud oma grammatikais juba E. Ahrens ja F. J. Wiedemann, viimane mitte ainult põhja-eesti, vaid ka tartu murde kohta.[1] Laial-

[1] E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 12; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 467.

daselt on kindla kõneviisi olevik käskiva kõneviisi mitm. 1. p. asemel tarvitusel tänapäeva eesti kirjakeeleski.

Peale eesti keele on käskiva kõneviisi mitm. 1. p. välditud mitmetes lähemates ja kaugemates sugulaskeeltes. Selle asemel tarvitatakse kas kindla kõneviisi mitm. 1. pööret (liivi, vadja, karjala, isuri, vepsa, lapi, mordva, mari, sürjakomi, udmurdi) või umbisikulist tegumoodi (soome).[1]

Selle nähtuse kohta on andnud usutava seletuse R.E. Nirvi, kelle arvates tõrjuti käskiva kõneviisi vorm välja kahel põhjusel. 1. Imperatiiv esines harvemini ja pidi seetõttu taanduma sageli esinevate isikulise ja umbisikulise tegumoe oleviku vormide ees. 2. Näib valitsevat tendents, et kõnelemisel ei tõsteta esile isikut. Imperatiivi 1. p. vormid on liiga isikulised, käskivad või muidu ebaviisakad näiteks vanemate inimeste, võõraste või väga austatud isikute poole pöördumisel.

Eesti, liivi ja isuri keeles oletab R.E. Nirvi peale eespool toodud põhjuste veel võõrast mõju,[2] millist nimelt, seda ta ei täpsusta. Isuri keele puhul tuleks muidugi arvesse vene keel, kus puudub eriline käskiva kõneviisi vorm ja selle asemel kasutatakse kindla kõneviisi oleviku pl. 1. p. ilma isikulise asesõnata ( пойдём 'mingem, lähme' jt.). Eesti ja liivi keele puhul on raskem

---

[1] Vt. R. E. Nirvi, Passiivimuotojen aktiivistumisesta. - Suomi 104, lk. 39, 41.

[2] R. E. Nirvi, Passiivimuotojen aktiivistumisesta. - Suomi 104, lk. 41-44.

rääkida vene keele mõjust.

Enamikus murretes, samuti kirjakeeles on tuntud sõna läki (pole arvestatud foneetilisi erinevusi) tähenduses 'mingem, lähme':

Muh eks läki menema nüid. JMd läki õige vuàtama. Kod läki nüid minema, messa ('mis sa') enäm vahid. KJn pane obene vanǹkre ette ja läkkime. Võn virǹgu üless ja ütelnü naasele, et läki ruttu minemä (KKI MT 112, 6). Nõo läädsä läke meie ärä (KKI MT 206, 164). Krl läki munne tiǹksama ('koksima'). Har pühäpävä õdag‿om, leki mi$^{k}$‿ ka kõrdsi manu$^{k}$‿ kaìma. - leki mi$^{k}$‿ kah ùssõ ('välja') ìlma kaèma. Rõu vanast nuu' poisi' lätsi': läke$^{t}$‿ tütriga mano! (KKI MT 101, 14) Se õt‿$^{t}$imä läke no mi / suka ('et, ema, lähme nüüd meie sinuga') (ES MT 79, 13). Lut läki asõlt tegemä ('õhtust tööd tegema').

Näited osutavad, et sõna läki kasutatakse tavaliselt ilma personaalpronoomenita. Et läki käib ainult mitm. l. isiku kohta, siis väljendab predikaatverbi vorm ise nii isikut kui ka arvu. Vaid harukordadel tarvitatakse mitm. l. p. lõppu -me (KJn läkkime).

Sõna läki päritolu on uurinud J. Mägiste, kes oletab siin konsonanttüvelist liitumist, mis on jätnud jälgi kõigisse läänemeresoome keeltesse: vps läkkam (läkkam), krjA läkkä(ä)mmö, kagu-häme läkkämä, lv läk ~ läkkə, las‿ta läkkə, sm (Kalevala) läkkäme, krj läkkäh.[1] Samasugune imperatiiv on esinenud J. Mägiste arvates ka vadja keeles,

---

[1] Karjala Valdai murrakus on olemas vorm läkke 'lähme' (Palmeos, KVM, 137).

kuigi ta seal praegu puudub. Konsonanttüveline käskiv kõneviis on tarvitusel veel tek(e)- ja näk(e)- verbidest, nagu näitavad lõuna-eesti murded (tekku, näkku - 3. p., tekke, näkke - pl. 2. p.)[1] ning karjala keel: näkkäh ~ nähkäh 'nähke', näkkä(mä) 'nähkem'.[2]

Vormil läki on peatunud põgusalt veel L. Posti seoses liivi keele probleemidega. Nimelt rekonstrueerib ta liivi keeles pl. 2. p. ligiə , legiə 'minge' varasemaks vormiks * läkkäiʃä > läkkiʃä. Et i ees toimus häälikumuutus ä > e, siis: lekkiʃä. Häälikuseaduslik areng oleks viinud vormini * lekti, mis oma lõpu poolest oleks olnud liiga kaugel muudest imperatiivi pl. 2. p. vormidest. Analoogia tõttu tekkisid seepärast vormid legiə , ligiə . Diftongilisest algkujust lähtuvaks peab L. Posti ka eesti rudimentaarset vormi läki.[3]

J. Mägiste ja L. Posti seisukohtadest lähtudes võiks läki rekonstrueerida kujul * läkt + kä + i, kus -kä on käskiva kõneviisi, -i aga mitmuse tunnus. Mitm. 1. p. lõpu -me ei kasutata isegi põhja-eesti murretes, kus see tavaliselt esineb. F. J. Wiedemanni sõnaraamat annab küll vormid läki, läkkem,[4] kuid viimast pole praegustes murde-

---

[1] Vastavaid vorme (arvestamata foneetilisi erinevusi) on märgitud järgmiselt: näit. tekku Võn,Nõo,Ran,Krl,Vas; näkku - Puh,San; tekke - Kam,Nõo,Rõn,Kan,Krl,Se; näkke - Har,Vas,Se.

[2] J. Mägiste, Kaksi itämerensuomalaisen äännehistorian kysymysmerkkiä. - Virittäjä 1954, lk. 142.

[3] L. Posti, Liivin äännehistorian alalta. - Virittäjä 1945, lk. 207-208.

[4] F.J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat. Kolmas muutmata trükk, Tartu 1923, lk. 476.

üleskirjutustes õnnestunud leida (välja arvatud Kolga-Jaanist pärinev üksiknäide läkkime).

4. Mitm. 2. isiku puhul oleneb käskiva kõneviisi tunnusele liitunud vokaal e või a murdealast. Vokaal a esineb (eriti vanemal põlvkonnal) kirde-eesti rannikumurdes, idamurdes, Harglas ja leivus.[1] Isikuline asesõna puudub sageli, sest käskiva kõneviisi tunnus ise väljendab isikut ja arvu:

Pha minge randa, siis nääte suuri mõrdu (KKI MT 141, 15). Aud tulge ja vaadake eha tonti (ES MT 187, 47). Kuu siis mies oiskas alt: andaga abi kui abi andada on! (KKI MT 52, 15) Trm tulga lõunele (ES MT 273, 3). et teil iad püssid / et laske teie (KKI MT 247, 13). Kod teie peskä, minä vaatan piält. Hls nuutske ('nuuksuge') nüit ku tahade (KKI MT 203, 8). Kam minge sarrutage ('pange') tu sard üless, teke ('tehke') valmiss. Har joogõ õks tik ka (KKI MT 41, 31). nah hüürläse ('herilased') palutõga ('põletage') kõik' vällä' ('ära') (KKI MT 1, 32). Se õt võtkõ kirvõ' ja ragugõ tamm maaha (ES MT 149, 10). Lei süüga un juuga! - jelagõndõ / jelaga sein ('elage üksi omaette, elage siin').

Hargla murrakus leidub isegi kahekordset käskiva kõneviisi tunnust:[2] Har minkega vällä mõtsast! - alat tulkuga

---

[1] Samasuguse vokaaliga tunnus on harilik ka soome, isuri, vepsa ja vadja keeles.

[2] Samast murrakust on teada veel teisi kahekordse tunnusega vorme, näit. umbisikulise tegumoe preesensis ja imperfektis(kõnõldõdõs, küntidi), kindla kõneviisi imperfektis (kagu kuukisi 'kägu kukkus') jt. (Vt. S.Nigol, Häälikuloolise ülevaade Hargla murrakust.Konsonandid.Kandidaadiväitekiri 1959.Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris, lk. 155).

ilma ruhelda ('rohuta') kuu? ('koju'), tuùgõga ruhe. - tulkõga siìa. - tekéga ('tehke') tüüd, siss saat süüä?!

5. Kui rääkida aluse ja öeldise ühildumise eripärasustest, tuleb kõigepealt peatuda ains. 1. isikul, millel teatavasti puudub eriline käskiva kõneviisi vorm, sest iseennast käsutatakse ju haruharva. Sagedamini antakse edasi kaudset käsku, s.o. mõne teise isiku sõnu.[1] Öeldis võib olla sel juhul ains. 2. isiku vormis:

Kad las teine tapab mind ja ma tapa teist (KKI MT 235, 28). VJg noh / mina ole jälle sis kahe lapsega koju // noh / katsu siis jälle sis külast siis ma viel ise ei võind lehma lüpsta (KKI MT 245, 28). Iis mis ma sis sial tiatsin piiritust võtta ehk / kellele sis ma viska maha (KKI MT 279, 74).

On selge, et siinkohal võiks ehk kõnelda ühildumisest arvus (ainsus), mitte aga isikus.

Kui aluseks on ains. 1. või 2. isik, võib öeldis seista 3. isiku vormis. Selliselt väljendatakse soovi, needust või luba, eriti siis, kui aluseks on ains. 2. isik:

Rid preèster lukeb pruudile: saagu sa suureks kui Saara ja rõèmsaks kui Rebeka (KKI MT 133, 5). Kul Saagu sa saama, aga mitte mekki tundma. Puh nüid olli kirja saatnu et / tulgu mia Võru liina (KKI MT 193, 57). Se kullanõ maja, no olgu sa? langakerä (ES MT 149, 52).

---

[1] Vrd. umbes samalaadset nähtust kindla kõneviisi puhul, kui jutustaja kasutab endast rääkides ains. 2. isiku vormi (lk.31-32).

Et 3. isiku vorm ei väljenda arvu, siis puudub esitatud lausenäidetes ühildumine nii isikus kui ka arvus.

Kui ülaltoodud kaks esinemust on tuntud kirjakeeleski,[1] siis mitm. 2. isiku vormi kasutamine, kui aluseks on ains. 3. isik,[2] harvemini ains. või mitm. 1. isik, on omane ainult mõnedele murretele (võru, osalt tartu murre). Hargla ja leivu murrakus leidub jällegi kahekordset käskiva kõneviisi tunnust, millest oli juttu eespool (vt. lk. 47-48):

Võn vai sina muud ei tiiki ('teegi'), kui juut tsäid, mina olkõ tuusuga ('tuisuga') välän ja püütke kallo (KKI MT 112, 11). Har lekega ('läheme') sinna alla kalda päle, konh ('kus') tu vilukõnõ om, sinna istkõ ('istugem') maha. - marupini, minkega ('mingu') sinna ja rüükega ('rööкigu') sääl. - no om timä ütsindä, tulkõ taha ummi vanõmbõidõ poolõ vai tiinke ('teenigu') sääl mihe immä. Räp tulke ('tulgu') Juta õks vanna lellänaist kah kaema. olkõ ('olgu') pühä-päävätse päävä siin (ES MT 317, 166). Lei doss tuu ollõv tavanu (raha), andaga tagaždi ('et kui too on leidnud raha, andku tagasi') (VLM, 39).

Kui aluseks on mitm. 1. isik, ühilduvad alus ja öeldis ainult arvus, ains. 1. ja 3. isiku puhul on tegemist

---

[1] Vrd. A. Saareste, Kaunis emakeel, lk. 37.

[2] Olgu mainitud, et tihti esineb lõuna-eestist pärinevates lausetes pl. 2. isiku vormi 3. isiku asemel siis, kui lause on oma sisult impersonaalne: San ai kihä kuumass ku oitkugõ! (KKI MT 75, 16) ~~Piv täst ('temast') ei saa joht ('küll') sääl olejat olkõ ('olgu') vai olõmada mul ütskõik~~. Lei olkaga kotš märan üžüki ('olgu missugune iganes') (EK 1940, 28).

ühildumatusega. Eeldaks, et isikuline asesõna esineb seesugustes lausetes alati või on kergesti juurdemõeldav. Enamasti see nii ongi. Ometi leidub lauseid (Hargla esimene näide), kus juhul, kui puudub lähem selgitus või ei teata konkreetset situatsiooni, on raske otsustada, millisest isikust kõneldakse.

J. Gutslaffi grammatikast nähtub, et juba 17. saj. oli võimalik kasutada ains. 3. p. kahesugust käskiva kõneviisi tunnust. Neist on antud esimesena -ke ja seejärel -ko. Ains. 3. p., mitm. 2. ja 3. p. pole selle grammatika järgi identsed, sest pl. 2. ja 3. p. lõppudeks on vastavalt -ket ja -kut.[1] Praeguses murdekeeles, nagu eespool selgus, on sageli kõnealuste pöördelõppude vahelised erinevused juba täielikult kadunud.

6. Peamiselt lõuna-eesti murretes on kasutusel isegi käskiva kõneviisi minevik, milleks on nud-kesksõna üksinda või sellega sarnane vorm. See ei väljenda mitte niivõrd kategoorilist käsku kui teatavat soovi või nõuannet:

Äks kui sa jõid ära, minnu[2] ('läinud') ära. Krk kasa maha es või minnä / minden[2] sängüst maha. Kam missa ('mis sa') ärä tsurkset ('rikkusid') pudru, teiet vedela. tennu ('teinud') timä sake ('paks'). Ran tennu sa esi

---

[1] J. Gutslaff, Observationes, KO B-48 : 28 II v.

[2] Äksis võib nud-kesksõna esineda järgmisel kujul: lähnu, lähnud, lähnuvad, läenuva; Karksis oleks nud-kesksõna lännu.

parembide! (Ü 136, 75) minnu nemä esi! (ibid.) Plv no kas‿sa esi‿es tiiäs‿ sõss sinnäm‿ minnä? // minnü ('Lämud') säält jo sinnä (KKI MT 259, 93). Rõu pernanõ ülnüv‿ vasta / "tulnu innembi üless / tennük‿ kruusli ('kanepitemp') är? " (ES MT 248, 21). Räp laulno sä kah, mis‿sa vakka ollit! (M 79, 69) Lut Parem sa nu kallis kasvataja / Võtnu rüppü, veenü vitte / Võtnu kaala, kannu kaivu, / Lasknu Veeimäl imetägi (LM, 85 II v.).

Enamasti on neis lausetes aluseks ains. 2., harvemini mõni muu isik. Rannu murrakust on kirja pandud mõned lausedd, kus alus ja öeldis ühilduvad: Ran tennume meie sedä! (Ü 136, 75) aanuva[1] na enne omad asjad jutti (ibid.). Teistes murrakutes püsib nud-kesksõna muutumatuna ja ei väljenda arvu ega isikut.

KOKKUVÕTE

Erinevalt teistest kõneviisidest ei väljenda käskivas kõneviisis aluse ja öeldise ühildumist mitte pöördelõpud, vaid käskiva kõneviisi tunnus ise, mis on isikuti erinev. Tavaliselt puudub see tunnus ains. 2. p. (nn. nullmorfeem). Alus ja öeldis ühilduvad harilikult isikus ja arvus, välja arvatud 3. isik, kus puudub ühildumine arvus (ta, nad mingu).

Aluse ja öeldise ühildumise eripärasustest märgitagu järgmist. Sg. 1. isikul puudub oma käskiva kõneviisi vorm ja öeldis on seepärast üldiselt 3. isiku või sg. 2. isiku vormis. Kui väljendatakse soovi, needust või luba,

---

[1] -va kohta vt. lk. 101 jj.

seisab öeldis 3. isiku vormis, ehkki aluseks on sg. 2. isik: saagu ga saama. Mõnedes tartu ja võru murde murrakutes kasutatakse pl. 2. isiku vormi, kui aluseks on 3. isik (harvemini sg. või pl. 1. isik): (ta) andaga 'andku' jt.

Lõuna-eesti murretes esineb isegi käskiva kõneviisi lihtminevik. Selleks on üldiselt nud-kesksõna või sellega sarnane vorm, mis ei muutu isikus ega arvus.

## V. EITAV KÕNE

Kui öeldis on eitavas kõnes, pole eraldi vaadeldud üksikuid kõneviise, välja arvatud käskiv kõneviis. Enamikus eesti murretes kasutatakse eituse väljendamiseks eitussõnu, mis murdeti võivad erineda või isegi puududa:

Kaa ma pole mitte tuǹdand seda meest (KKI MT 81, 41). Muh me‿p ela muinest ('muust') kui kala püist. Emm äi tei tee ('tea') sest medaged - ma ise tee küll. Mär põleks ma seda uskund. Mih ma tohe jo rääkida / sa luked mool paraègu ette (KKI MT 225, 18). Amb ega me / vikatiga ei niit (KKI MT 218, 37). Lai ma põle talle and. Hel kassa ('kas sa') es oless võenu minu manu tulla. Rõn Ega‿sa mu nahkkiǹdit ei‿ole nännu? Har kas te meid eǹdä poolõ ei kutsuki. Rõu ma? saa‿õi‿k kohegi minnä ei? (KKI MT 101, 7). Se sa‿as lubanu? ('sa poleks pidanud lubama') - mis‿sa lubasi'? . - mi tahai suka? tõrõskõlla? ('me ei taha sinuga tõrelda').

Samuti kui kaudse kõneviisi puhul, puudub ka eitava kõne korral aluse ja öeldise ühildumine, sest tegemist

on eelkõige morfoloogilise, mitte süntaktilise nähtusega. Puuduvad ju kõigis eesti murretes (välja arvatud kirde-eesti rannikumurre ja Kodavere murrak) ühilduvad vormid, s.o. üks ning sama eitava kõne vorm - endine sg. 3. p. ei, es - on kasutatav kõigi isikute puhul. Ainult isikuline asesõna või kontekst näitab, millisest isikust on juttu, sest eitussõnad ise ei muutu isikus ega arvus.

Teistsugune on olukord kirde-eesti rannikumurde (Kuusalu neemed, Lüganuse, Jõhvi, Vaivara) ja Põhja-Kodavere vanema põlvkonna keelepruugis. Nimelt tarvitatakse siin eitusverbi, mis muutub isikuti:

Kuu odin käde ein mend ('läinud') kenegi riele! (KKI MT 53, 36) kield et oska midagi, rääkida mitte sana et oska (KKI MT 52, 44). eime andand kohe (ibid., 63). teie eite andaned (ibid.). Lüg mina sedä en usu (ES MT 218, 1). ku teie etta tule, siis meie lähmä ikke. Jõh selle nime mina en tia (KKI MT 56, 14). me emme saa pohla mekkigi (ibid., 68). Vai miä en voi oska luge, miä en ole koulus käind. - eiga mei em ole ilma saaned. - kui ettö uso, mänkä itse vahtima (EK 1938, 23). kas tüö et ole üht ärgä nähänd? Kod ma en õle suutäit leibä siit majass suanud (ES MT 289, 54). mes viljäss ('viljast') maha teed, kui kokko korjata et taha (ibid., 55). me tulima ülesi, emä laasu ('lausu') nääle sõnagi (ibid., 6). et kui te ise õmavahel etä tiädä (EK 1933, 97).

Ülalloetletud murrakutes ühilduvad alus ja öeldis isikus ja arvus. Isikulise asesõna puudumisel on alus väljendatud eitusverbi pöördelõpuga. Kui aluseks on mitm. 1. või 2. isik, võib kirde-eesti rannikumurdes kasutada

minevikuaegades nud-kesksõna pluraalset vormi, kuid see ei esine alati (vrd. Kuusalu ja Vaivara vastavaid näiteid).

Erinevalt kirde-eesti rannikumurdest, kus eitusverb on ühesugune nii olevikus kui ka minevikus, on Kodavere murrakus olemas veel isikuti muutuv mineviku eitusverb:

Kod minä esin pane ust kinni (ES MT 288, 10). esin kuulegi-et maha kuksid (ES MT 289, 32). esid-taha tuld ülesi võtta, lesisid (ibid., 37). aga sa esid kirjuta üstegi sõna. - maha me kelleski ('kellestki') esimä jäe (ES MT 289, 3-4). ja sedäviisi esimä suagi õige õtsa pääle (EK 1933, 97). te esitä tee märjäski ennäss.

Varem on selline uusus olnud Kodavere murrakus üldine, praegu aga kadumas kirjakeele mõjul ja esineb peamiselt vanema põlvkonna keeles. Sama tuleb öelda ka kirde-eesti rannikumurde eitava kõne kohta:

Kuu ja tämä ottand toise jala ka tagasi paadist et ma ige-i ('ikka ei') tule teiegä (KKI MT 52, 35). sen peräst mei emme muuda oma nime, siis mei ei tiie et me sugulased olemme (ibid., 57). Jõh minu muistades on üeldud: meie ei tia, siis akketi juo tõist muodi, minu vana-isa ja vana-ema ütlesid: meie emma tia! (KKI MT 56, 79) Kod minä ei sua isegi õma miäle järele tehä, ammogi siis võõras viil (ES MT 288, 78). mep pidä kodo sedä messäski ('millekski'). - kui viil sõda üle lähäb, siis te enäm ei kuule koera aukmis-egä kuke laalu (ES MT 288, 9-10).

Konjugeeruv eitusverb on hakanud asenduma muutumatu eitussõnaga, mistõttu aluse ja öeldise ühildumine isikus ja arvus pole järjekindel või on täiesti kadunud. Mõnikord mäletab veel keelejuht, et varem on tarvitatud teist-

suguseid eitava kõne vorme, kuid ise ta neid enam ei kasuta (Jõh).

Mõnevõrra kauemini kui ühildumine isikus on püsinud ühildumine arvus. Kui öeldis on minevikus ja aluseks on mitm. 1. või 2. isik, võib (kuid ei tarvitse alati) aluse ja öeldise ühildumist arvus väljendada nud-kesksõna pluraalne vorm:

Jõe siis saimme ikke Tallinna, mere uoleks ei jääned (KKI MT 89, 14). Kuu ilma leivätä mei ei ole olled (KKI MT 52, 69). Jõh ega meie käsidega ('kätega') ei õõruned (KKI MT 56, 93).

Vrd. Jõe ega me kogu külas seda läbi joudand laulada (KKI MT 89, 77). Jõh ei, meie küll ei õle terestand (KKI MT 56, 110).

Meie varasematest grammatikatest ilmneb, et kunagi on eitusverb esinenud eesti keeles laiemalt. H. Göseken annab eitavad konjunktsioonid (conjunctio negativa), mis võivad verbilt pöördelõpud ära võtta: en tahha pro en tahhan.[1] J. Hornungi järgi lisatakse mõnikord vastavatele pööretele eitavad adverbid: en, et, emme, ette.[2] Üldiselt arvatakse, et konjugeeruv eitusverb kadus eesti keeles 17. saj.[3]

---

[1] H. Göseken, Manuductio, lk. 70.

[2] J. Hornung, Grammatica Esthonica, lk. 93.

[3] Vt. A. Saareste, Die estnische Sprache, Tartu 1932, lk. 15.

Eitusverbi muutumine isikuti on tuntud teisteski läänemere-soome keeltes, välja arvatud liivi keel, kus (nagu eesti keeleski) on üldistunud muutumatu eitussõna sg. 3. p. vorm: äb ānda 'ei anna' - iz ānda 'ei andnud'. Pälvib aga tähelepanu, et kuigi tänapäeva soome keelele ja enamikule murretele on omane just konjugeeruv eitusverb, leiame Agricola keeles ka muutumatuid vorme. Viimaste puhul võivad peale oletatava võõraste keelte mõju kõne alla tulla murdelisedki erinevused. Nimelt ei pöördu eitusverb lõuna-pohjanmaa ja loode-satakunna murdes ning Lappajärvel.[1]

Üldtunnustatud seisukoha järgi on eitusverbi pöördumine vana uraali aluskeele pärand, mis on iseloomulik soome-ugri keelkonnale.[2] Eriti soome-ugri idapoolsed keeled (välja arvatud ugri keeled) sunnivad mõtlema, et kunagi varieerus eitusverb vastavalt aegadele ja kõneviisidele. Kodavere murrakus esinevat eitusverbi muutumist isikuti nii olevikus kui ka minevikus[3] peetakse seetõttu võrdlemisi lähedaseks algsele olukorrale.[4]

Et aegu ja kõneviise näitasid küllalt hästi ka abivormid ((ei) tule - tulnud), kadus algne olukord ja kõigis aegades ning kõneviisides kindlustusid kindla kõneviisi oleviku eitavad vormid. Üksnes käskiva kõneviisi

---

[1] Vt. A. Jalava, Havaintoja Agricolan kielenkehittelystä. - Virittäjä 1935, lk. 227.

[2] Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 240.

[3] Kodavere konjugeeruval mineviku eitusverbil on otsesed vasted mordvas (mdE эзинь, эзить jne.).

[4] Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 239.

eitavas kõnes ehk nn. keeldkõnes säilisid erilised, ainult sellele kõneviisile omased eitavad vormid.[1] Viimaste puhul, nagu märgib L. Hakulinen, võib täheldada tautoloogiat, sest nii keelu- kui ka põhiverbil esinevad samad tunnused.[2] J. Mägiste on seletanud praegusi keeldkõne vorme selliselt, et varem konjugeerus ainult keeluverb ja alles hiljem tekkis jaatava imperatiivi mõjul sekundaarne isikulõpuline pööramisviis.[3]

K E E L D K Õ N E esinemus eesti murretes on küllaltki kirev (vt. kaarti 2). Kasutatakse keeluverbi, eitussõnu või keeluverbi ja eitussõnu koos (näit. Plv, Vas, Räp, Se). Aluse ja öeldise kongruentsi seisukohalt võime üldjoontes rääkida ühildumisest ja ühildumatusest, kuid seejuures ei tohi unustada murdelisi erinevusi, millel peatumegi allpool.

A. Ühildumine

1. Tavaliselt liituvad eesti murretes vastavaid isikuid näitavad käskiva kõneviisi tunnused nii keelu- kui ka põhiverbile. Keeluverbina esineb üldiselt ära, murdeti ka älä (kirde-eesti rannikumurre) või ala (Har, Lei):

Jäm siis ära ìtleg mitte et ma siin ole (ES MT 204,

---

[1] Vt. Д.В. Бубрих, Историческая морфология финского языка, Москва-Ленинград 1955, lk.71.

[2] L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 240.

[3] J. Mägiste, EK 1940, lk. 186.

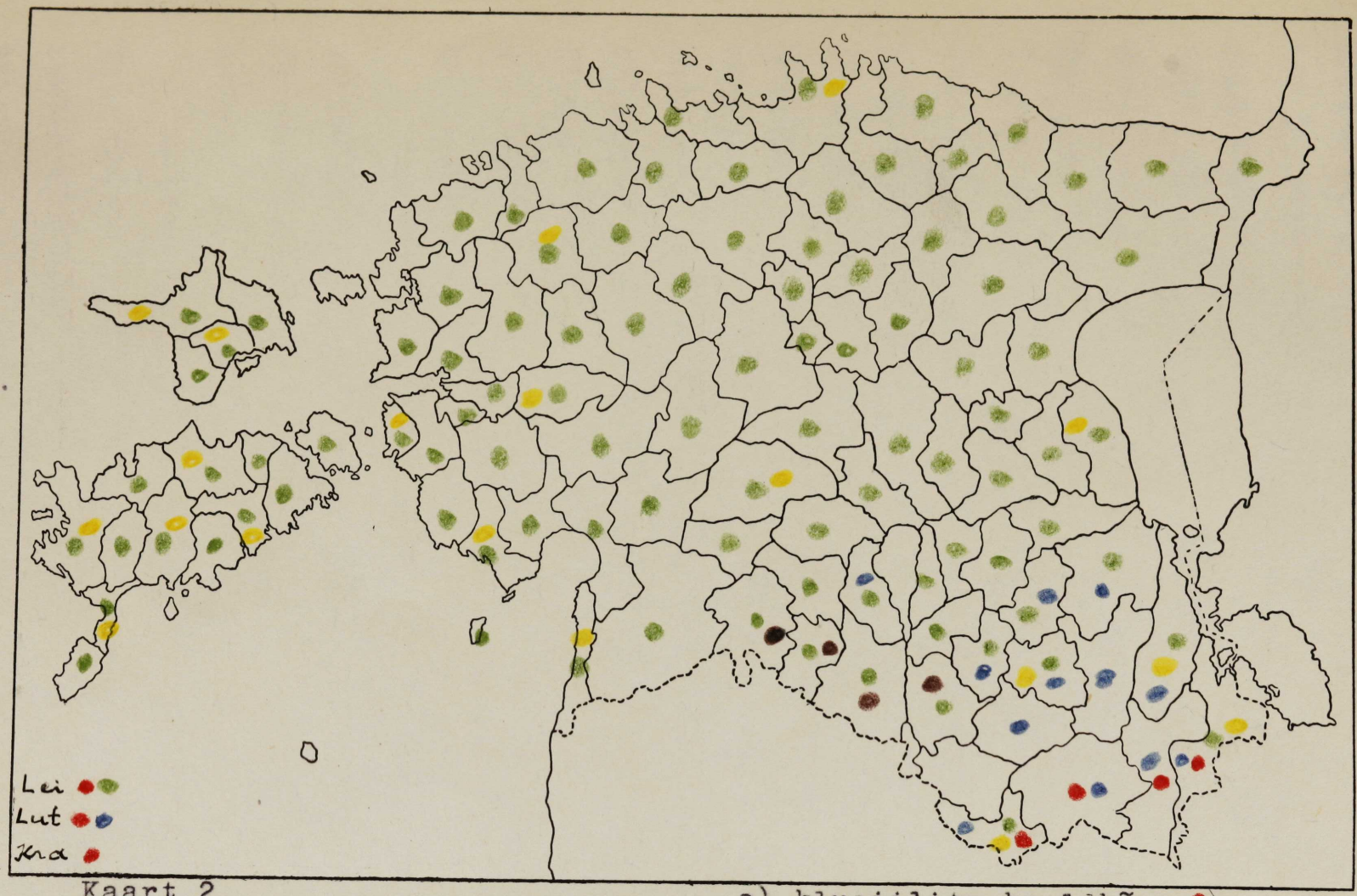


Kaart 2

Keeldkõne

1. Keelu- ja põhiverb ühilduvad
2. Keeluverb ühildub:
   a) klusiilitu keeldkõne
   b) da-infinitiivi kujuline keeldkõne
3. Ühildub ainult põhiverb
4. Klusiilainesega keeldkõne

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

18). Krj riides ärga olga ('ärgu olgu') ja alast ka ärga olga (KKI MT 153, 8). Muh mene pista pea pütti / aga ää väga põhja aag ('aja') (ES MT 233, 5). Rei Ää pang tähelegid me tolgust! (KS) Ära pudista marju maha (KS). Khn ää viitug ('ära viida') aega ($H_k$ 3, 44). Saa Jüri, ärä sa lepa-vitsaga lehma löö (KKI MT 15, 11). Amb ärgu nad väga äkki tõmmaku (Ü 70, 223). Kuu ärgä ottaga ('ärge võtke') Prikkenperki, atvugatti (KKI MT 52, 30). Lüg älä sedä pane üles (ES MT 218, 4). tämä siis üttel / älgä uskuga (ibid., 20). Lai poeg ööld et mitte minu ligi ärgu tema enam tulgu (KKI MT 143, 72). Krk ärge mitti muretsege, mure om kige suurep vanglene ('vaenlane') inimesel. Ote ärä sa toda üllu tükki küll tii (KKI MT 191, 80). Kan tuu rüüknü üleväst alla / ärge üskõ (ES MT 210, 68). Har ala sat tuust kõnõla. Räp mis ta joosõ ('joob') ilma aigu, ärku joogu (M 74, 4). Lei üt'š jema ol'l pojalõ opõnu: ala mine pad'astõ ('sageli') küllä sõsarõ puulõ (VLM, 12).

Isikulised asesõnad puuduvad sageli, sest käskiva kõneviisi vorm ise väljendab nii isikut kui ka arvu, välja arvatud 3. isik, mille puhul toimub ühildumine ainult isikus.

Erinevalt teistest murretest, on saarte murdele, s.o. Saare- ja Muhumaale, vähem Hiiumaale (Rei, Phl), iseloomulik -g ~ -k ains. 2. p. keeldkõnes. Üksikuid näiteid on kirja pandud isegi Kihnu murrakust. Sellise vormi tekkimist on seletatud kahesuguselt. Üldlevinud seisukoha järgi olevat *menkoi > ming puhul tegemist eriliste imperatiivikujudega, kus oi on läänemeresoome diftongili-

ne eitus-, resp. keeldvorm.[1] Keeldkõne klusiilaines pärineks seega *koi- ~ *-γoi-lõpust.

Nagu õigesti osutab J. Peegel, oleks nõrgaõhulise silbi järel ootuspärane klusiili γ kadu, kui just ei eeldata *koi-tüübi üldistumist. Vastava ala rahvalaulude keelest saab tuua ainult paar näidet, mis näivad tõendavat eespool antud seletusvõimalust: Muh Ää oidigu oma paleta. - Ääming otsani ojasa; / Ää kastegi jalgu kaose. Nendes sõnades pole lõppvokaal u tekkinud 3. p. analoogial (3. p. lõpp on -ka ~ -ga), i aga võib pärineda oi-diftongist.[2]

Et esitatud näited on ainukesed, peab J. Peegel usutavamaks teistsugust seletust. On tõenäoline, et sg. 2. p. lähtevormiks võis olla pl. 2. p. Nimelt on juba Pöide rahvalaulude üleskirjutajad täheldanud järgmist seaduspärasust: kui pl. 2. p. keeldkõnes on g või k, esineb sama klusiil ainsuseski. Selline uusus on reas verbitüüpides ilmne: ärge tehke - ää tehk, ärge katsuge - ää katsug. Seesugusele paralleelsusele viitab kohati ka rahvalaulude keel: Pöi Ärge te valetleg (k). Karu sõnu kaibageg (kahekordne tunnus).[3]

---

[1] Vt. A. Saareste, Wanradt-Kölli katekismuse keelest. - EK 1930, lk. 90; J. Mägiste, EK 1940, lk. 184; M. Toomse, Eesti ta-, tä- verbide konsonantsest liitumisest, Tartu 1941, lk. 205. Sama ka E. Koit, Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade. Kandidaadiväitekiri 1959. Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris, lk. 70.

[2] J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogiast, lk. 409.

[3] J. Peegel, op. cit., lk. 408-409.

Mis puutub g-, k- lõpulise keeldkõne kasutamisse tänapäeval, siis on see taandumas kirjakeelse vormi ees ja omane just vanemale põlvkonnale. Väärib tähelepanu, et Reigi murrakus on g üle kandunud isegi keeluverbile: Rei Ärg ming ('ära mine') siit ää. Ärg tehk sedasi! Ärg jättak last üksi. Ärg toog seda sääld ää (KS). Tuleb aga kohe lisada, et esitatud vormid on praegu haruldased ja kuuluvad vanema põlvkonna keelepruuki.

Mõnevõrra erandlik olukord valitseb murretes ka pl. 1. isiku puhul. Kuigi tarvitatakse keeluverbi ära, puudub nii keelu- kui ka põhiverbil käskiva kõneviisi tunnus. Mõnikord võib pöördelõpp -me olla lisatud ainult keeluverbile:

Lai ärme lähe (Ü 101, 76). Ran ärme võtame / sii ei ole meie oma (KKI MT 32, 72). Kan mehele ülnü? et / ärmi$^{n}$ nüüd läämi? (ES MT 210, 95). Rõu ärmi lähä (Ü 97, 62). Räp ärme$^{k}$ kõkkõ ('kõike') ärä joomõ? ! (M 74, 4)

Murdeline uusus on niivõrd tugev, et see kajastub isegi kirjakeeles. Seetõttu ongi näiteks O. Loorits ja hiljem A. Saareste pidanud spetsiaalselt peatuma keeldkõne pl. 1. isikul ja juhtima tähelepanu kirjakeele seisukohalt õigetele vormidele: ärgem mingem jt.[1]

2. Mõnedele võru murrakutele (Har, Rõu, Vas, Se) ja keelesaartele (Lei, Lut, Kra) on iseloomulik nn. klusiilitu keeldkõne:

---

[1] O. Loorits, Eesti keele grammatika, lk. 85; A. Saareste, Tegelikud õigekeelsuse määrused, lk. 30.

Har Pikk - Aadu ütel: "Henu, ala$^{s}$ sa pòmmi visadu!" (KKI MT 72, 1) tuu om ütelnu, et ärä sa enne ärä hukadu, loe meie-essä pääle (KKI MT 41, 22). ala$^{p}$ pandu$^{s}$ suula manu õi (ES MT 269, 57). sant / ala$^{s}$ sa$^{k}$ kellegi üldü ('ütle') (ibid., 20). Vas võta vii minno turulõ ja müü ärä aga liiga ('liiga kallilt') sa är müüdu (ES MT 105, 15). Lei puolikala ala d'ättu kotsmäräst tüüd ('pooleli ära jäta mitte mingisugust tööd') (EK 1940, 28). ta vanik võta tassa ('kaasa') bet ütelegi äla andu (VLM, 24). ala pettu minnu ('ära peta mind'). Kra a tõnõ ütles (!) andu ei ('ära anna') (EK 1938, 249).

Sellist vormi on märgitud ainult ains. 2. isiku puhul. J. Mägiste oletuse järgi võib põhjuseks olla asjaolu, et mitm. 2. isikut tarvitatakse mõnevõrra harvemini ja ta on kuuldelisel teel raskemini tabatav. Tavaliselt hoitakse aga ainsuse ja mitmuse vastavad isikud vormiliselt lahus.[1] Vrd. Har sg. ala$^{n}$ näütü 'ära näita' - pl. ala$^{n}$ näütegä 'ärge näidake'. Kra sg. kirotu ei 'ära kirjuta' - pl. kirotagu ei 'ärge kirjutage' (EK 1940, 182). Seega väljendab klusiilitu keeldkõne vorm üksnes ains. 2. isikut ja isikulise asesõna puudumisel on ikkagi selge, millise isikuga on tegemist.

Klusiilitu keeldkõne tekkimist on esimesena seletanud H. Ojansuu, kelle seisukohta on hiljem jaganud L. Kettunen ja N. Ikola. Nende arvates on vokaalidevaheline $\gamma$ -tunnus häälikuseaduslikult kadunud ja andnud nn. klu-

---

[1] J. Mägiste, EK 1940, lk. 184.

siilitu keeldkõne: *vettaγok > ala võttu.[1] Jääb aga selgusetuks, miks pole samasugune häälikuseaduslik areng toimunud jaatavas imperatiivis.

J. Mägiste annab nähtuse kohta usutavama seletuse. Ta ühendab klusiilitu keeldkõne läänemeresoome vana diftongilise eitus-, resp. keeldvormiga, mida leidub vepsas, karjalas (lüüdi), soomes, liivis, lapis, lääne- ja lõuna-eestis. Seega *ist- oi > ist, mis langes kokku kindla kõneviisi oleviku ains. 3. p. Imperatiivi ains. ja mitm. 3. isiku analoogial, õigemini viimasega kontamineerudes kujunes är(ä), ar(a), ala istu, võttu, pettü jne.[2]

3. da-infinitiivi kujulist keeldkõnet kasutab peamiselt mulgi murret kõnelev vanem põlvkond ja ainult üks näide pärineb naaberkihelkonnast - Sangastest:[3]

Hls kulla risti tütreke, ärä sa vana tüdrukus jäiä (KKI MT 203, 6). Krk ku sa oori ('voori, s.o. korra') ärä kutsut / saksa süümä / ärä sa tõist uuri änap kutsu // ... är sa üte oorig minnä mite nõnda ruttu süümä (KKI MT 216, 9). är me täempe minnä mõtsa / marju otsme. - ärge minnä palle amedeg ('särgiväel') vällä. Hel är sa sedä

---

[1] H. Ojansuu, Eesti keele häälekuju seitsmesaja aasta eest - ehk missugust Eesti keelt kõneldi aastal 1200? - Eesti Kirjandus 1910, lk. 404; L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, Helsinki 1929, lk. 77; N. Ikola, Etelä-viron verbien persoonapäätteistä. - Suomi v : 13, Helsinki 1913, lk. 58.

[2] J. Mägiste, EK 1940, lk. 182-187.

[3] J. Mägiste andmeil (EK 1940, lk. 180-181) on da-infinitiivi kujuline keeldkõne levinud ka soome murdeis (savo), isuris ja karjalas.

edesi mitte kellekile kõnelte. San ärä tulla, minna ('ära tule, mine').

Aluseks on tavaliselt ains. 2. isik, harva ka mitm. 1. või 2. isik, kusjuures isikuline asesõna võib puududa. Keeluverb ühildub alusega isikus ja arvus, põhiverb ise ei muutu.

da-infinitiivi kujulise keeldkõne kasutamine on mulgi murdes üsna vana nähtus. Nagu selgub J. Peegli poolt kogutud rikkalikust materjalist, leidub seesugust keeldkõnet juba vastava murdeala rahvalauludes. Erinevalt praegusest uususest, esineb da-infinitiivi kujulise keeldkõne lõpul klusiil asendis, kus sel pole värsimõõdu seisukohalt mingit tähtsust. Klusiili on kasutatud otse silmatorkava järjekindlusega, s.o. tal on keeletarvitajate teadvuses olnud kindel funktsioon. On tõenäoline, et varem oli mulgi murde alal tuttav kagu-eesti murrakuile iseloomulik klusiilainesega keeldkõne ains. 2. p., mille kohta on näiteid ka mulgi rahvalauludes: ära (sa) naaragu jt. Üleminek tunnusteta vormile on toimunud sajandipikkuses võitluses. Mõju võisid avaldada Karula, Hargla, Rõuge ja Vastseliina murrakud, kus nn. klusiilitu keeldkõne langeb teatud verbitüüpides kokku da-infinitiiviga.[1] Siinjuures on J. Peegel mõelnud muidugi kahe rahvaluulekeskuse vahelisi mõjutusi.

---

[1] J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogiast, lk. 400-406. Sama: J. Peegel, Mõnedest arhailistest ja omapärastest vormidest rahvalaulude keeles. - ESA I, Tallinn 1955, lk. 93-94.

4. Vastupidi eespool toodule võib murretes ühilduda alusega ainult põhiverb, keeluverb aga jääda muutumatuks. Selle kohta saab tuua üksikuid näiteid täiesti erinevatelt murdealadelt:

Krj ää jooga ('ärgu joogu') / kesse ('kes see') teda vägise ajab (M 118, 117). Tõs ää sööge see oo vana (Ü 127, 43). Kod ämm ütles: "ärä te sia palge luud katki lüägä!" (ES MT 289, 19) "ärä te minuda kutsmata jätkä!" (ibid., 30) ärä näselgä ('mängeldes tõugelge') tietä aiged enele! SJn ära uskuge neid tühajutu puhujid (EK 1933, 56). Har ala nimä laulku. ala puistuga, ala t'suukuga ('ärge pritsige') (HÜHM, 40). Räp (tema) ärm minukk kaibamma.

Saarte murdes võib sel juhul täita keeluverbi funktsiooni muutumatu eitussõna (mitte) üksinda:

Kaa minge käskige korra Leida siia tulla, aga mette rääkige, miks pärast! (KKI MT 81, 87) Käi käi ilusti / astu mette lumesse (M 72, 46). ütle poistel / et öppigu mette rumalad sõnu (ibid., 226). Rei ming mitte[1] ('ära mine') sinna! Võttak mitte seda omale! (KS)

Alusega ühildub ainult põhiverb. Juhul, kui personaalpronoomen puudub, väljendab isikut käskiva kõneviisi tunnus. 3. p. puhul (Käi) on tähtis osa kontekstil, sest predikaatverbi vormist üksinda ei ilmne, kas on mõeldud ains. või mitm. 3. isikut.

---

[1] Emakeele Seltsi murdekorrespondendi E. Küttimi andmeil on tegemist igivana keelava vormiga, mis on juba kõnekeelest kadumas ja esineb üksnes õige vanadel inimestel.

B. Ühildumatus

Eriti võru murdes, vähem mujal, on levinud nn. klusiilainesega keeldkõne, kus põhiverb on vormilt identne käskiva kõneviisi 3. pöördega. Kuigi aluseks on erinevad isikud (sg. ja pl. 2. isik, isegi pl. 1. isik), jääb keeluverb muutumatuks või kasutatakse viimase asemel hoopis eitussõna. Hargla murrakus võib mitm. 2. isiku puhul esineda põhiverbil isegi kahekordne tunnus, s.o. 3. isiku tunnusele on liitunud veel pl. 2. isiku enda tunnus.

Trv poiss ära koerust teku siin. Võn imä, ärä ärä' eitügü (KKI MT 112, 23). Ote ärä sa mingu õtsu ('jõe v. järve ääres olev höljuv kaldaosa') pääle. Kan ärä$^{s}$ sa minno ärä$^{t}$ tapku' (ES MT 210, 11). ärdi' ('ärge te') joogu' (M 58, 3). Urv kae$^{l}$ latsilõ oll är' üteld et / "ku midä säänest om õnnõ ('enne') / ärä$^{s}$ sõss putku' ('ärge puutuge') sõss ütelge'!" (ES MT 249, 38) Har ala$^{t}$ ti$^{s}$ sandilõ ülküga' ('öelge') (ES MT 269, 20). latsõ, ala tekküga ütstõsõlõ haigõt! - ala ti pantku anumõid aia otsa veege keldrede! Rõu ärä$^{v}$ võtku$^{m}$ ('ära võta') midägi' / pia$^{k}$ käe' // suuga ärä$^{k}$ kõnõlgu' (ES MT 248, 71). är' mingu' ~ ärmi' lähä (Ü 97, 62). "laskui$^{l}$ ('ärge laske') latsõ$^{t}$ t'siku ('sigu') tarrõ!" (ES MT 248, 18) Räp tulku-ui' ('ära tule') pimmega, nakat pelgämä (M 79, 38). Se ar' sa näüdägu-i timä tütrit naasest (ES MT 149, 8). ar ti saatko näile midä (M 7, 104). Lut "Sa iku ei, nii murehagu ei mu noor' naine!" (LM, 119 I v.)

Juhul, kui personaalpronoomenid puuduvad, ei ilmne öeldise vormist, milline isik on aluseks. Põhiverb jääb alati muutumatuks, kuid esimesel pilgul tundub, nagu

oleksid isikud (nimelt sg. 2. isik) eristatavad keeluverbi järgi. Tegelikult pole see nii. Näiteks selgub kontekstist, et Urv ärä' putku' käib pl. 2., Rõu ärä$^{v}$ võtku', ärä$^{k}$ kõnõlgu' hoopis sg. 2. isiku kohta. Sama tuleb öelda vastavalt Rõuge ja Räpina predikaatverbide kohta (Rõu laskui' 'ärge laske', Räp tulku-ui' 'ära tule'), mis on jällegi vormilt identsed. Pealegi pole klusiilainesega keeldkõne puhul välditavad segiminekud ka 3. isikuga, eriti kui puuduvad isikulised asesõnad ja kontekst on liiga napisõnaline. Vrd. Räp (tema) är$^{m}$ minku, Har ala (nimä) laulku, kuid Har ala (ti) pantku, Se ar (ti) saatko.

Tegemist on aluse ja öeldise ühildumatusega, sest muutumatute keeldkõne vormide kõrval on vastaval alal olemas ka sellised, mis on isikuti erinevad (vt. kaarti 2). Näiteks Hargla murrakus lisatakse nn. klusiilainesega keeldkõnele, kui aluseks on pl. 2. isik, veel teinegi käskiva kõneviisi tunnus: Har ala tekküga 'ärge tehke'. Sel juhul on pikemata selge, milline isik võib olla aluseks. Hargla murraku idaosas on ains. 2. isikus üldisem nn. klusiilitu keeldkõne, lääneosas võib aga kohata nn. klusiilainesega keeldkõnet: ala üldu' 'ära ütle' - är ütelgü (sa') jt.[1] Esimesel juhul väljendab öeldise vorm ise vastavat isikut, teisel juhul mitte.

Eespool toodud murdeline uusus on kajastunud ka meie varasemates grammatikates, kus on juhitud tähelepanu sellele, et lõuna-eesti murretes pole alati välditavad segi-

---

[1] Vt. S. Nigol, Häälikulooline ülevaade Hargla murrakust. Konsonandid. Kandidaadiväitekiri 1959. Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris, lk. 41.

minekud erinevate isikute vahel. Nii osutab J. Hornung, et ärra, ärgo võivad tartu murdes kuuluda nii 2. kui ka 3. pöörde juurde: ärra ~ ärgo tehko 'thue nicht', ärgo temma tehko 'er thue nicht'.[1] A.W. Hupel soovitab hoiduda sellistest vigastest vormidest nagu argo minko 'gehe nicht' pro ärra minne; rõmustago (pro rõmusta) hendä 'freue dich nicht'.[2]

Kõnealune murdeline uusus avaldab murrakuti praegugi tugevat mõju õpilaste keeletarvitusele. Nii märgib L. Nelke setu murrakuala kohta, et siin leidub õpilaste kirjalikes töödes selliseid kirjakeelest erinevaid vorme nagu sa ära tulgu! te ärga tulga! ära tulge! ta ära tulgu! nad ära tehku![3]

Muidugi pole eespool tooduga ammendatud veel kõik keeldkõne väljendamise võimalused eesti murretes. Olgu mainitud, et leidub kirjapanekuid, kus pl. 1. või 2. isiku asemel kasutatakse 3. isiku vormi (nii keelu- kui ka põhiverb) või vastupidi, s.o. 3. isiku asemel tarvitatakse pl. 2. isiku vormi: Kan (ta) ärgõ joogõ (M 58, 3). (nad) ärgõ joogõ (uuem) ~ joogu (vanem) (ibid., 3). Rõu pl. 1. ja 2. isik ärgu joogu (EEM, 165, 171). Vastavaid kirjapanekuid on kahjuks väga vähe ja nende põhjal

---

[1] J. Hornung, Grammatica Esthonica, lk. 101.

[2] A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 100.

[3] L. Nelke, Eesti keele õpetamisel esinevaid raskusi Pankjavitsa 7-a. Koolis (setu murrakualal). Diplomitöö 1957. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris, lk. 54.

ei saa teha mingit üldistust.

Paistab silma, et eesti murretes on keeldkõne puhul enamasti aluseks 2. või 3. isik, vähem pl. 1. isik. Mis puutub ains. 1. isikusse, siis teoreetiliselt peaks öeldis seisma 3. isiku vormis: ma ärgu tehku. Tegelikult esineb aga sg. 1. isik alusena niivõrd harva, et kasutada olnud murdematerjali hulgas ei leidunud ühtki vastavat näitelauset.

KOKKUVÕTE

Eitava kõne puhul valitseb eesti murretes küllaltki ühtlane esinemus. Enamikus murretes jääb öeldis oma vormilt muutumatuks, ainult kirde-eesti rannikumurdes ja Kodavere murrakus ühilduvad alus ja öeldis isikus ja arvus. Kirjakeele mõjul on selline uusus praegu kadumas ja konjugeeruv eitusverb asendumas muutumatu eitussõnaga.

Vastupidi eitavale kõnele on keeldkõne oma vormistikult väga kirev. Tavaliselt ühilduvad alus ja öeldis isikus ja arvus või ainult isikus (3. pööre). Aluse ja öeldise kongruentsi saab väljendada mitmeti. Alusega ühilduvad nii keelu- kui ka põhiverb (ärge tulge jt.), üksnes keeluverb (ärä sa minna) või üksnes põhiverb (ää sööge). Nn. klusiilitu keeldkõne puhul ilmneb juba öeldise vormist, et aluseks saab olla ainult sg. 2. isik: ala (sa) visadu 'ära viska'. Teisiti on olukord siis, kui lauses esineb nn. klusiilainesega keeldkõne, mis on kõige rohkem levinud võru murdes. Aluseks võivad olla sg. ja pl. 2. isik või sg. ja pl. 3. isik, mõnikord isegi pl. 1. isik. Kõigi loetletud isikute jaoks on üldistunud üks ja sama

vorm, näit. ära laulku. Et lausest õigesti aru saada, on vajalik personaalpronoomenite olemasolu või peab appi tulema kontekst.

## VI. PERSONAALNE PASSIIV JA SISULT PASSIIVSED LAUSED

Erinevalt isikulisest tegumoest pole personaalse passiivi puhul näidatud tegijat, sest tegevuse objekt ise (isikuline asesõna) asub aluse positsioonis: sa pandat 'sind pannakse' jt. Sama tuleb öelda ka sisult passiivsete lausete kohta: siss sai ma kitet 'siis kiideti mind' jt. Vormiliselt on aga mõlemal juhul tegemist alusega, mistõttu järgnevalt vaatlemegi aluse ja öeldise ühildumist lausetes, mille predikaatverb on personaalses passiivis või mis on oma sisult passiivsed.

### A. Personaalne passiiv

1. Personaalse passiivi puhul on vaja eraldi käsitleda tema liht- ja liitaegu. Seepärast vaadeldaksegi aluse ja öeldise ühildumist kõigepealt neil juhtudel, kui predikaatverb on personaalse passiivi olevikus või lihtminevikus:

Har ma pan'ti nu ('nüüd') karja. - viimate tapõtat ('tapetakse sind') maha? / viiät viil tappa? (ES MT 269, 13). ... oll sääräne kuradi jant mõisan teol - mip panti tüühe, tütrigu panti laulma. - ti pandat tõlla ette. Se matõta maaha, pandami kääpähe ('meid ~ mind maetakse maha, meid pannakse kääpasse'). - sa aetat vallä (talust); sa võõdat sinnä? ('sind võetakse sinna naiseks'); kuul sa

pàndat kinni (türmü) (Vir. 1932, 416). Lei ma kutsuta Piitre Mäledži (SU 91, 1). sõss küll ma lüüda ('siis küll mind lüü akse'). - sa laulatõda kerigun. - mina pànti kòhtume est ('mind pandi kohtumeheks') (EK 1937, 144--145). ma sija tuùdi ('mind siia toodi') (ibid., 145). sa sõkkutade välla ('sind sõtkutakse ära'); mi làstamõ màlõ ('meid lastakse püssist maha'); ti tapõtadõ välla ('teid tapetakse ära') (EK 1936, 109). sa kožíti, mi kožíti, ti kožíti (EK 1936, 111-112).

Aluse ja öeldise ühildumise seisukohalt on täheldatavad (nagu isikulises tegumoeski) kolm esinemust. Üldiselt ühilduvad alus ja öeldis isikus ja arvus, kui predikaatverb on olevikus. Sg. ja pl. 2. isiku puhul võib toimuda ühildumine ainult isikus, mitte aga arvus (sa sõkutade, ti pandat). Kui predikaatverb on lihtminevikus, puudub aluse ja öeldise ühildumine. Isikuliste asesõnade puudumisel ilmneb isik enamasti öeldise vormist endast (pandami jt.).

Praegu kasutatakse personaalse passiivi lihtaegu kõige rohkem leivu murrakus, peale selle leidub neid veel võru murde üksikuis murrakuis (Har, Se) vanemal põlvkonnal. Personaalse passiivi taandumist näitab kasvõi seegi, et Hargla murrakus esineb juhtumeid, kus aluseks on küll pl. 1. isik, öeldis on aga 2. isiku vormis: Har ma$^{k}$ koolõ ärä üten Almaga, siss matõtat mi$^{m}$ maha. - siss pandat mi kinni, siss ta lask meid vangi panda. Põhjuseks on nähtavasti asjaolu, et personaalne passiiv pole keelejuhi teadvuses enam aktiivne, vaid on hakanud üldistuma teatav vorm, mida kasutatakse täiesti erinevate isikute puhul.

Vrd. Har külh sinnu aiat ('aetakse') tulõvaèsta siiä sõnnu kor̀jamma. Siin on sinnu tegelikult sihitiseks, kuid öeldis on siiski personaalse passiivi 2. isiku vormis.

Varem on personaalne passiiv olnud lõuna-eesti murretes üsna üldine. Näiteks F.J. Wiedemann on andnud selle täieliku paradigma nii olevikus kui ka minevikus.[1] Personaalset passiivi leidub samuti 17. saj. lõuna-eesti kirjakeeles ja varasemais kirjapanekuis.[2] Rahvalaulud näitavad, et personaalne passiiv on esinenud kogu võru murde alal, kusjuures üksikuid rudimente võib leida kaugemaltki. Personaalse passiivi taandumist osutab aga see, et vaatlusalused vormid on säilinud enamasti teatud laulutüüpide enam-vähem kindlates värsiridades.[3]

Personaalse passiivi päritoluga seotud probleeme on käsitlenud hiljaaegu O. Ikola ja L. Posti. O. Ikola lükkab täielikult ümber oletuse (J. Farkas), nagu oleks personaalne passiiv tekkinud ladina keele eeskujul. Nimelt

---

[1] F. J. Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. - Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VII[e] série, t. VII, № 8, St. Petersburg 1864, lk. 41-42; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 474-476. Vt. ka A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 101.

[2] Vt. N. Ikola, Etelä̈viron verbien persoonapäätteistä. - Suomi v : 13, Helsinki 1931, lk. 66; V. Niilus, Leivu passiivist. - EK 1936, lk. 110; P. Ariste, Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest. - EK 1936, lk. 10.

[3] J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogiast, lk. 413-416.

olevat soome- ja eestikeelsete vaimulike tekstide tõlkijad püüdnud võimalikult täpselt edasi anda ladinakeelset originaali ja loonud seetõttu personaalse passiivi vormid. Nagu väidab O. Ikola, pole ladina keele mõju olnud soome kirjakeele ajaloos nii tugev, et sellega saaks seletada personaalset passiivi. Ometi leiame viimast ka soome vanemas kirjakeeles (mitm. 1. ja 3. isikus jaatavas kõnes, eitavas kõnes kõikides isikutes). Näit. ettet te lyödäis teidän wiholisildan 'et teid ei lööks teie vaenlased'. Pealegi ei piirdu eesti keeles personaalse passiivi tarvitamine ainult vanema kirjakeelega, vaid ulatub ka murretesse.[1]

Seevastu ei langeta L. Posti lõplikku otsust personaalse passiivi päritolu kohta. Tema arvates on võimalik ka võõras algupära, sest personaalse passiivi vormid puuduvad soome elavas rahvakeeles. Kuid teiselt poolt pole võimatu seegi, et tegemist on algupärase olukorraga, millest praegu on säilinud vaid rudimendid.

L. Posti seob personaalse passiivi taandumise 3. p. lõpu -sen kadumisega aktiivi indikatiivist. Personaalse passiivi vormide *lö͡šän, *lö͡šät hulgas sattus seetõttu vorm *lö͡šäksen eriasendisse ja ei tundunud enam eelnevatega kokku kuuluvat. Ainult lõuna-eestis, kus esineb küllaltki palju sen-lõpulisi aktiivi indikatiivi 3. p. vorme, säilis endine kokkukuuluvus ja seega ka personaalse

---

[1] O. Ikola, Eräistä suomen syntaktisista siirtymistä. - Sananjalka I, Turku 1959, lk. 41-42.

passiivi vormid.[1]

Tõenäolisem tundub kahest esitatud seisukohast O.Ikola oma: personaalne passiiv ei ole tekkinud võõraste keelte mõjul, vaid on algupärane. Vaevalt usutav, et Lõuna-Eesti talupojad oleksid näit. ladina keele mõjul võtnud tarvitusele personaalse passiivi ja kasutanud seda omavahelises suhtlemises.

2. Väga palju probleeme ja küsitavusi on seotud tüübiga ma olen ~ olin, nad on ~ olid kutsutud, mis on kasutusel kõigis eesti murretes ja kirjakeeleski, kuid millest kooligrammatikais on vaikides mööda mindud. Viimasel ajal on ilmunud süntaksialaseid kirjutisi,[2] milles nii või teisiti on puudutatud kõnealust tüüpi ja mille põhilistel seisukohtadel peatutakse allpool.

---

[1] L. Posti, Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä. - Virittäjä 1961, lk. 365-366.

[2] K. Kure, Tegusõna olema funktsioonidest ja tähendustest. - ESA II, Tallinn 1956, lk. 127-128; K. Kure, Eesti keele lauseliigenduse alustest. - KK 1959, nr. 1, lk. 45; K. Kure, Kriitilisi märkusi keskkooli eesti keele grammatika lauseõpetuse osa kohta. - NK 1959, nr. 1, lk. 77; J. Valgma, Mida õpilaste kirjatöödes veaks ei tule lugeda. - NK 1959, nr. 4, lk. 280-281; K. Kont, Teadusliku süntaksi metodoloogiast. Objektist passiivi liitkonstruktsioonides. - KK 1959, nr. 10, lk. 609-615; K. Mihkla, Probleeme seoses eesti keele teadusliku süntaksiga. - KKIU VI, Tallinn 1961, lk. 71-72. Vt. ka I. Tamm, Mineviku partitsiipide süntaktilised funktsioonid. Diplomitöö 1962. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris, lk. 55 jj.

Varasematest autoritest on sama probleemi käsitlenud E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 13; F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 585; L.Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, lk. 17,26-27.

Kõnealuste lausete analüüsimisel tekitab raskusi kaks asjaolu. Kas pidada 1) isikulist asesõna (resp. noomenit) sihitiseks või aluseks, 2) tud-kesksõna öeldiseks või öeldistäiteks. Vastavalt sellele, kuidas lauseanalüüs on teostatud, võib siis predikaatverb olla isikulises tegumoes, umbisikulises tegumoes või personaalse passiivi liitaegades.

Selle poolt, et isikulist asesõna (resp. noomenit) tuleb pidada aluseks, kõneleb see, et öeldis ei saa kunagi ühilduda sihitisega, küll aga alusega. Keerulisem on olukord muidugi siis, kui predikaatverbil puuduvad isiku- ja arvutunnused. Võiks ju näiteks arvata, et eitava öeldise puhul on kriteeriumiks isikulise asesõna (resp. noomeni) kääne. Alus jääb püsima nominatiivi, sihitis peaks aga olema reegli järgi partitiivis. Selline kriteerium ei sobi alati, sest ka alus ise võib teatud tingimustel seista partitiivis. Vrd. teda (alus) ei olnud, kuid põrandad olid pestud - põrandaid ei olnud pestud. Kergem pole otsustada sedagi, kas pidada tud-kesksõna lauses öeldiseks või öeldistäiteks. Vormiliselt pole selline vahetegemine tud-kesksõna puhul võimalik, küll aga semantiliselt. Teoreetiliselt on asi lihtne. Kui tud-kesksõna märgib tegevuslik-ajalist momenti, on ta lauses öeldiseks; väljendab aga tud-kesksõna seisundit, omadust, s.o. adjektiivile omast tähendusnüanssi, on ta lauses öeldistäiteks. Nii arvavad juba E. Ahrens ja F. J. Wiedemann, et partitsiip ei väljenda mitte tegevust, vaid selle tegevusega loodud seisundit ja tal on lauses adjektiivi funktsioon.[1]

[1] E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 13; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 585.

Tegelikult on väga raske tõmmata semantilist piiri. Seetõttu on sageli võimalik subjektiivne lauseanalüüs ja eri analüüsijatel võivad olla täiesti vastupidised tulemused (seda ka aluse ja sihitise osas). Pealegi jääb enamikul juhtudel niisugustes lausetes domineerima liitajale omane tegevuslik-ajaline moment.[1]

Et selgusele jõuda, kas ja kui palju avaldab tud-kesksõna semantika mõju aluse ja öeldise ühildumisele eesti murretes, olgu alljärgnevalt esitatud mõned näitelaused.

1. Seisund, omadus:

Krj seal oli ma küll kut käsist-jalust seutud (M 118, 39). Saa me ütlesime / et oleme põrutud (KKI MT 118, 17). mina rääksin / et mina ollin enne aavatud / ja miu vabastedi püssi alt (ibid., 9). Kam sa olet nigu nõiakammitsede pantu! (kui es tule nii ruttu, valiste). Ran anti taganemise käsk / et oleme sisse piiratu (KKI MT 262, 72).

2. Tegevuslik-ajaline moment:

Käi olin kohustadud mõisa teenistusest lahkuma (KKI MT 173, 29). Mar ole sa külamees terveks tänatud (ES MT 293, 4) Tõs et te olete juba ammu priis lastud (ES MT 211, 67). Nis mudugist kehvuses olen kasvatud ülesse (KKI MT 125, 2). Hlj ja muidugi mina olin tunnetu // tema iemalt tundas minu ära (KKI MT 47, 74-75). Iis muidu oleksin mina ära / ära tappetud (KKI MT 279, 30). Ran Vändrigul / kos ma mõtsa istutamise aigu olli palgatu

---

[1] Vt. K. Kont, KK 1959, nr. 10, lk. 611-612.

(KKI MT 32, 98). Har mõisa-proua oli uma tarõtütrukuga ('toatüdrukuga') vaielnu, et mi saksa olõ portsõläärist ('portselaanist') tett (KKI MT 72, 5). Rõu ma olõ õkva umma küllä mehele viid (KKI MT 101, 31). Se timä päst minno hädäst vällä muido olnu ma tapõt ('oleksin ma olnud tapetud') (ES MT 135, 37). et mi olnu ('me oleksime olnud') / kõik tapõdu (ES MT 79, 150).

Näitelaused osutavad, et tud-kesksõna väljendab harva seisundit või omadust ja on lauses öeldistäiteks. Sagedamini märgib ta tegevuslik-ajalist momenti ja on seega öeldiseks. Mõnedes lausetes (nagu juba eespool mainitud) on võimalik puhtsubjektiivne analüüs seisundi (omaduse) või tegevuslik-ajalise momendi kasuks. Kongruentsile ei avalda tud-kesksõna semantika mingit mõju, vaid alus ja öeldis ühilduvad või ei ühildu (Har, Se) vastavalt sellele, millise verbivormiga või murdealaga on tegemist.

Eespool käsitletud tüüp ei piirdu ainult eesti keelega, vaid seda leidub teisteski läänemeresoome keeltes. "Seejuures saab ka siin subjekti ja objekti eristamise ainsaks kriteeriumiks olla asjaolu, kas passiivi mineviku partitsiip on tegevuslik-ajalise või seisundilis-kvalitatiivse tähendusega".[1] Põhjarühma keeltes ja vadja keeles, kus esinevad pl. 3. isikus kõrvuti kongrueeruv ja kongruentsita tüüp (viimane on harilikum), on lauseliikmete eristamine puhtvormiliselt palju lihtsam. Näiteks soome keeles on kongrueeruva tüübi puhul (seinät ovat maalatut 'seinad on värvitud') tegemist subjekti ja predikatiivi-

---

[1] K. Kont, KK 1959, nr. 10, lk. 612.

ga, kongruentsita tüübis (seinät on maalattu) - objekti ja predikaadiga.[1]

Lähtudes seisukohast, et predikatiiv märgib seisundit või omadust, ei pea mõned soome keeleteadlased (K.Cannelin, L. Hakulinen) kirjakeeles soovitavaks selliseid lauseid nagu minä olen kutsuttu, te ette olleet kutsutut 'mina olen kutsutud, te ei olnud kutsutud' jt., kus partitsiip väljendab tegevust.[2]

Järelikult ei taheta tunnistada, nagu seda teeb O. Ikola, personaalse passiivi liitaegu. O. Ikola märgib, et soome vanemas kirjakeeles on üldiselt levinud lausetüüp, kus noomen on aluseks, abiverb öeldiseks ja passiivi minevikupartitsiip öeldistäiteks. Oma tähendusfunktsioonilt vastavad nad täielikult verbi praegustele liitaegadele, sest nad väljendavad ka sündmust ennast, mitte ainult selle tulemusena tekkinud olukorda. Samasugust tarvitusviisi leidub tänapäeva soome murretes ja lähimates sugulaskeeltes (karjala, vepsa jt.).

Kuigi tüübi ovat tehdyt 'on tehtud' levikut võis soome vanemas kirjakeeles soodustada võõras mõju, on O. Ikola arvates siiski tõenäoline, et kõnealune tüüp on al-

---

[1] Vt. E.A. Saarimaa, Huonoa ja hyvää suomea. Oikeakielisyysohjeita, Porvoo 1931, lk. 71; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 534.

[2] K. Cannelin, Suomen partisipien alalta.- Virittäjä 1898, lk. 45; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 534.

gupärane, sest sel teel oleks võimalik kõige paremini seletada personaalse passiivi liitaegade teket. Noomen on olnud algselt lauses subjektiks. Vastava lausetüübiga on varem väljendatud vaid tegevuse tulemusena tekkinud olukorda (vrd. seinät ovat maalatut jne.), hiljem ka tegevust ennast, mis näitab, et oligi kujunenud tõeline liitaeg.

Ains. 3. isiku arenemine üha suurema impersonaalsuse poole, võib-olla ka intransitiivsete verbide kasutamine (on lähdetty 'on mindud', on oltu 'on oldud' jt.) on viinud selleni, et transitiivsete verbide subjekt on muutunud kõneleja keeletajus paralleelseks aktiivi vormide objektiga. On hakatud ütlema on tehty työtä 'on tehtud töö', kirjat on luettu 'raamatud on loetud' jt., kus subjekt on muutunud partitsiibi objektiks.[1]

Eespool toodule tuleks lisada, et varasema subjekti arenemist objektiks võis soodustada veel partitiivi kasutamine nii subjekti kui ka objekti käändena. See aitas kaasa ühildumise kadumisele analoogilistes funktsioonides esineva nominatiivi puhul.[2]

Arvestades kõiki asjaolusid, oleks kahtlemata õigem

---

[1] O. Ikola, Eräistä suomen syntaktisista siirtymistä. - Sananjalka I, Turku 1959, lk. 43-45. Ka A. Penttilä (Suomen kielioppi, lk. 613 jj.) peab vastavat tüüpi liitajaks.

Vrd. passiivi arengut inglise keeles. Vana-inglise keeles ei saa rääkida veel passiivi ühtsest analüütilisest vormist, sest partitsiip ühildub alusega ja ta on pigem predikatiivne atribuut. Kesk-inglise keeles on juba kujunenud tõeline passiiv (В.Н.Ярцева, Исторический синтаксис английского языка, Москва-Ленинград 1961, lk. 98-102, 110-112).

[2] Vt. K. Kont, KK 1959, nr. 10, lk. 613.

tunnistada eesti keeleski personaalse passiivi lihtaegade kõrval ka liitaegu, nagu seda on tehtud meie varasemais grammatikais.[1] Hiljemgi on mõned keeleteadlased (J. Aavik, K. Kure, K. Kont) rääkinud personaalsest passiivist.[2] Personaalse passiivi liitaegade tunnistamine aitaks vältida mõningaid raskusi. Sel puhul on meil vormiliselt olemas alus, mis sisuliselt ei erine millegagi objektist. tud-kesksõna, mis väljendab tegevuslik-ajalist momenti, ei tarvitse süsteemi sunnil viia öeldistäite alla, kuhu ta sisuliselt ei kuulu.

Probleemi muudab muidugi keerukaks asjaolu, et tegemist on sellise keelelise nähtusega, mis kuulub ühelt poolt subjekti ja objekti, teiselt poolt predikaadi ja predikatiivi piirialadele. Seetõttu ei saagi kõnealust nähtust alati ja igal pool suruda kindlatesse isoleeritud lahtritesse.[3]

---

[1] Vt. paradigmasid: H. Stahl, Anführung, lk. 23; H. Göseken, Manuductio, lk. 39; J. Hornung, Grammatica Esthonica, lk. 79-80; J. Gutslaff, Observationes, KO B-48: 39 I ja II v.; A. Thor Helle, Anweisung, lk. 45; A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 76-77, 101-102. Vt. ka E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 13; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 585.

[2] Vt. J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 410; K. Kure, Tegusõna olema funktsioonidest ja tähendustest. - ESA II, Tallinn 1956, lk. 128; K. Kont, KK 1959, nr. 10, lk. 614-615.

[3] Vt. K. Kont, KK 1959, nr. 10, lk. 615.

B. Sisu~~liselt~~ passiivsed laused

Sisult passiivsete lausete all mõeldakse selliseid lauseid, kus öeldisena kasutatakse tegusõna saama (abiverbi funktsioonis) koos tud-kesksõna või da-infinitiiviga. Subjekt on passiivne, sest temale ongi suunatud predikaadiga väljendatud tegevus.[1]

Vaatleksime kõigepealt neid lauseid, kus öeldiseks on saama koos tud-kesksõnaga, aluseks enamasti 3. isik (mida siinkohal ei käsitleta), harvemini 1. või 2. isik. Kogu saab-konstruktsiooni võib seesugustes lausetes asendada impersonaali oleviku või lihtminevikuga:

Jäm kui~sa mitte piimap~anna ('piima ei anna') / siis~saad kirvest kokutud ('lüüa ähvardatud') / viina~plassi pakutud (ES MT 204, 60). Vän latsi võtsin ka / kus ma maetud saan~ja. Ann mis mina tööl käisin, need päävad ma sain ikke rahaga maksetud (KKI MT 99, 9). Pai käesin laste juures ja sain sedasi üles peetud. Krk siss sai ma kitet / et ma vahva olli // ärä sedä linast kangast võtta kudade / sõss saat sa teõdet ja laimat (et ei oska). Se öt ku ma saa siiä tapõt (ES MT 135, 37).

---

[1] Peale käsitletavate saab-konstruktsioonide leidub kirde-eesti rannikumurdes ja põhja-eesti murretes veel selliseid, kus alus on aktiivne. Mainitagu neist järgmisi: 1) saama esineb tähenduses 'võima, suutma, jaksama, jõudma': Rid said~sa einamaa niidetud? Mär kas~sa saad moõle seda maast kätte anda? Juu ühte nihukest tööd öeldakse, ma soan selle küll tehtud. Kuu vähä maad saime mindud (KKI MT 52, 10) jt.; 2) verbi saama koos tud-kesksõna või da-infinitiiviga kasutatakse kindla kõneviisi lihtmineviku asemel: Vig me saeme kuulda. Kos jah aga me saeme kõik elatud sial siis ikka (KKI MT 219, 31). Iis sain linnas juosta küll, kraami osta (~ostada) (M 149, 123). Kahjuks

Nagu näitelausetest ilmneb, ühilduvad alus ja öeldis isikus ja arvus. Juhul, kui isikuline asesõna puudub, väljendab isikut predikaatverbi pöördelõpp.

Kõnealust passiivset konstruktsiooni leidub rohkesti kõigis meie varasemais grammatikais alates H. Stahlist ja lõpetades E. Ahrensiga, kusjuures enamasti on antud täielik paradigma.[1] Esimesena astub saab-konstruktsiooni kui saksapärase ja vigase vastu välja A. Saareste.[2] Hiljem toetab tema poolt esitatud seisukohta J. Aavik, kes lubab saab-konstruktsiooni kasutada vaid erandjuhtudel ja soovitab seda asendada umbisikulise tegumoega. J. Aavik peab kõnealuste konstruktsioonide üheks eeskujuks saksa keelt, sest neid tarvitatakse vaid sellistel juhtudel, kus saksa keeles esineb wird. Näit. wird gemacht 'saab tehtud', kuid man will 'tahetakse'. Teiseks eeskujuks võisid J.Aaviku järgi olla lõuna-eesti murded, kus saab-konstruktsioon olevat rahvapärane.[3]

---

pole keeleteaduslikus kirjanduses seni niisugustele saab-konstruktsioonidele tähelepanu pööratud, kuigi nad seda väärriksid.

[1] Vt. H. Stahl, Anführung, lk. 22-23; H. Göseken, Manuductio, lk. 39; J. Gutslaff, Observationes, KO B - 48 : 38 II v. - KOB 48 : 39 I v.; A. Thor Helle, Anweisung, lk. 38-39; A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 101-102; E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 13 jj.

[2] A. Saareste, Tegelikud õigekeelsuse määrused, lk. 31.

[3] J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 84-85.

Lõuna-eesti sai tettüs kohta on möödaminnes maininud ka J. Mägiste, et seda konstruktsiooni on peetud tavaliselt germanismiks. Tema arvates on selline oletus küll asjatu, sest kõik saama-verbi ja tud-partitsiibi juhtumid polevat tekkinud saksa werden-passiivi mõjul.[1] Samuti kui J. Aavik, ei lisa ka J. Mägiste midagi rohkemat oma arvamuse kinnitamiseks.

saab-konstruktsiooni päritoluga seotud probleeme pole muidugi võimalik lahendada ilma teiste läänemeresoome keelte materjale tundmata. See pole aga käesoleva töö seisukohalt oluline. Seetõttu jääb eespool toodule vaid lisada, et kõnealust konstruktsiooni esineb praegugi üsna ohtralt nii eesti murretes kui ka kõnekeeles, eriti siis, kui aluseks on 3. isik (vt. lk. 243 jj.).

Eesti murretes leidub näiteid ka selle kohta, kui öeldiseks on saama koos da-infinitiiviga: Nis ja me saime jo kodu riielda / ja pèksagi veel (KKI MT 145, 111). Kod oh siis muda ('mind') vannutí, minä saen vàndu (ES MT 289, 5).

Alus ja öeldis ühilduvad küll isikus ja arvus, kuid alus ise on neis lauseis passiivne, s.o. ta on tegevuse objektiks, mitte tegijaks. Harilikult esineb aluse funktsioonis 3. isik (vt. lk. 248), harvemini mõni muu isik.

---

[1] J. Mägiste, Eesti saama-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest. Lisandeid läänemere-sm. perifrastiliste futuurikujundite ajaloole. - EK 1936, lk. 87.

KOKKUVÕTE

Tänapäeval leidub personaalse passiivi olevikku ja lihtminevikku vaid üksikuis lõuna-eesti murrakuis (Har, Se, Lei). Aluse ja öeldise ühildumine toimub siin samuti kui kindla kõneviisi vastavates aegades. Keerulisem on lugu personaalse passiivi liitaegadega. Küsimus seisab selles, kas tunnistada nende olemasolu või mitte. Tundub siiski, et kõiki aluse ja öeldise ühildumise juhte ei saa analüüsida selliselt: alus + öeldis + öeldistäide (ma olin haavatud). Mõnigikord märgib tud-kesksõna ilmselt tegevuslik-ajalist momenti ja peab järelikult kuuluma lihtöeldise koosseisu (kehvuses olen kasvatatud üles).

Eesti murretes kasutatakse ka sisult passiivseid lauseid, kus tegevuse objekt on aluseks, öeldiseks aga tegusõna saama koos tud-kesksõnaga või da-infinitiiviga (ma sain rahaga maksetud; me saime riielda). Alus ja öeldis ühilduvad samuti nagu kindla kõneviisi olevikus või lihtminevikus.

## VII. eks- (es-, eis-), etse- LAUSED

1. Kirde-eesti rannikumurdes, samuti lääne-, kesk- ja idamurdes on laialt levinud eks-laused (vt. kaarti 3). Kõige vähem leidub neid saarte murdes, kus nad on kirjakeelsetena hakanud välja tõrjuma murdeomaseid ju-lauseid.[1]

---

[1] Näit. Hiiumaal on Emakeele Seltsi murdekorrespondendilt E. Küttimilt saadud andmeil tulnud eks tarvituse-le Esimese maailmasõja paiku. Hiidlased kasutavad põhiliselt ju-lauseid, ainult Reigis võis sageli kuulda ka eks--lauseid. ju-lausetes pole mingeid erinevusi aluse ja öeldise ühildumises: Emm kui ta sinna jovab ju ta siis ikka käde saab.

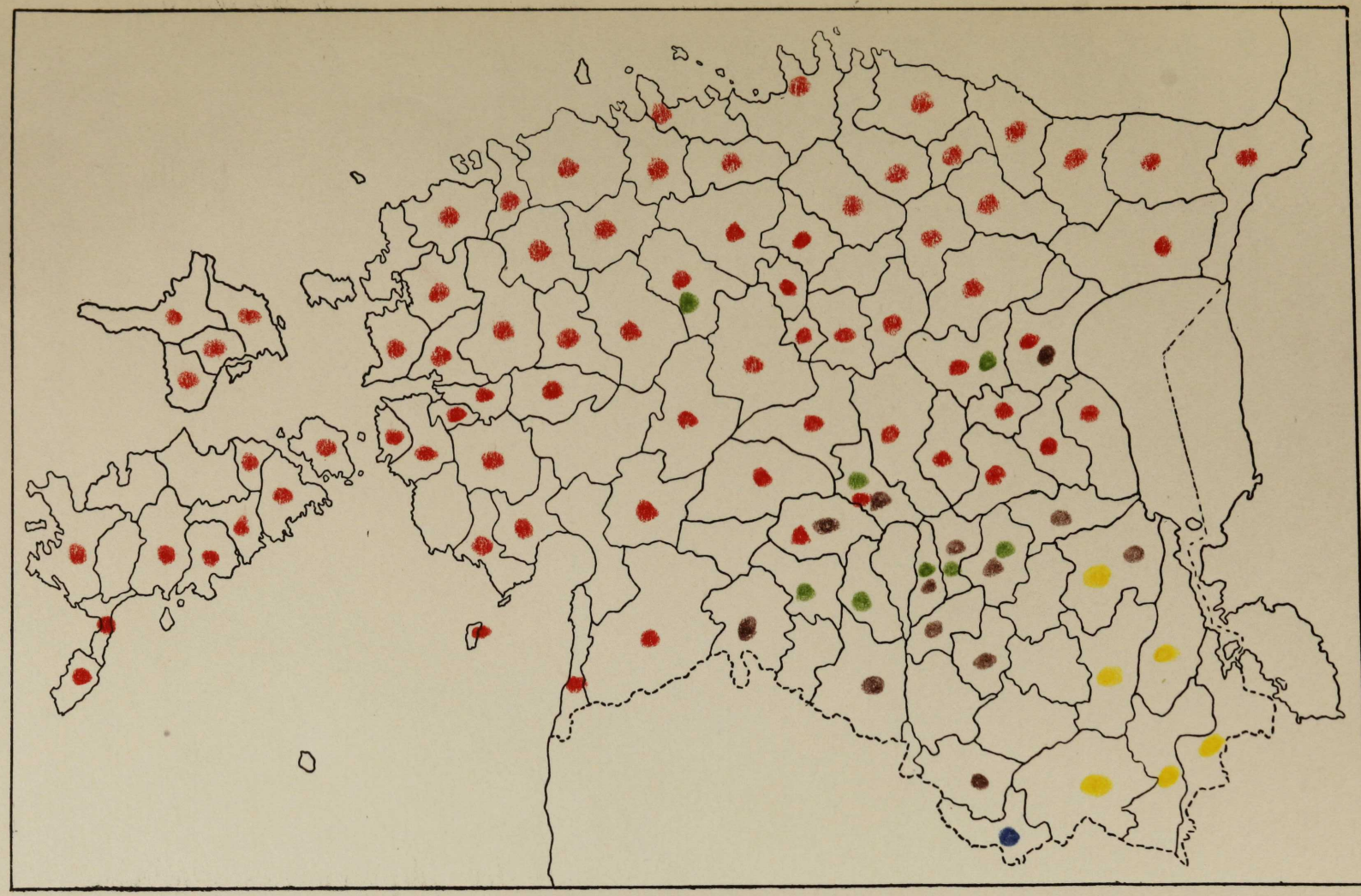

Kaart 3

eks- (es-, eis-), etse-laused

eks ● etse ●

es ● eis ●

vet ●

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

Tartu ja mulgi murdes, osalt ka Juuru murrakus esineb samas lausetüübis es, Harglas eis.[1] Materjali terviklikkuse huvides vaadeldakse koos kõiki aluse ja öeldise ühildumise juhte, olgu siis aluseks milline isik tahes. Et etse--lausete levik ja tarvitamissfäär on mõnevõrra erinev, peatutakse neil hiljem (vt. lk. 90 jj.) ja käsitletakse kõigepealt eks- (es-, eis-) lauseid, mille kohta ongi allpool esitatud vastavad murdenäited:

Pöi eks ma ole rügand ('rühmanud') küll (KKI MT 163, 7). Muh nee ollid ju ẽrned / eks sa söön neid lussikaga (ES MT 264, 13). Käi eks ma ütlend küll (M 72, 324). Mar ärmsad lapsed / eks teie maga / miks teie valvate (ES MT 292, 6). Vän eks ta ole vinsutada paelu saand ja ilma elu näind (H 133, 55-56). Juu es nad soand ika piinata ja peksa küll (EK 1933, 55). Pee tuuleveskid oli rohkem jah / aga eks nad nüid kao kõik ää jo (KKI MT 230, 84). Kuu eks mei vähä saa sield omale keita (KKI MT 53, 70). Hlj eks me viend kodund süeki kaasa (KKI MT 23, 26). Kod kevädel kui mua paljass lähäb, eks nad siis karjamuale lähä. Puh aga no es ma iki ('ikka') tii / aia villä tii / ja kesvä kah. Ran es na rubele ('rabele') kõik / es na vaiva näe! (KKI MT 198, 4).

Näidetest ilmneb, et eks- (es-, eis-) lausetes on öeldis eitavas kõnes (mitte kunagi aga keeldkõnes), kusjuures eitussõna ise puudub. Nagu juba eespool selgus, ei muutu eesti murretes eitava kõne vorm isikus ega arvus,

---

[1] Risti murrakus esinev ass ('eks, küll, vast') ei avalda mõju aluse ja öeldise ühildumisele: ass ma tien // ass ta lähäb jt. Seetõttu pole teda käesolevas töös lähemalt käsitletud.

välja arvatud kirde-eesti rannikumurre. Ainult viimases võivad alus ja öeldis ühilduda arvus, kui predikaatverb on minevikus ja aluseks pluraalne noomen: Jõe eks mei tianed küll (KKI MT 89, 51). Jõh eks meie lõikaned ka sirpidega (KKI MT 56, 88). eks menned säält küsined ('oleksite võinud minna, sealt küsida') (ibid., 108). Viimases lauses puudub isikuline asesõna ja öeldise vormist üksinda ei nähtu, milline isik (mitmuses) on aluseks. Selleks on vaja teada konteksti või konkreetset olukorda.

Kuigi eks- (es-, eis-) lausetes on öeldis üldiselt eitavas kõnes, võivad selle kõrval esineda ka jaatava kõne vormid, s.o. alus ja öeldis ühilduvad:

Emm eks elame niiga ('nii kaua') kut sa surmani (KKI MT 168, 5). Kir eks te mõne vana inimese kääst veel paramad juttu kuulete (KKI MT 269, 6). Amb eks te siis näidake / mis teil sial on (Ü 70, 217). Kad eks ma lapsepõlves kasvasin seal Aru külas (KKI MT 235, 53). Jõe eks ta oli valskust ka tehnd ... (KKI MT 89, 43). Iis "no eks sa võttat mind omale tüdrukust" (KKI MT 279, 29). Pal eks nad rääkisid aga ma i tia sedä enam seletäta (KKI MT 265, 31). KJn eks te olete isi ruupi näinud (KKI MT 258, 26). Har kut tõrõldass kah, eis olõ vaiki ja kannata ärä.

Tuleb rõhutada, et eks- lausete kasutamine ei piirdu ainult murretega, vaid need on laialt levinud kirjakeeleski. Eriti viimasel ajal on korduvalt juhitud tähelepanu eks-lausete õigekeelsusele. Nimelt pole kirjakeeles õige kasutada niisugustes lausetes jaatavat kõnet, vaid tegusõnaline öeldis peab olema eitava kõne vormis ja seda kõigis aegades.[1] Pole aga lisatud, et käskiva

könevііsi puhul võib öeldis olla ainult jaatavas, mitte kunagi eitavas kõnes.

Et mõista, millest on tingitud aluse ja öeldise ühildumise omapära nii murretes kui ka kirjakeeles, on vaja selgitada kõigepealt sõna eks etümoloogia. Seda on põgusalt käsitletud peamiselt meie varasemais grammatikais (A. Thor Helle, A. W. Hupel, E. Ahrens, F. J. Wiedemann). Nendes toodud seisukohad on lühidalt järgmised. Sõna eks (tähenduses 'kas ei') oletatav varasem kuju oleks ei - ks, kus -ks (lõuna-eestis -s) on küsipartikkel. Viimane on sageli ühendatud veel sõnaga kas, mille lühenemisel ta olevat tekkinud.[2]

Hilisemad grammatikad (K. Leetberg, J. Aavik, A. Saareste)[3] ei lisa eks etümoloogia selgitamisele enam midagi uut, võrreldes varem esitatud seisukohtadega. Viimastega ei saa aga täielikult nõustuda. Esiteks seisab kas alati küsilause algul ja pole põhjust oletada, et ta mõnedel juhtudel oleks asunud lauses teisel kohal ja võinud muutuda küsipartikliks -ks või -s.

---

[1] Vt. A. Saareste, Kaunis emakeel, lk. 39; H. Rajamets, Tähelepanekuid mõnede kirjandusteoste õigekeelsuse kohta. - KK 1961, nr. 5, lk. 285; K. Mihkla, Öeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles. - KK 1962, nr. 12, lk. 726; Keelelist päevakaja. - KK 1963, nr. 3, lk. 175-176.

[2] Vt. A. Thor Helle, Anweisung, lk. 62; A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 111; E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache I, lk. 120; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 320, 540, 583.

[3] Vt. K. Leetberg, Eesti lauseõpetus keskkoolidele, lk. 70; J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 311; A. Saareste, Kaunis emakeel, lk. 39.

Teiselt poolt ei kinnita oletatavat eks-etümoloogiat küsipartiklite murdeline levik. Nii oleks põhja-eesti murretes ootuspärane -ks, lõuna-eestis aga -s ( < -ks). Tegelikult kasutatakse põhja-eestis mõlemat küsipartiklit. Eriti levinud on nad küsilausetes Saaremaal,[1] vähem mujal. Näit. Jäm ari aka ('hakka') see peele käima, miduks mool peret on, ons mool kolm. ons mool viis (ES MT 221, 41). Kaa töis ('kas töi') Miku võtme su kätte? (KKI MT 81, 87) Jaa seda map määleta mitte / oliks seal tarkuse vahet koa (ES MT 281, 63). Kuu Onnuks ('kas on') tulnud Türgimaalta / Vai on saadud Saksamaalta. Vai onoks ('kas on') siu tütär miihhel? Se mituss ('kui mitu') näid-ol'l?

Üksiksõnuti (põhja-eestis -ks ja -s, lõuna-eestis -s) esineb küsipartikleid veelgi rohkem. Seejuures pole mingit põhjust pidada partiklit -s, mis võib liituda nii noomeneile kui ka adverbidele, alati ja kõikjal sõna siis lühenenud vormiks. Mitmed nendest sõnadest, kus kasutatakse küsipartikleid, on tarvitusel kirjakeeleski, kuid on mõnikord minetanud juba oma küsiva tähenduse (ammuks, nõndaks, kunas, millas, kes, mis jt.).

Küsipartiklid -ks ja -s on tuntud ka vanemas kirjakeeles. Näit. ſinnaks ollid meil / woi ſo wend? (Hornung, GE, 110) kauaks ſa olled ſiin Rootsis olnud (ibid., 114). weles ('kas veel') (EK 1936, 12). 17. saj. lõuna-eesti kirjakeeles on märgitud küsipartikkel es kujul: Kelt es ſe Proweet ſeddä ütlep; Kumb es ſe ſuremb

---

[1] Vrd. Ü. Parbus, Anseküla murrak, lk. 285.

Käsk om Sädu ss en (Ojansuu, IKPO, 93) jt.

Tegemist on järelikult kahe erinevat algupära partikliga, mis on ühendatavad teistes läänemeresoome keeltes leiduvate partiklitega -ko, -kö, -ka, -kä (vadja, isuri, vepsa, karjala, soome, lapi) ja -s (liivi, isuri, vepsa, karjala, soome).[1] Need partiklid võivad omavahel liituda, kusjuures mõnedes soome murretes puudub vokaalharmoonia, seda eriti ainsusliku eitusverbi järel: eikos, etkos. Samuti on võimalik ka liitpartikli - kos lühenemine: eiks, onks, sg. 2. p. eks jt.[2]

Liitpartikli (tõenäoliselt kä + s) hilisemat lühenemist tuleb oletada ka põhja-eesti murretes. Peale selle on eitussõnas ei kadunud i rõhutus asendis (vrd. ega < *eikä, soome murdeis ette < ettei jne.).[3] Seega *eikäs > eiks > eks.

Lõuna-eesti murretes ei tarvitseks tingimata oletada liitpartiklit -ks, mis häälikuseaduslikult oleks andnud -s. Siin võis esineda ainult küsipartikkel -s, seega *eis > es, välja arvatud Hargla murrak, kus i pole rõhutus asendis kadunud.[4]

---

[1] A. Jännes, Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890, lk. 99-100, 188.

[2] A. Jännes, op. cit., lk. 99-101.
Vt. ka Nykysuomen sanakirja. Ensimmäinen osa A-I, Porvoo-Helsinki 1951, lk. 195.

[3] H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronomioppia, lk. 29.

[4] Vrd. ega esinemust. Siin on i tavaliselt kadunud, mõnedes murrakutes aga säilinud. Näit.: Jäm äiga; Hii äiga (Ariste, HMH, 83); Kuu eiga (MT 53, 6); Vai eigä; KJn eigä; Se eika; Lei eig ~ äig.

Seega on eitava kõne vorm eks- (es-, eis-) lausetes algupärasem ja tingitud sõnades eks, es, eis esinevast eitussõnast ei. Hiljem on hakanud nimetatud sõnade varasem tähendus keeletarvitaja jaoks tuhmuma ja neid ei seostata enam eitussõnaga ega eitava kõnega.[1] See nähtub kasvõi sellest, et mõnikord on eks-lausetes olemas eitussõna, mis tegelikult on üleliigne. Seesuguseid lauseid leidub F. J. Wiedemanni grammatikas,[2] üksikjuhtudel isegi praeguses murdekeeles. Alljärgnevalt ongi esitatud vastavad murdenäited, mis oma laadilt on enamasti küsilaused: Käi eks se pole siis raha olnd (KKI MT 173, 8). Rei Äks sap tää - seesama va krössis ('väike, kuivetanud') vanamees näh (KS). VMr eks te⌣i ole (seda) näind (KKI MT 242, 24). Trv es temä⌣i või minnä ka vahel.

Nii nende kui ka muude küsilausete puhul, kus esineb eks, es, eis, pälvib tähelepanu, et kõneleja ootab kaasvestlejalt oma mõtete kinnitust, s.o. jaatavat, mitte aga eitavat vastust.

Hiljem on eks- (es-, eis-) laused omandanud lisaks küsivale tähendusele veel käskimise ja kutsumise varjundi ning eitava kõne kõrval on tulnud käibele käskiva kõneviisi vormid. Viimaste laialdast levikut võis soodustada veel asjaolu, et sg. 2. isiku vormid on nii eitavas kui kõnes

---

[1] Vrd. ega jaatavas tähenduses järgmistes lausetes: Iis tema / ega tema on ikke ia vanames küll (KKI MT 279, 44). Ote ega lina⌣kugarma ('linakuprad') om valusa kah (KKI MT 191, 1). Urv ega mul⌣ol'l vel'i kur'i / kaks (=ka õks) (ES MT 249, 6) jt.

[2] F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 583.

ka imperatiivis ühesugused: (sa) tule! (sa ei) tule. See võis muutuda eeskujuks ka teiste isikute puhul.

Tänapäeval saab sõnaga eks (es, eis) alata isegi jutustav lause, milles midagi seletatakse, oletatakse, konstateeritakse jne. Öeldis võib olla nii eitava kui ka jaatava kõne vormis, ilma et see muudaks lause mõtet.

Mis puutub lõuna-eesti vormi es, siis on see praegu taandumas ja esineb põhiliselt vanemal põlvkonnal. Võib-olla on siin põhjuseks asjaolu, et alati pole välditavad segiminekud mineviku eitussõnaga es, kuigi viimane seisab isikulise asesõna järel, rõhumäärsõna es aga ees. Hargla murrakus, kus i on püsinud, pole selline segiminek võimalik. Seetõttu on eis siin praegugi rohkesti kasutatav, tartu ja võru murde idapoolsetes murrakutes on seevastu es tähenduses laialt käibel vene laen vet < ведь. Näit. Võn veta (= vet ta 'eks ta') näädäss umma võimu kah (KKI MT 111, 77). Plv vai vet-na mõtsah öks ummava? / kos-na muial sõss umma? (KKI MT 259, 19). Rõu vet sa näit taad rõivast, ku jämme? olli? (KKI MT 101, 34). Se võt sa olt kul hinnast pettä? lasknu?.

Näidetest selgub, et predikaatverb on sellistes lausetes jaatava kõne vormis ja rõhumäärsõna vet ei avalda mingit mõju aluse ja öeldise ühildumisele.

2. Võrdlemisi kitsal alal kasutatakse kõrvuti eks- (es-) lausetega veel nn. etse-lauseid, mille öeldis on alati käskiva kõneviisi vormis:

Trm etse mine ('eks mine pealegi'). KJn etse vaata! Hel etskae sõket! TMr etse tii missa ('mis sa')

tahat (ESA VIII, 88). Võn etse teku pääle edesi (ESA VIII, 88). Ran etse tulgu / ku tahab! Ote its-koe ('no vaata') / ta om tan ('siin').

Üldiselt puudub etse-lausetes isikuline asesõna. Osas lausetes on aluseks ains. 2. isik, teine osa on sisult impersonaalne, kusjuures öeldis seisab ains. 2. või 3. isiku vormis.

Sõna etse etümoloogia on küllaltki läbipaistev. Siin on omavahel lausefoneetiliselt liitunud sidesõna et ja isikuline asesõna sa (et + sa < että sa). Hiljem on a > e (etsa > etse) või on toimunud lõpukadu (etse > ets).[1]

Sellist etümoloogiat toetavad ka järgmised faktid. Esiteks leidub sidesõna et kasutamise kohta koos käskiva kõneviisi ains. 2. pöördega näiteid meie vanemas kirjakeeles: eth neh / eth wahta / eth katzo (Göseken, Manuductio, 46); Kule et kule / et ſa kule (Hornung, GE, 101); et tulle! et katſu! et minne! (Beiträge X, 93). Teiseks esineb lausefoneetilisi liitumisi murdekeeles küllaltki palju. Näit. Jaa nätsa ('näed sa') (ESMi 281, 51). Vas etsa ('et sa') jt.

Seega on etse käinud varem ainult ains. 2. isiku kohta. Hiljem on varasem tähendus tuhmunud, etse on muutunud interjektsiooniks ja teda kasutatakse praegu väga sageli koos käskiva kõneviisi 3. pöördega impersonaalseis lauseis või teatud kivinenud väljendeis.

---

[1] Vt. H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 60-61.

KOKKUVÕTE

eks- (es-, eis-) lausetes on öeldis tavaliselt kindla või tingiva kõneviisi eitavas kõnes (ilma eitussõnata) ega muutu isikuti. Eitava kõne tarvitamine on tingitud antud sõnade endi etümoloogiast: eitussõna ei + küsipartiklid -kä ja -s (põhja-eesti, kirde-eesti rannikumurre), või ainult -s (lõuna-eesti). Tihtipeale seisab öeldis hoopis jaatavas kõnes, sest sõnade eks, es, eis varasem eitav sisu on tuhmunud. Sel juhul ühilduvad alus ja öeldis isikus ja arvus.

etse-lausete levik on maa-alaliselt piiratum (peamiselt ida- ja tartu murde ala). Sõna etse etümoloogia on järgmine: sidesõna et + isikuline asesõna sa, mis on omavahel lausefoneetiliselt liitunud. etse-lausetes on öeldis käskiva kõneviisi sg. 2. isiku või 3. isiku vormis, kusjuures laused ise on oma sisult sageli impersonaalsed.

## VIII. las-KONSTRUKTSIOONID

Eesti murretes ja kirjakeeles esinevad sageli las--konstruktsioonid, mis väljendavad rohkem luba või soovi kui käsku. Aluseks on enamasti 3. isik, harvemini ains. 1. või 2. isik. Öeldis on tavaliselt kindla kõneviisi olevikus, väga harva isegi tingivas kõneviisis:

Krj üks teine mees oln, viskas ennast riu uniku otsa maha, et las-ta tuleb ja kardab (KKI MT 82, 88). HJn tema ei käi tüöl, las ta sis piaks selle lehma ommetigi, aga ei soa (KKI MT 106, 22). JMd lasma (= las ma) suan korra jalad alla. Trm ja lah-nad vaatavad mes minul on (ES MT

273, 11). Ran misa ('mis sa') nii pal'lu sunnid, lastand ('las ta nüüd') vähä übeneb ('kasvab suuremaks, sirgub'), küldä ('küll ta') siss tiib (ESA VIII, 104). Plv odot las ma vaehta ('vahetan') õigõ na muna är (KKI MT 259, 42).

Aluse ja öeldise ühildumine las-konstruktsioonides ei erine millegagi ühildumisest nendes lausetes, mille predikaatverb on kindlas, tingivas või käskivas kõneviisis. Erandiks on muidugi niisugused las-konstruktsioonid, kus öeldiseks on da-infinitiiv:

Mar et ma viita randa / lasta seal olla (ES MT 293, 57). Jõe las nad olla sies, nisukesed vergud, mis tarvis ei lähä (KKI MT 89, 87). Pst no lasta (= oder) olla lühike vikat võtt mahaiki (KKI MT 215, 41). Krk ku tai viisi ('viitsi') tiini / las ta imede käppä. Kam lasna (= heinad) olla äste korkvale ('kohevile, hõredalt'), sis kuivava innempä ärä. Rõu lasta tulla mõisadõ (KKI MT 70, 24).

Alus (sg. või pl. 3. isik) ja öeldis ei ühildu, sest da-infinitiivil puuduvad nii isiku- kui ka arvutunnused. Lõuna-eesti murretes leidub isegi lauseid, kus öeldise funktsioonis on samuti da-infinitiiv, alus aga puudub. Isik, kellele midagi lubatakse või keda kästakse, on väljendatud alalütleva käändega. Näit. Kam kuies min'dä süümä / sissüteldi / las täl nüit sinki ('söömata-olemist taluda') ilma söömätä. Vas las mul ka umma käpäkeistki siin peesütä ('soojendada') (ES MT 105, 6). Räp las tal kolm aas'tat jäiä rosiaida hoitma (ES MT 317, 97).

Predikaatverbi vormiline kirevus tuleneb sellest, et

varasem imperatiivi sg. 2. p. lase on lühenenud: las.[1] Viimane on minetanud oma endise leksikaalse tähenduse ja esineb tänapäeval rõhumäärsõnana.

Praegu öeldisena tajutav da-infinitiiv sõltus varem öeldisest lase, mille juurde kuulus objekt (praegune subjekt). Vormi las varasema tähenduse tuhmumine ja sõna enda muutumine rõhumäärsõnaks soodustas tema levikut käskivas kõneviisis, kusjuures eeskujuks võisid olla vene (пусть ) ja läti keel (lai). Nimelt on seesugused käskiva kõneviisi vormid tuntud kirde-eesti rannikumurdes (Lüg, Vai), leivu ja lutsi murrakus:

Lüg las tämä õlku siin. Vai las olgod (rüsad) viel tänä üöse ja püüdäd viel. - las tämä tehkö arole ('rehale') uvved pulgad. Lei tu auk šele, las sa andaga laiba ('ta haugub sellepärast, et sa annaksid leiba') (SU 91, 5). las tema olkaga. - las nuu ala tiidaga ('ärgu need teadku'). Lut "Lass olga nii kerge elää, kui nee humala!" (LM, 67).

Läti keele mõjul on leivus ja lutsis peaaegu välja tõrjutud tõelised imperatiivi 3. p. vormid ja nende asemel kasutatakse eespool toodud analüütilist väljendusvõimalust.

---

[1] Vt. E. Kieckers, Zu ngr. äs, estn. las. - Sprachwissenschaftliche Miscellen VIII. - Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXVII, 4, Tartu 1932, lk. 8.

# II PEATÜKK

## ALUSE JA ÖELDISE ÜHILDUMINE ARVUS

## A. TÄISALUS

Üldiselt ühilduvad täisalus ja öeldis arvus, s.o. ainsusliku täisaluse puhul on öeldis ainsuses, mitmusliku täisaluse puhul mitmuses. Et murdeti on täheldatavad mõningad eripärasused, samuti kõrvalekaldumised ülaltoodud seaduspärasusest, vaadeldakse eraldi ainsuslikku ja mitmuslikku täisalust. Arvestada tuleb samuti asjaolu, et sageli sõltub aluse ja öeldise ühildumine suurel määral sellest, milline sõna on lauses aluseks või mitu täisalust lauses leidub. Seetõttu käsitletaksegi omaette alarühmadena neid juhte, kui esineb mitu täisalust või aluseks on kollektiivsubstantiiv, hulga- või mõõdusõna, arvsõna või arvsõnaühend.

### I. AINSUSLIK TÄISALUS

Ainsusliku täisaluse all on antud juhul mõeldud sellist alust, mis seisab ainsuse nimetavas ega märgi kollektiivi, hulka, mõõtu või arvu, s.o. pole oma sisult pluraalne. Ainsuslik täisalus ja öeldis ühilduvad harilikult kõigis eesti murretes:[1]

Kär korsnast pöle peel // suits tuli sisse (KKI MT 237, 14). Vig küll ilm maurab ('maru koos sajuga') (KKI MT 208, 29). Kos talumees ütles ikka alati et / vili kasvab ärja jala all (KKI MT 219, 11). Hlj sinne sie minu tervis on mend (KKI MT 23, 39). Krk mõise ärrädel

---

[1] Arvulise ühildumatuse korral on käsitletud koos nii ainsuslikku kui ka mitmuslikku täisalust, sest ühildumatuse põhjused on enamasti ühed ja samad (vt. lk. 131 jj.).

süä täüs et... / nüid talu mats / piab nüid ka õigust saame (KKI MT 216, 43). Kam läbi lae läts korsan ('korsten') üless (KKI MT 244, 4). Har reki tekk ('tegi') ega perremiis esi kel hopõn oll (KKI MT 42, 30).

Väärib tähelepanu, et võru murdes on verbi pidama 'kohustatud olema' ains. 3. pööre vormilt identne ains. 2. pöördega piat ~ piät, nagu nähtub alljärgnevast:

Kan rikas miiss piat uma hobõsõ anma vaesõlõ mehele tüüd tetä (ES MT 210, 115). Plv inemine piät-iks eka ('ikka') ütte süüki saama (KKI MT 259, 99). Urv tiä ('tema') piät tasanõ olõma / sille ja tasanõ (ES MT 249, 21). Krl peremihel-om plats käen tiä ('tema') piat pallu obesit pedämõ. Räp kes naid nõst, tol piät kõva jõud olõma (M 79, 63). Se sup-poig piät rikka mehe väümeess saama (ES MT 135, 16).

Kahjuks puuduvad andmed selle kohta, kui vana on piat ~ piät kasutamine ains. 3. p. F. J. Wiedemann ei tunne kõnealust vormi, vaid annab verbi pidama 'müssen' oleviku kujul pidä, pidäs, kusjuures ains. 3. p. oleks pidäs.[1] Hiljem pole aga sellist vormi enam mainitud. 1924.a. juhib H. Jänes, kes oli murdekogumisel Põlvas, tähelepanu vormile tä piät 'ta peab (minema)', mis sarnaneb ains. 2. pöördega.[2] H. Jänese märge on seni ilmunud

---

[1] F.J. Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. - Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VII[e] série, t. VII, № 8, St. Petersburg 1864, lk. 48.

Sama ka: F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 538.

[2] H. Jänes, Murdesugemete kogumise puhul Põlvas. -

keeleteaduslikes artiklites esimene ja ainuke kui mitte arvestada L. Postit, kes kasutab F.J. Wiedemanni ja H.Jänese andmeid.[1]

Mis puutub vormi piat ~ piät päritolusse, siis pole kõnealust probleemi varem üldse puudutatud. Vaevalt saab seda küsimust lõplikult lahendada käesolevas tööski, kuid on siiski võimalik teha mõningaid oletusi. Kui jälgida esitatud murdenäiteid, paistab silma, et alus on neis küllaltki passiivne. Ta pole lauses mitte aktiivseks tegijaks, vaid selleks, kes on millekski kohustatud. Laused on oma sisult mõnevõrra impersonaalsed, sest ei selgu alati, kellest tegevus lähtub. Seesugust impersonaalsust väljendatakse aga eesti murretes tihtilugu mitte ains. 3. p., vaid hoopis ains. 2. pöördega (seda eriti võru murdes). Näit.:

Muh õhta antì käsk kätte~ja omingu pidid koedu aègas läin~olema. Mar aetì / et sa pidid minema // antì kesk // põlnd seal tehä ühti. Pee ühte puhku läb (haige käsi) ullemaks / mis~sa ikke parata võid (KKI MT 230, 6). Har ma~ostì nelí tuupi viina, taha külä pääle korjamma minnä, saat mõnõ vaka villä ja mõnõ kurstõ linnu ('soetud lina nuust'), sõss saat õks talvõ üle ellä (nii olevat öelnud vaene sant vanasti).

Esitatud murdenäidetes pole tegelikult mõeldud konk-

---

[1] Vt. L. Posti, Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä. - Virittäjä 1961, lk. 355.

reetset isikut, kuigi vormiliselt on aluseks sg. 2. isik.[1] On tõenäoline, et sg. 2. p. impersonaalne kasutamine on olnud aluseks ka piat ~ piät vormi üldistumisele tema uues funktsioonis - koos sg. 3. isikuga. Praegu leidub isegi üksikuid lauseid, kus aluseks on sg. 1. või pl. 3. isik, öeldiseks aga jällegi piat ~ piät: Har pandasõ kats hoolõkandjat vai huuldajat nuu piat huult pedämä vaesõ latsõkõsõ iist nika ('nii kaua') timä täüe ialitsess saa. Se ma piät tekem, ei või-jättä tegemäldä-äi?. - noh ku timä kuuli ar?, sõss maka? ('mina ka') piät surma saama (ES MT 135, 67).

Peale verbi pidama 'kohustatud olema' kasutatakse murrakuti (eriti impersonaalseis lauseis) veel sg. 3. p. asemel sg. 2. p., kui öeldiseks on tegusõna võima:[2] Har ta om külh kenä unõnagu, ta võid ('võib') mitund asja tähenda?. - võid-olla-s saa ('võib-olla saab') kah süüä?. Lei võiddola? ('võib-olla') ku mamm võl'š' ('valetas') (VLM, 27). tema võit sõita. Vrd. krj V voidgo miuna teil'ä üödä moata? kondien poigazet i šanotah, voit. "Kas ma tohin teie juures ööd magada?" Karupojad ütlevadki: "Jah (=võib)." (Palmeos, KVM, 156).

Eespool antud seletust sg. 3. isiku vormide piat ~

---

[1] Meenutatagu, et keelejuht võib teinekord isegi endast kõneldes siirduda sg. 1. isikult sg. 2. isikule (vt. lk.31-32).

[2] Leivu murrakus on sekundaarne d olemas isegi ma-infinitiivis (võidma) ja kogu verb on seega siirdunud hoopis teise tüüpi. Vt. V. Niilus, Valimik leivu murdetekste (Choix de textes dialectaux leivu). - AEST XXXI, Tartu 1937, lk. 69.

piät ja võid tekkimise kohta ei tarvitse pidada ainuõigeks ega ainuvõimalikuks, kuid see tundub kasutada olnud materjali ja murde sisemiste seaduspärasuste alusel küllaltki tõenäolisena.

## II. MITMUSLIK TÄISALUS

Mitmusliku täisaluse ja öeldise ühildumist arvus näitavad tavaliselt predikaatverbile liitunud mitmuse tunnused, mis on murdeti küllaltki erinevad. Osa neist on tuntud laiemalt (kas põhja- või lõuna-eesti murretes), osa piirdub vaid üheainsa või mõne murrakuga. Üsna sagedased on sellised juhud, kus öeldise vormist ei ilmne tema arv, s.o. sg. ja pl. vormid on identsed ja seetõttu pole võimalik rääkida arvulisest ühildumisest või ühildumatusest.

Murdeliste eripärasuste ja materjali suure mahu tõttu on otstarbekam vaadelda eraldi kindla kõneviisi lihtja liitaegu, kaudset ja tingivat kõneviisi ning eitavat kõnet. On vaja peatuda ka neil juhtudel, kui öeldiseks on tegusõna olema olevik või lihtminevik ja tegusõna tulema lihtminevik. Seda seepärast, et eriti predikaatverbi olema puhul on arvuline ühildumine mõnevõrra erinev sellest, kui öeldisena esinevad muud tegusõnad. Kõige lõpuks tuleb veel käsitleda arvulise ühildumatusega seotud probleeme, kusjuures alus võib olla nii ainsuse kui ka mitmuse nimetavas.

### 1. Kindla kõneviisi lihtajad

Kui öeldiseks on verbi lihtmuude, väljendatakse aluse ja öeldise ühildumist mitmeti, olenevalt esmajoones nendest võimalustest, mis esinevad ühel või teisel murde-

alal pluraalsuse väljendamiseks.

1. Tavaliselt märgivad aluse ja öeldise ühildumist erilised mitmuse tunnused.[1] Põhja-eesti murretes ja kirde-eesti rannikumurdes näitab öeldise pluraalsust üldiselt mitmuse tunnus d ~ t , mida kasutatakse nii kindla kõneviisi olevikus kui ka lihtminevikus:

Kaa kitsid raidasid ('hävitasid') noore metsa puhas äe, tõmmasid pisiksed männid nii alasti ja närisid kasud puhas äe. Aud pühava akkast pulmad peäle kui laulatselt tulid / ja kes'tsid teisiba õhtuni (ES MT 187, 1). Ris puu-aead laguvad nüid ka ära (KKI MT 200, 3). Kad mis-nad sis ikke talvel tegivad (KKI MT 235, 5). Jõe aga länstuulega käivad siel suured lained (KKI MT 89, 16). Kod kahed obesed käesid suvvess küüdin (ES MT 288, 3).

Idapoolset Põhja-Eestit, s.o. osalt keskmurret ja kirde-eesti rannikumurret ning idamurret, iseloomustab see, et olevikutunnus -va on üle kandunud lihtminevikku:

Pee kui pruutpaarid tulivad lälatselt siis pandi / puu ette (KKI MT 230, 11). VMr nad akkasivad tantsima aga ma ei tantsind sugugi. Vai sorsad mäniväd pilli ruostikko. Pal mõned antsivad talud käest ära. Ksi mehed naersivad nagu koerad.

Samasugust nähtust, et -va ~ -vä, mis algselt on näidanud ainult preesensit,[2] on minetanud oma olevikulise sisu, kohtame kõigis lõuna-eesti murretes. Ainuvalit-

---

[1] Teoreetilises osas pole antud mitmuse tunnuste kõiki foneetilisi variante.

[2] Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 232-233.

sevaks on -va ~ -vä muutunud mulgi murdes, kus ta võib arvutunnuse funktsioonis liituda nii verbi olevikule kui ka minevikuaegadele:[1]

Trv mihe raiuve auke tuuradege, nii om nooda aogu (KKI MT 250, 5). sõss lätsivä kugara ('linakuprad) otsast maha, ku ta väegä vanasse läits (KKI MT 202, 3). Hls poisi näüdiv tuld ku tüdruku linu kaksive (KKI MT 212, 56). Krk varblise joba akkav kirsimarju raiskam. Hel ku kaara valmis kasusive, siss olli ta (= karu) edimene söödik man (ES MT 186, 19).

Tartu ja võru murdes täheldame erinevusi mitmuse tunnuste kasutamises olenevalt sellest, kas predikaatverb on lihtminevikus või olevikus. Viimasel juhul esinevad arvutunnuse funktsioonis -va ~ -vä ja -se[2] kas koos larüngaalklusiiliga või ilma selleta. Varasemast mitmuse tunnusest -k[3] arenenud larüngaalklusiil on levinud võru ja osalt tartu murdes (näit. Võn, San). -se on kasutusel põhiliselt tartu ja võru murde kahe- ja kolmesilbilistes, harvemini ühesilbilistes tegusõnades.[4] Tõenäoliselt on ta lähtunud

---

[1] Juba J. Gutslaff märgib oma lõuna-eesti grammatikas, et mõnikord on lisatud pl. 3. p. -wa, seega nemma jõiwa pro nemma jojit 'nemad jõid' (J.Gutslaff, Observationes KO B- 48 : 28 I v.).

[2] Kuigi -se on üldiselt mitmuse tunnus, võib ta murrakuti mõnikord esineda ains. 3. p., seda just ühesilbilistes sõnades. Näit.: Plv timä jäse köngä ('kõhnaks, viletsaks'). Räp lätsivä tuu pääle tüllö, et kellele tuu raha saasõ, mis maaha sattõ. (Vrd. M.Toomse, Commentationes Balticae II, 6 /separaat/, lk. 3).

[3] Peale -k (L.Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, Helsinki 1929, lk. 51) võisid mitmuse tunnuseks olla ka t, n, i. Larüngaalklusiil esindab varasemat k, kuid mõnede

varasemast *ksek-, *ksek- lõpust, kus oleviku tunnusele -k järgneb 3. isiku asesõnaga identne pöördelõpp -se(n). Viimasele on liitunud mitmuse tunnus -k.[1]

Allpool ongi esitatud vastavad näited aluse ja öeldise ühildumise kohta tartu ja võru murdes, kui predikaatverb on olevikus:

Võn perrä jäävä ainult liblõ (KKI MT 111, 26). Kam mõnõ latsõ kah pal'lu lapõrdasõ ('lobisevad, vatravad'). - suvõl kui ilma järgi annava / siss tetäss (pottsepatööd) kui kül'm ärä om kadunu (KKI MT 244, 1). Kan lastu$^{k}$ kargasõ$^{s}$ sijä$^{m}$ maalõ (ES MT 210, 123). Plv a ku laudah um sõss na$^{k}$ (= pääsukesed) korjasõ sääl kärpsit jah (KKI MT 259, 23). Har ma mõtli, et na suurõ$^{s}$ saksa sõitõva tiid müüdä (KKI MT 1, 30). ku pedäje kasu joudõvõ, sõss lätt külv ka kõrda (= kui männikasud hästi edenevad, siis ennustatakse head viljakasvu). Räp inemise$^{p}$ pallõse vihma (M 74, 25).

Muidugi tekib otsekohe küsimus, miks tarvitatakse tartu ja võru murdes ühes ja samas funktsioonis kaht erinevat tunnust -va ~ -vä ja -se. Et vastava probleemi lahendamine pole käesoleva töö eesmärgiks, siis refereeri-

---

pöördelõppude puhul on võimalik mingi muu algupära (E.A. Tunkelo, Etelä-Viron ja liivin verbien taivutuksesta. - Virittäjä 1944, lk. 287).

[4] Vrd. M. Toomse, Commentationes Balticae VI/VII,8, lk. 317-321.

[1] Vt. M. Toomse, Commentationes Balticae II, 6 /separaat/, lk. 37-38; M. Toomse, Commentationes Balticae VI/VII, 8, lk. 333, 344.

tagu lühidalt paari viimasel ajal avaldatud seisukohta (M. Toomse, L. Posti), mis puudutavad, tõsi küll, preesensi sg. 3. isiku lõppe, kuid on rakendatavad ka pl. 3. isiku kohta.

M. Toomse on jõudnud järeldusele, et sufiksit *-ksen on kasutatud nn. personaalsetes vormides, sest ta osutab 3. isikule. Seevastu *-pi: -/3i ja 3. isiku lõputa vorm on olnud tarvitusel nn. impersonaalses tüübis. Läänemeresoome aluskeele hilisemal perioodil olevat kadunud algne funktsionaalne erinevus mainitud sufiksite vahel. Lõuna-eesti murretes on toimunud üldistumine ühe või teise sufiksi kasuks teatud verbirühmades, teistes läänemeresoome keeltes on *-ksen jäänud püsima vaid siis, kui seda ei käsitatud preesensi sg. 3. isiku lõpuna, muidu aga kadunud.[1]

L. Posti ei nõustu M. Toomse seisukohtadega, sest jääb selgusetuks, miks *-ksen on üldistunud just neisse verbidesse, kus ta praegu esineb. Pealegi vaatleb M. Toomse ainult preesensi 3. pööret ja jätab käsitlusest välja nii imperfekti vastavad vormid kui ka passiivi ja potentsiaali. Samuti puudub eri tüüpidesse kuuluvate verbide sisuline analüüs.

Nagu osutab L. Posti, väljendavad need verbid, kus kasutatakse * ksen-lõppu, tegevust, mis toimub subjektis endas või millest võtab osa kogu subjekt (näit. nõsõss 'tõuseb', koolõss 'sureb' jt.). Seega on algselt olnud

---

[1] M. Toomse, Commentationes Balticae II, 6 /separaat/, lk. 45 jj.

tegemist niisuguste tegusõnadega, millele vastab indo-euroopa keeltes umbes see verbirühm, mida nimetatakse media tantum, s.o. ainult meediumis esinevad verbid. Tõenäoliselt on hakatud tarvitama * ksen-lõppu, mis viitab 3. isikule, seepärast, et kõne all olevates tegusõnades on verbi poolt väljendatud tegevuse ja subjekti suhe olnud eriti lähedane.[1]

Seega on M. Toomse ja L. Posti seletanud erinevalt varasema * ksen-lõpu praegust esinemist lõuna-eesti murretes, kusjuures mõlemad uurijad on avaldanud küllaltki huvitavaid ja arvestatavaid seisukohti. L. Posti väidete kasuks räägib seejuures asjaolu, et ta on vaadelnud käsitletavat nähtust laiemalt, samal ajal kui M. Toomse on piirdunud ainult ühe osaga märksa ulatuslikumast probleemide ringist.

Lihtmineviku puhul osutab öeldise pluraalsust tartu murdes üldiselt -va ~ -vä, murrakuti (näit. Sangaste) ka larüngaalklusiil. Võru murdes esineb samas funktsioonis üldiselt larüngaalklusiil, mis võib mõnikord puududa, ja ainult harukordadel -va ~ -vä.

Võn vanast kävevä ('käisid') lapulise pùlma. San taga terä$^{k}$ keivä$^{ʔ}$ (KKI MT 77, 26). mihe$^{n}$ nàksi$^{s}$ siss rüki ('rukkeid') rabamõ (KKI MT 160, 52). Urv seiʔ inemise$^{k}$ kõik' (ES MT 249, 6). külänaisõ$^{t}$ tõiva$^{p}$ piimä pal'lu kokku (ibid., 49). Rõu poisiʔ kisiʔ ('kiskusid')

---

[1] L. Posti, Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä. - Virittäjä 1961, lk. 354 jj.

jäl' õdagist pirdõ, naisõ^k ketri' (KKI MT 101, 2). Se mõlõba seledi uma ohu ar' kassilõ (ES MT 79, 94). nä' ütlivä': nä' ai' havvõ sinnä' (ES MT 135, 9). Kra mi' vahnõmba' kõnõlõ' (ES MT 224, 6).

Võru murdes on selleks, et lauset õigesti mõista, oluline osa subjektsõnal. Öeldise vormist ilmneb küll enamasti arv (näit. ketri'), mitte aga isik. Arvestada tuleb nimelt seda, et üldistumistendentsi tõttu on lihtminevikus muutunud ühesuguseks paljude erinevate isikute vormid (pl. 1., 2. ja 3. p., kuid ka sg. 2. p.), millest oli juttu eespool (vt. lk. 23-24, 26, 29 ).

Tartu murde mõningates murrakutes võib predikaatverbile liituda isegi kahekordne mitmuse tunnus nii olevikus kui ka lihtminevikus:

Puh toda uuvvelt~pesmist võeti tolleperäst~ette / et siss saavava ennembi rehe ärä (KKI MT 193, 101). San mu~vanembe^s~seiväve aganist leibä (KKI MT 75, 46). vorsti^p~pantiyõ^s~sinna^s~sisse et / muidu lääväve apuss (KKI MT 77, 40). kusnu ('kuhu nood') puu jääseve ~ jäässe ('jäävad').

2. Hargla murrakus näitab astmevahelduslike tegusõnade puhul, kui predikaatverb on lihtminevikus, öeldise pluraalsust tugev aste. Erinevalt kirjakeelest kuuluvad selliste verbide hulka isegi tegusõnad panema ja minema, mis kõnealuses murrakus on astmevahelduslikud.

Har nuu^k~kah siss tekki anumõid (KKI MT 42, 31). mõisa~saksa' esi^p~pandi ('panid') / palama kohja^j~ja' / küüni (ES MT 269, 15). nimä' an'di mullõ sitikit ('musti sõstraid'). - pilvõ^l~lätsi vällä' / ilm lätt~ilusass.

Vrd. Har Liine oli kuurma otsan ja / ma anni kätte.- ma lätsi ussõ minemä ('välja, õue minema').

Meenutatagu veel kord, et öeldise samasugust vormi kasutatakse ka siis, kui aluseks on pl. 1. või 2. isik (vt. lk. 26, 29 ). Järelikult väljendab öeldis ainult arvu, s.o. mitmust, vastavat isikut märgib aga alus ise.

3. Jõelähtme ja Viru-Nigula murrakus on vormiliselt identsed mitmuse tunnus ja pl. 2. p. lõpp, nagu selgub ka järgnevatest näitelausetest:

Jõe Prangli kärbased lähvatte lapse kallale. - suured rikkad ottasitte naised, ei pulmi mitte sugugi, kui olid, siis olitte suured järel vahtijad. Jõe Rammu aga kalad läksitte siis kaugelle (KKI MT 89, 15). käiksed käisitte priesidega kinni ja sormuksed olitte puht obedast, toredad (ibid., 7). VNg näe nie istuvatta siel ja puhkavatta jalgu eiga istuli edesi pääse. - mehed rabasivatta ja naised tegivatta lademi. - vahest aja aivastama, nemä tahtavatta rääki ei mina saa.

Kuid: VNg vaimud leikasivad päival vakkama ja üese pekseti reie vartastega (RT, 143). rabe-rukkid olid nied, mis rabati reietuas (ibid., 142).

M. Toomse oletab, et mõlemad lõpud -tte ja -vatta on laenatud kagu-häme murrakuist. Viimastes on vastavaks lõpuks (indikatiivi preesensis, imperfektis ja konditsionaalis) -vaten, -vatten, mis võib paiguti olla samaaegselt ka pl. 2. pöörde lõpuks. Jõelähtme (samuti Kuusalu lääneranna) murraku puhul oleks vahendajaks olnud Tütarsaarel kõneldav murrak, kus pl. 2. ja 3. pöördel on ühesugune lõppvokaal või nad on täiesti identsed. M. Toomse

ise peab vastava seletuse nõrgaks kohaks seda, et laenamine on toimunud ainult imperfekti, mitte aga preesensi vormidesse.[1]

E. Tael, kes on hiljem käsitlenud sama probleemi, ei nõustu M. Toomse oletusega, nagu oleks Jõelähtme murrakus tegemist otsese laenamisega. Tema arvates teeb selle küsitavaks asjaolu, et Rammus on pl. 2. ja 3. p. täiesti ühesugused. Imperfekti 3. p. puudub -va, mis on üldiselt omane kirde-eesti rannikumurde idapoolsematele murrakutele. Pealegi esineb -va Tütarsaare murrakus, kuigi mitte järjekindlalt.

E. Tael seletab kogu nähtust murraku enda sisemistest seaduspärasustest lähtudes. Tema arvates näib mitmuse tunnus t, mis praegugi pole Rammus veel lõplikult nõrgenenud meediaks, olevat "muutunud kahes suunas: 1) et t-d sõna lõpul häälдati väga tugevana, siis võis arenemine toimuda tulit > tulitt$_{ə}$ > tulitte; 2) hilisema arengu tulemusena t > D, arvatavasti maamurrete mõjul, nagu nimisõnade mitmuse tunnuses".[2]

E. Taela poolt antud seletus on põhjendatud ja usutav. Seega oleks Viru-Nigula murrakus tegemist laenamisega kagu-häme murrakuist, Jõelähtmes aga mitmuse tunnuse edasiarenguga. Mis puutub kõne all olnud lõppudesse endisse (-tte, -vatta), siis peab märkima, et need on hakanud

---

[1] M. Toomse, Kahest verbide pluurali 3. persooni lõpust. - Litterarum Societas Esthonica 1838-1938. Liber saecularis, lk. 746-748.

[2] E. Tael, Imperfekti pluurali 3. pööre Rammu saare murrakus. - ESA IV, Tallinn 1958, lk. 155.

taanduma kirjakeelsete vormide ees. Nii puudub näit. Jõelähtme murraku alal Rammu saarel järjekindlus lõppude -tte, -d või -t kasutamises ühel ja samal keelejuhil isegi ühes ja samas lauses.[1] Kuusalu läänerannalt ei õnnestunudki praeguste murdematerjalide hulgas leida enam selliseid näiteid, kus pluurali tunnus ja pl. 2. p. lõpp oleksid identsed.

4. Mõnedes kirde-eesti rannikumurde murrakutes väljendab öeldise pluraalsust impersonaalne vorm. Eriti elav on selline uusus Ida-Vaivaras, kuid seda esineb rohkesti Jõhvi, vähemal määral Kuusalu ja Lüganuse murrakus. Öeldis on harilikult lihtminevikus, haruharva ka olevikus:

Kuu moned lassa ('lasevad') kivel ka (liugu) (RT, 68). Lüg naised anneti ('andsid') pruudile villu või midä täidis (ibid.). Jõh mehed uadeti ('ootasid') ommikuni (ibid.). no näväd mõeldi ('mõtlesid'), et kust sie isand ilmus sie tiele. Vai aned mändi ('läksid') jokke. - pühäpäivä uomikol pulmalised tuldi jo kokko.

Impersonaali kasutamine mitm. 3. p. asemel on peaaegu üldine vadjas, vepsas, isuris, karjalas ja osas soome murretes.[2] Seesugune tarvitusviis on P. Ariste ja R. E. Nirvi järgi tekkinud vene keele mõjul, sest mitm. 3. pöördel ja impersonaalil on vene keeles sama tunnus.[3]

---

[1] E. Tael, Imperfekti pluurali 3. pööre Rammu saare murrakus. - ESA IV, Tallinn 1958, lk. 152-153.

[2] Leviku kohta vt. R.E. Nirvi, Passiivimuotojen aktiivistumisesta. - Suomi 104, Helsinki 1947, lk. 7 jj.

[3] P. Ariste, Vadja keele grammatika, lk. 75; R.E. Nirvi, op. cit., lk. 17-18.

Nagu veenab R.E. Nirvi, ei kaota lause oma mõttelist selgust, kuigi impersonaali ja isikulise tegumoe mitm. 3. p. väljendatakse ühe ja sama verbivormiga. Kui impersonaal täidab mitm. 3. p. funktsiooni, osutab vastavat isikut kas kõrval või lähedal seisev eriline subjektsõna. Ka muus suhtes on impersonaalne verbivorm oma uues funktsioonis sama ilmekas ja selge kui tõeline personaalne vorm ja viimase kasutamine keeles on õigupoolest tarbetu. Lihtsustumistendentsi tõttu on mõlemas funktsioonis üldistunud just impersonaalsed (mitte aga personaalsed) vormid. Ka võõras eeskuju (vene keel) on karjalas ja mujal kaasa aidanud impersonaali võidule, nii et mitm. 3. p. vormid on juba täiesti kadunud.[1]

Nendele R.E. Nirvi poolt esitatud mõtetele pole põhjust vastu vaielda. Aitavad need ju selgitada sedagi, miks impersonaali kasutamine mitm. 3. p. asemel piirdub põhiliselt Vaivara murrakuga. P. Ariste järgi on selles kihelkonnas ja eriti tema idaosas olnud lähedaste sugulaskeelte üsna keerulisi kontaktseid suhteid, millele on lisandunud ka vene keele mõju. Vaivarasse on sisse rännanud isureid, vadjalasi ja venelasi. Tõenäoliselt on ida poolt nendelt Ingermaa aladelt, mis olid Neeva jõe läheduses, tulnud ka soomlasi. "Võib arvata, et isuri keele superstaat ja adstraat on Ida-Vaivaras vanemad kui soome superstaat. Kõige vanem on muidugi vadja adstraat".[2]

---

[1] R. E. Nirvi, Passiivimuotojen aktiivistumisesta. - Suomi 104, Helsinki 1947, lk. 18-19, 24.

[2] P. Ariste, Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakus. - ESA VIII, Tallinn 1962, lk. 17.

Seega võib oletada, et impersonaalne vorm pole kõne all olevas murrakus tekkinud niivõrd vene keele otsesel mõjul, kuivõrd vahendavate sugulaskeelte kaasabil. Kirde-eesti läänepoolsemates murrakutes, kus kokkupuuted viimastega polnud nii elavad kui Vaivaras, on ka impersonaalsed vormid haruldasemad. Osas murrakutes on nad praegusel momendil kadunud (Kuu) või kadumas (Lüg).

2. Tegusõnad olema ja tulema

Järgnevalt vaatleksime aluse ja öeldise ühildumist, kui predikaatverbina kasutatakse tegusõnu olema (olevikus ja lihtminevikus) ja tulema (lihtminevikus). Kõigepealt peatuksime tegusõna olema olevikuvormidel (vt. kaarti 4).

1. Enamikus põhja-eesti murretes, osalt kirde-eesti rannikumurdes ja lõuna-eesti murretes (mulgi, tartu murde Võrtsjärve-äärsed murrakud) on kokku langenud ains. ja mitm. 3. p. (on, oo, one, om, um). Üldtunnustatud seisukoha järgi on kõne all olevad vormid ühendatavad sõnaga oma. Nähtavasti on toimunud varem lõpukadu ja seejärel häälikumuutus m > n, s.o. * oma > om > on.[1] P. Ravila arvab, et muutus * oma > on on aset leidnud läänemeresoo-

---

[1] Vt. J. Paljak, Supletiivsusest eesti keeles. - ESA VII, Tallinn 1961, lk. 24-25.

oma vasteid leidub ka sürjakomi ja udmurdi keeles. Vrd. кS эм, pl. эмӧсь '1. on; on olemas; 2. olnu; 3. murd. vara, küllus' ( Коми-русский словарь, Москва 1961, lk. 804); udm вань'1. on, on olemas; II. kõik' ( Удмуртско-русский словарь, Москва 1948, lk. 42).

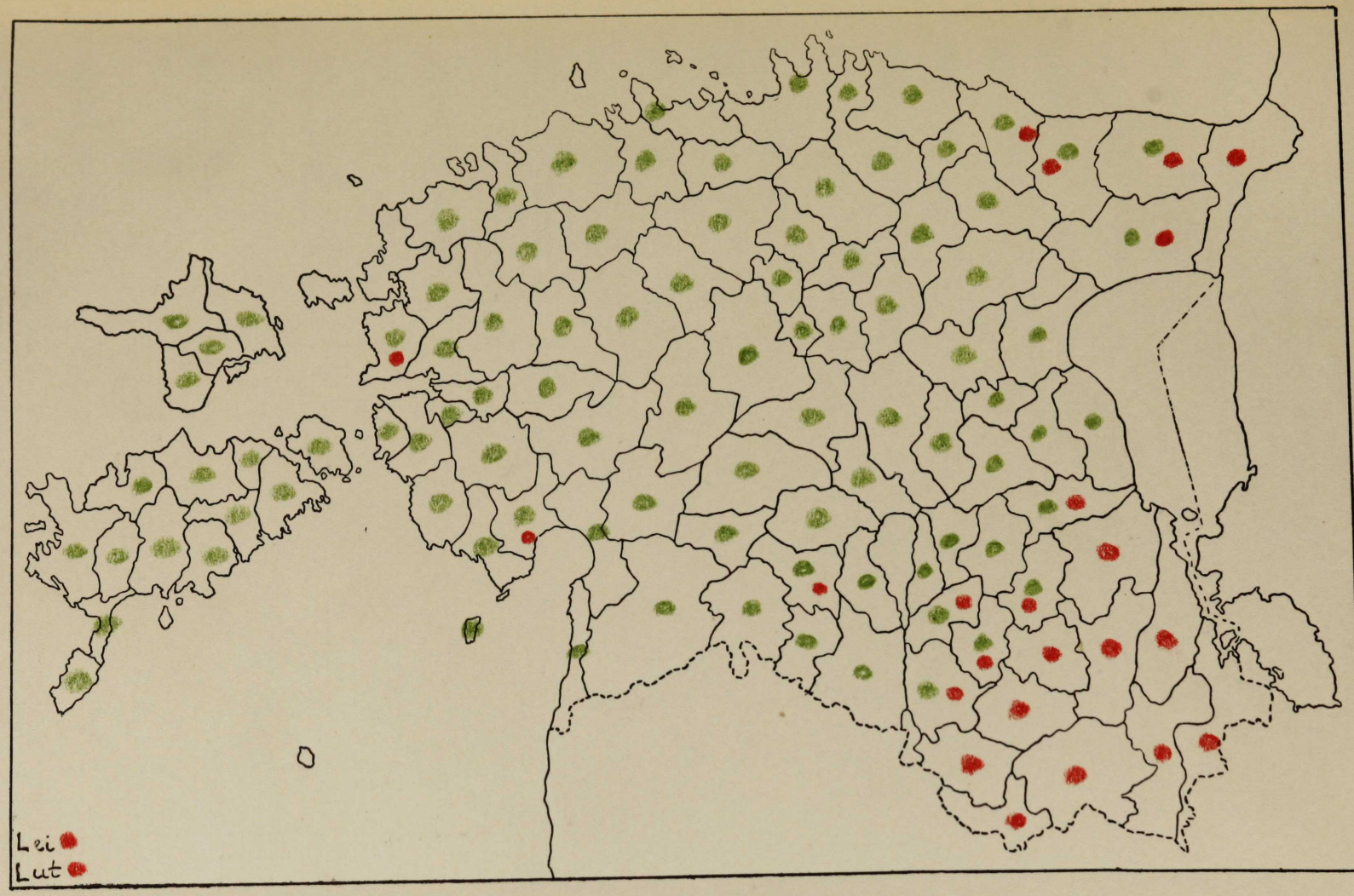


Kaart 4

Tegusõna olema (olevik)

1. Sg. ja pl. 3. p. identsus
2. Ühildumine

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

me aluskeeles, sest lapi ja mordva keeled ei tunne seda.[1]

Mis puutub eesti murretesse, siis puudub lõuna-eesti murretes sõnas om ~ um häälikumuutus m > n, paljudes põhja-eesti murretes (eriti läänepoolsetes) on aga n kadu sõna lõpul haaranud ka kõne all oleva vormi (oo).

Khk nüid oo teised ajad jälle. Han aga kus noored undid oo (ESA VIII, 108). Sim põkked on kõlud kus põle enam õiget tuùme sies. VNg meil on pisikesed majad ja teistel on vähekse suuremad majad ja rohkem poldu (RT, 134). Kod eenämud ('heinamaad') one paljad (ES MT 289, 2). Hls suve es püünete neid (= vähke), siss om na seantse aige (KKI MT 248, 5). Nõo väikese puraveki om väega ää (KKI MT 206, 211). Puh küteti äste / et siimne kuiva ja kuùma om (KKI MT 193, 94).

Vrd. Kod tämä one nüid rammetu. Trv piimä sehen om alb ollus, ei ole ää piim.

Huvi pakuvad Varbla ja Audru murrakust tehtud kirjapanekud, kus sg. ja pl. 3. p. vormid on moodustatud ole--tüvest analoogiliselt teiste verbidega: Var ta tuleb või oleb siin. Aud ta oleb mu juùres // paraaègu olen tèrve / teised surevad ja olevad. - aigus lähäb mööda ja oleb ää.[2]

---

[1] P. Ravila, Lauseopin periaatekysymyksiä. - Virittäjä 1944, lk. 126.

[2] Vormi oleb esineb väga harva ka vanemas kirjakeeles. E. Ahrensi arvates on see vana Conjunctiv, s.o. potentsiaal: ütles, ſe oleb tema käes 'sagte, er besitze es'. Esimeses piibliväljaandes 1739 kasutatakse vormi olneb (küſiſid, mis tähendamiſe ſõna ſee olneb), teises väljaandes 1773 seisab selle asemel oleb, kolmandas väljaandes 1822 aga: see pidi olema. (E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 18).

Mitmusliku täisaluse ja öeldise ühildumine, kui öeldisena kasutatakse verbi olema olevikuvormi, on iseloomulik kirde-eesti rannikumurde idapoolsematele murrakutele (VNg, Lüg, Jõh, Vai), kus seda leidub kord suuremal, kord vähemal määral. Samasugust esinemust kohtab isegi Iisaku murrakus.

VNg katsun nena ja korvad onvatta külmad-ja märjad (KKI MT 22, 43). Lüg meie rannas onvad rüsad. - kalad onvad suolas. Jõh puolteist tundi onvad leivad ahjus (KKI MT 56, 73). kui onvad suure villaga lambad (ibid., 8). Vai lapsed onvad vallatumad. Iis ~~(harva)~~ kus kõhas siis nende kodused / vastas onvad (KKI MT 279, 72).

Praegu on sellised vormid hakanud kirde-eesti rannikumurdes taanduma. Seetõttu võib isegi ühe ja sama keelejuhi kõnes kuulda peale murdeomase uususe ka kirjakeelset. Näit. Jõh puu-pääl on võrgud (KKI MT 56, 65). majad on kurimuse ('kuristiku') ligidal (ibid., 96).

Tartu (välja arvatud Võrtsjärve ümbrus) ja võru murdes valitseb üldiselt seaduspärasus: ains. 3. p. om, mitm. 3. p. o̅mma. Viimane olevat lähtunud varasemast vormist * omvak, mis assimilatsiooni ja lõpukao tõttu andis o̅mma(?). Mõnikord on -vak lisatud veel teistkordselt ja saadud vorm o̅mmava(?) [1]. Häälikuliselt koosseisult võivad mitm. 3. p. vormid murrakuti mitmeti varieeruda, nagu osutavad ka näitelaused:

---

[1] Vt. J. Paljak, Supletiivsusest eesti keeles. - ESA VII, Tallinn 1961, lk. 25.

Võn kaluri oma vaene rahvas (KKI MT 112, 17). must raamat om kuvvõss ja säitsmes Mosõssõ raamat, kos kõik nõidusõs seen ommava (KKI MT 36, 7). San viltu pantu aia ommar ruudlidse / varbulidse aia ommavõp pistü üleven (KKI MT 77, 4). Vas müüd umma massina (KKI MT 171, 7). Se a sak kae, kos mehel sõrmõ oma (ES MT 149, 21). Lei nie jež'i tegeja ommõva ('needsamad töölised on') (EK 1940, 22).

Mitmusliku vormi kasutamine on kõige järjekindlam võru murdes. Tartu murdes leidub seda peamiselt Võnnu, Kambja, Otepää ja Sangaste murrakus, kuid siingi pole välistatud mitm. 3. p. vorm om. Vrd. Kam rõiva om räbätse ('räbaldunud'). Ote me maa pääl om koloosi kaali ja kapsta / ja peedi (KKI MT 191, 8). San all rõiva võlla man om sääntse amba (KKI MT 160, 32).

Erandlikult esineb mitmuslikku vormi mujalgi. Näiteks on seda märgitud Paistu murrakust: kik ('kõik') puha koolireilide ja mis na kik ommave (EM I, 173). Lisatagu, et harilikult on nimetatud murrakus, samuti nagu kogu mulgi murdes, ains. ja mitm. 3. p. identsed.

II. Lihtminevikus on vaja peale tegusõna olema käsitleda veel tegusõna tulema, sest mõlemal verbil on konjugeerimises palju ühist. Seetõttu vaadeldaksegi edaspidi koos mõlemat verbi. Ühildumise seisukohalt, kui öeldiseks on tegusõnade olema ja tulema lihtminevik, jagunevad eesti murded kahte suurde rühma: ühelt poolt põhja-eesti murded ja kirde-eesti rannikumurre, teiselt poolt lõuna-eesti murded (vt. kaarti 5). Põhja-eesti murretele ja

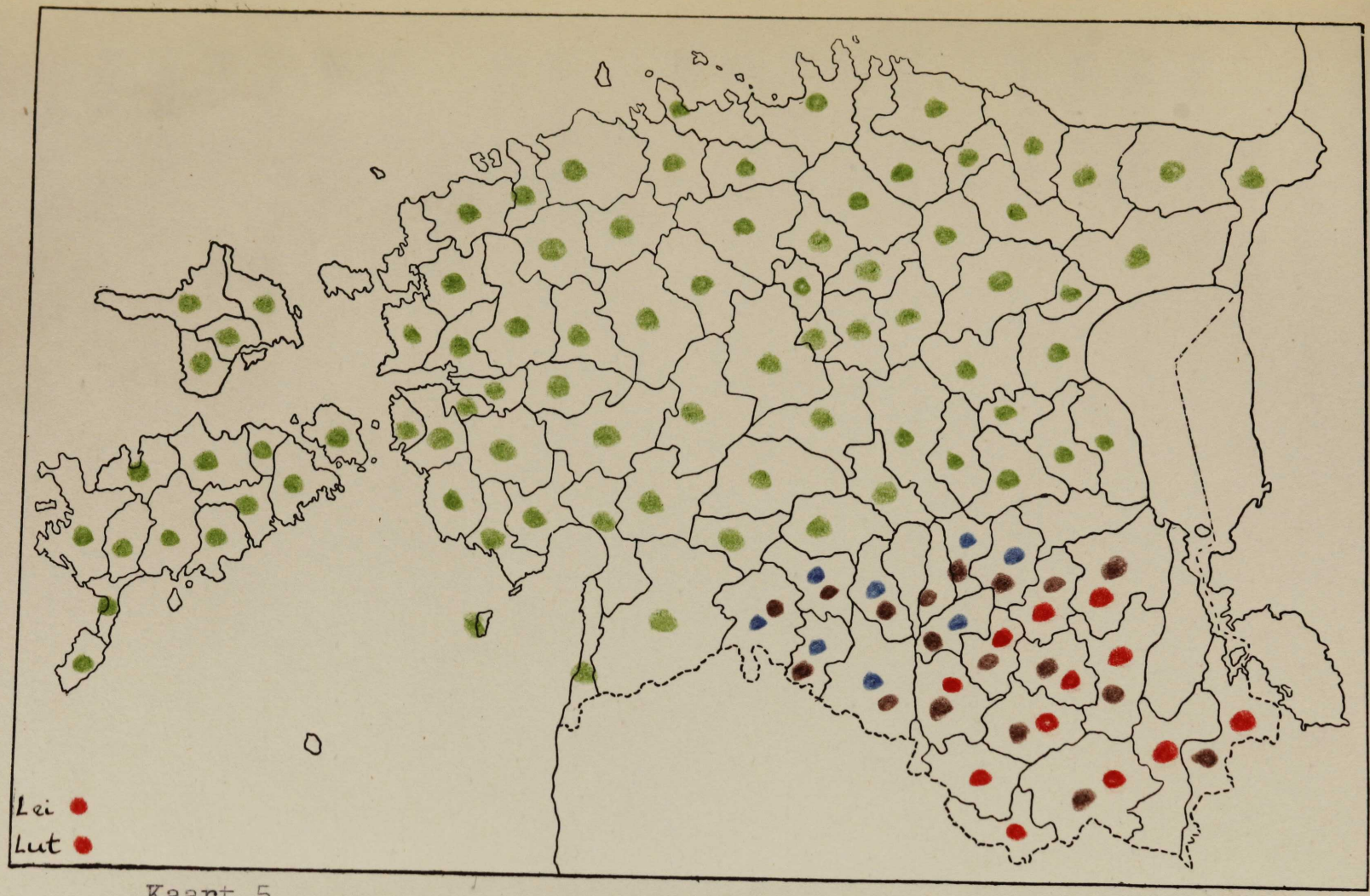


Kaart 5

Tegusõna olema, tulema (lihtminevik)

1. d-tunnus
2. Sg. ja pl. 3. p. identsus
3. Sg. o'l'l, tul'l; pl. o'li', tul'li', o'li', tul'li'
4. va-tunnus

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

kirde-eesti rannikumurdele on omane sirgjoonelisem esinemus, mistõttu alus ja öeldis ühilduvad tavaliselt arvus (arvulist ühilduvatust vt. lk. 131 jj.):

Kär toòred räìmed olid kausi sehes (KKI MT 237, 7). Vig enne eli ei ond, peeru pilpad olid (KKI MT 208, 4). Rap nad (= härjad) olid peapidi ikkes kiñni (KKI MT 196, 11). Jõe siss olitte sured kruonid (KKI MT 89, 19). Kõp jälle tulìid nemäd (KKI MT 255, 2).

Teistsugune olukord valitseb lõuna-eesti murretes, kus on võimalik kolmesugune esinemus: 1) ains. ja mitm. 3. p. on identsed (olli ~ olli, tulli ~ tulli); 2) ains. 3. p. oll, tull, mitm. 3. p. olli(?) ~ olli(?), tulli(?) ~ tulli(?); 3) olliva, tulliva koos larüngaalklusiiliga või ilma.

1. Nii on ains. ja mitm. 3. p. identsed mulgi murdes ja tartu murde Võrtsjärve-äärsetes murrakutes (Nõo, Ran, Puh, Rõn):

Pst aga püti olli siss ilma kaasete // nii olli laieme ku nii nuriku ('nurmikud') (KKI MT 215, 5). Hls kik kambre olli rahvast puha täüs (KKI MT 212, 42). Hel kost nii riisja tulli sedä ma mitte ei tiiä (KKI MT 232, 38). Nõo ja Luke külä mestel olli saaritse rii jalasse (KKI MT 206, 18). pööretu vehmre saasiva ('seisid') talv läbi / aga keedetu ('köidetud') vehmre tulli alati vällä (ibid., 15). Rõn Aenaaigu olli meestel kõegil õlgkübärä pään.

Vrd. Pst siss kuta (= tainas) paras jagu apenu olli (KKI MT 215, 1). Puh temä olli pidänu tiindrisi

(KKI MT 193, 60).

Muidugi pole selline esinemus ainuvalitsev, vaid on võimalik ka mitmusliku vormi kasutamine.

2. Tartu (eelkõige Võnnu murrakus) ja võru murdes esineb suhe: sg. 3. p. oll, tull, pl. 3. p. olli(?) ~ olli(?), tulli(?) ~ tulli(?). Kõige järjekindlam on see Hargla murrakus (pl. 3. p. alati kolmandas vältes), kuna mujal on võimalikud paralleelvormid nii ains.[1] kui ka mitm. 3. p.:

Võn kaska ('kasuka') nõgla? olli esi?, noil olli otsa$^{k}$ kandelise? (KKI MT 111, 46). Kan hummogu olli$^{m}$ meil lipu$^{k}$ katustõ pääl (ES MT 210, 29). Har peräst leüse ('leidsin'), et, katõ poolõga ussõ olli (KKI MT 42, 17). Rõu säält tulli inemise? ja ütli (KKI MT 70, 11). Vas egal talomehel oll lõigu ('lõõgu') tetä? mõisahe // noidega olli? eläjä$^{k}$ kinni (KKI MT 171, 3). Lei kiuladsõ tulli päälõ ('sääsed tulid kallale') (SU 91, 7).

Vrd. San siss oll talvõ muun käen (KKI MT 75, 2). Har ta tull no$^{h}$ hennest hääss tegemä, selle et meil iilä ('eile') pahandus oll.

3. Öeldise pluraalsust võib osutada veel verbide olema, tulema tüvele liitunud va koos larüngaalklusiiliga või ilma. Näiteid saab tuua küll kõigist lõuna-eesti murretest, kuid nad näivad olevat eelmistega võrreldes vähemuses:

Pst kirjege suka olive jalan (EM I, 174). Hel ja

---

[1] Vt. E. Turu, Kahesilbiliste e-tüveliste verbide imperfektist eesti murretes. - ESA V, Tallinn 1959, lk. 85-87.

kui õdagu lina-ajaje tarre tullivi (EM I, 216). Võn ku palja rihetarõ olliva, siss näädäti rätsepäle pirruga tuld (KKI MT 111, 45). tulliva[n] noorõmehe[k] kokko ja naksiva[p] passi lüümä (KKI MT 36, 1). Ran aanale ('heinale') lätsivä / siss jälle olliva ilusa eledä rõiva (KKI MT 198, 32). Ote vanast-olliva suure puu pangi (KKI MT 191, 12). Kan nimä olliva-naabrimehe (ES MT 210, 113). Se olliva väega suurõ nõia (ES MT 99, 49).

Vrd. Puh vanast-olli nõstme ('rõuged') // nuu olliva küll-irmsa (KKI MT 193, 10). San märdisandi olli iks mihe[j] ja / katrõsandi ollivõ naisõ (KKI MT 75, 63).

Nagu osutavad helilindistatud murdetekstid, ei näi arvutunnuse -va esinemine või puudumine sõltuvat öeldise lauserõhulisest või -rõhutust asendist. Vrd. Plv õt na-iks 'üttemuudu 'kütse ('küpse') olliva (KKI MT 259, 60). sääntse 'sõna olliva (ibid., 83). vai 'ma[t]-tiiä / mis-na 'olliva (ibid., 78).

### 3. Kindla kõneviisi liitajad ja kaudne kõneviis

Küllalt sageli on öeldis kindla kõneviisi täis- või enneminevikus või väljendatud ainult nud-kesksõnaga. Viimase puhul puudub sageli kriteerium otsustamiseks, kas on tegemist kindla või kaudse kõneviisiga. Kuigi sellise vormiga antakse tihtipeale edasi teistelt kuuldut, ei saa me nud-kesksõna alati ja tingimata pidada kaudse kõneviisi minevikuks. Võrreldagu näiteks järgmisi lauseid: MMg sädemed käänud ('käinud') olvist välla, kui pisu-ännad lähnud (KKI MT 159, 27). Rei Einad aluskoti sees täitsa lüüdiks ('peenikeseks pulbriks') läind (KS). Pai minu

vanudusi küll suurt põle, aga vanaks ju kõik änamasti jäänd.

Esimeses lauses on ilmne, et kõneleja pole kirjeldatavat sündmust ise näinud, vaid on seda teistelt kuulnud. Reigi ja Paide näidete puhul seda öelda ei saa. Nimelt konstateeritakse neis lauseis seda, mida kõneleja ise on näinud või kindlasti teab. Seega on ühe ja sama vormi puhul (vastavalt tema sisule) tegemist kas kaudse või kindla kõneviisiga.

Teiselt poolt tuleb arvestada seda, et kõrvuti kaudse kõneviisiga võib teistelt kuuldut edasi anda veel kindla kõneviisi täis- või enneminevikuga (vt. näitelauseid lk. 121-126 ). Seetõttu nimetataksegi kindla kõneviisi liitaegu nn. "varjatud kaudseks kõneviisiks".[1] Nagu väidab O. Ikola, pole mingit põhjust mõelda, et viimane oleks noorem kui nud-kesksõna kasutamine kaudse kõneviisi väljendamiseks. Kindla kõneviisi täis- ja enneminevikku tarvitamine (nn. "varjatud kaudse kõneviisina") on täiesti üldine just neis läänemeresoome keeltes, kus teatavasti kasutatakse nud-kesksõna "jutustava ajana". Nii esineb see eesti, liivi, soome keeles ja peale nimetatud keelte veel karjalas. See seik pole O. Ikola arvates juhuslik, vaid toetab oletust, et nud-kesksõna kasutamine kaudse kõneviisi väljendamiseks eesti ja liivi keeles, samuti kui vastav uusus soome keeles, põhineb kindla kõneviisi liitaegade tarvitamisel nn. "varjatud kaudse kõ-

---

[1] Vt. O. Ikola, Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. - Suomi 106 : 4, Helsinki 1953, lk. 56-57.

neviisina".[1]

Arvestades kõike eespool toodut, käsitletakse aluse ja öeldise ühildumist enamasti koos, vaatamata sellele, kas öeldis on kindla või kaudse kõneviisi minevikuaegades. Eraldi on peatutud ainult kaudse kõneviisi mõnedel vormidel.[2] Nii puudub aluse ja öeldise ühildumine, kui on olemas ainult üks muutumatu vorm kõigi isikute jaoks. Sel juhul on tegemist näiteks ma-infinitiiviga (peamiselt kesk- ja idamurre), da-, de-tunnuselise kaudse kõneviisiga (saarte, läänemurre), vat-vormiga (peamiselt lõuna-eesti murded), va-vormiga (põhja- ja lõuna-eesti murrete vaheline ala), nud-kesksõnaga (kõik murded) jne. Järgnegu mõned näitelaused:

Jaa randvahid ('piirivalvurid tsaari ajal') olle järgi tulnd (ES MT 281, 16). Mär vanasti olla kõrtsusi tihti olnd, siis noored olla tantsimas käind kõrtsus. Vän nemad olema uue põranda lasnd teha (H 133, 133). Juu Mahtra mehed pidand juba käsu peale Abajale minema (ES MT 315, 1). Vai nämäd olla kaik külmätünüd ihmised. Ksi jaanililled oleva kirjud, kasvava einama pial. SJn aga jälle vanad emad ütlend et / ei ole ia kui tütar lähedal mehele saab (KKI MT 197, 60). Krk nüit / tullu na tii viirt müüdä mõtsa müüdä (EM I, 62). Võn na olevat joba nännü, et üts vask katel ollu (KKI MT 109, 2).

---

[1] Vt. O. Ikola, Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. - Suomi 106 : 4, Helsinki 1953, lk. 58.

[2] Töös pole käsitletud verbi pidama abil moodustatud kaudset kõneviisi.

Vrd. Phl suitsu hais olle riiete juures. Tür teine tuba olema nüid sisse kukkund. Ksi alitõbi oleva nisuke: värisema paneb ja külmetama. Plt ta olla väga rikas.

na-tunnuselise kaudse kõneviisi puhul, mis esineb tartu murde Võrtsjärve-äärsetes murrakutes, ühilduvad alus ja öeldis üldiselt arvus: Nõo kuu pääl-elänävä ('elavat') inimese (KKI MT 206, 369). Puh no kure vist söönävä ka usse (KKI MT 193, 2). Ran toda olnava inimese nännu (KKI MT 198, 48).

Enne kui asuda ülejäänud kongruentsijuhtude detailsemale käsitlemisele, mainitagu järgmist. Kui öeldiseks on verbi liitmuude, sõltub aluse ja öeldise ühildumine osalt sellest, kas abiverb olema omab erinevat ainsuslikku ja mitmuslikku vormi või on need identsed. Sama tuleb öelda ka nud-kesksõna kohta. Üldse võib eesti murretes eristada ühildumise seisukohalt nelja rühma: 1) predikaatverbi sg. ja pl. 3. p. on identsed; 2) alusega ühildub abiverb olema; 3) alusega ühildub nud-kesksõna; 4) alusega ühildub nii abiverb olema kui ka nud-kesksõna.

Tihtipeale saab ainult märkida murretes valitsevat tendentsi ühe või teise ühildumisrühma tarvitamiseks, sest sageli on esinemus ühe ja sama murde (või isegi murraku) piirides küllaltki kirev (vt. kaarte 6, 7, 8).

1. Predikaatverbi sg. ja pl. 3. p. on identsed saarte, lääne-, kesk- ja osalt idamurdes, kui öeldis on täisminevikus. Mulgi murdes võib kasutada sel puhul predikaatverbi nii täis- kui ka enneminevikus. Üksikuid näiteid saab tuua isegi tartu ja võru murdest (öeldis on

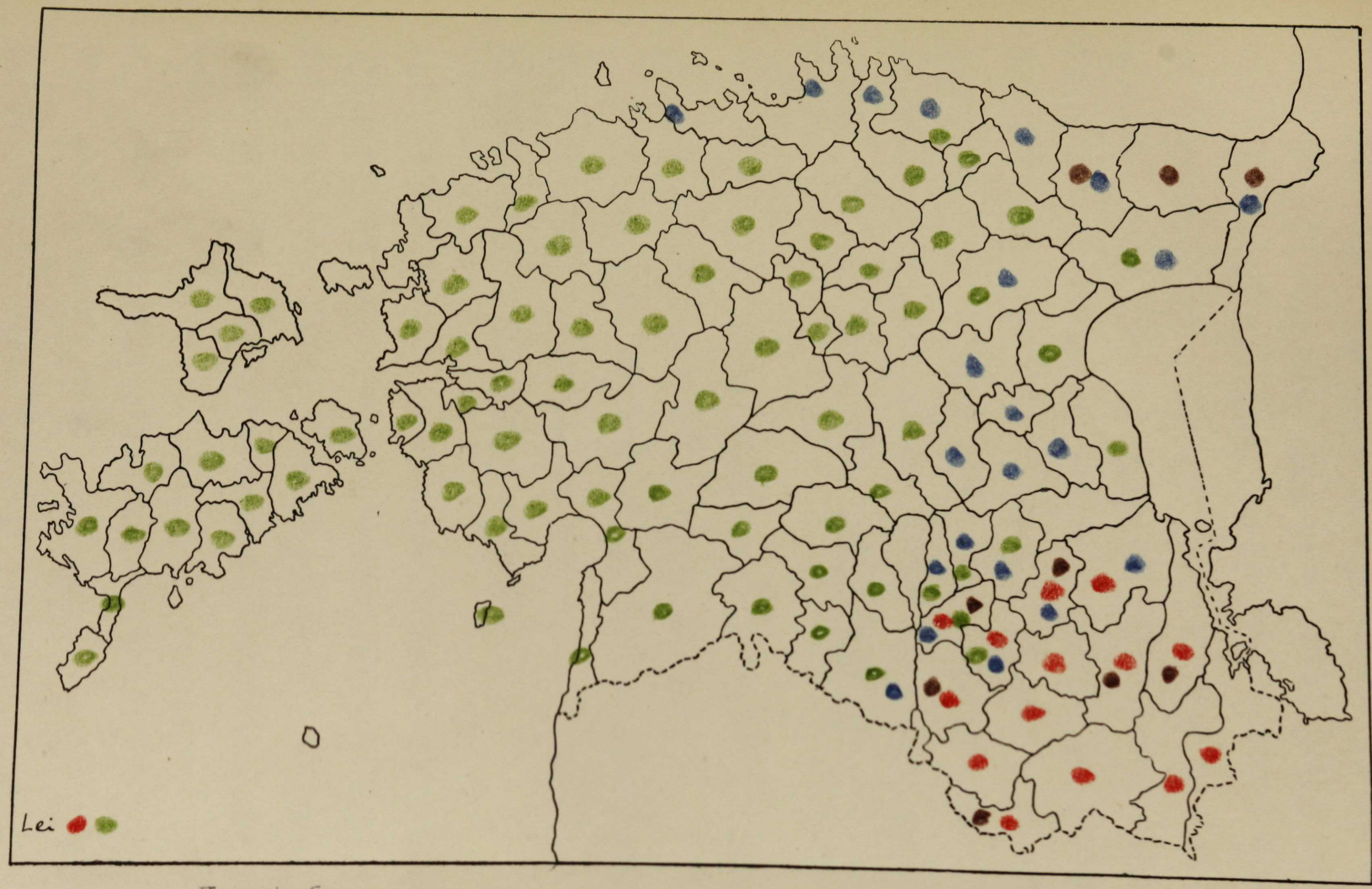


Kaart 6

Liitajad (täisminevik)

1. Sg. ja pl. 3. p. identsus
2. Abiverb ühildub
3. nud-kesksõna ühildub
4. Abiverb ja nud-kesksõna ühilduvad

täisminevikus).

Saa töo ('tänavu') on‿nad sinna tennud väiksed kuhjad (KKI MT 115, 1). Ksi ons sial peres tited juba tulnud. Trv sõss nemä om saanu ninda vähä / sääld otre või kesvi korjate endel põllu‿päälď (KKI MT 214, 24). Pst no mis‿siin olli esä‿aal olli kik uune ärä lagunu (EM I, 183). Krk sedä om na tiinin, sedä om na saanu (KKI MT 249, 6). Puh na onde ('ometi') om maa pääl sündenu / ja esi opnu (KKI MT 193, 135). Ote aga nüid‿om lehmä ka sagsass lännü (KKI MT 191, 43). Se jala om kõik katski lännü (ÜK 83, 134). Lei kozíladsõ om d'uunu ('joonud') (VLM, 13).

Vrd. Hls vana-inimen könel' Kulli silla otsa all om veri põlvi ('põlvini') ollu sõa aeg.

Erandiks on Ridalast kirjapandud üksiknäide, kus abiverb olema seisab mitmuses: Rid Liiva-otsa pere rahvad oovad[1] kõik läind võrgale.

2. Kui öeldis on enneminevikus, ühildub abiverb olema alusega kõigis põhja-eesti murretes ja osalt ka mulgi murdes. Tartu ja võru murdest saab tuua samasuguseid näiteid, kui predikaatverb on täis- või enneminevikus.

Kär nad olid muukind ukse lahti (KKI MT 237, 27). Vig selle (mardisandi) näd olid tee‿peält käte ('kätte') saand (KKI MT 103, 33). Jür aga nad olid võtt ('võtnud')

---

[1] Vrd. sm ovat, mis on tekkinud tõenäoliselt teiste verbide oleviku pl. 3. p. mõjul (L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 238).

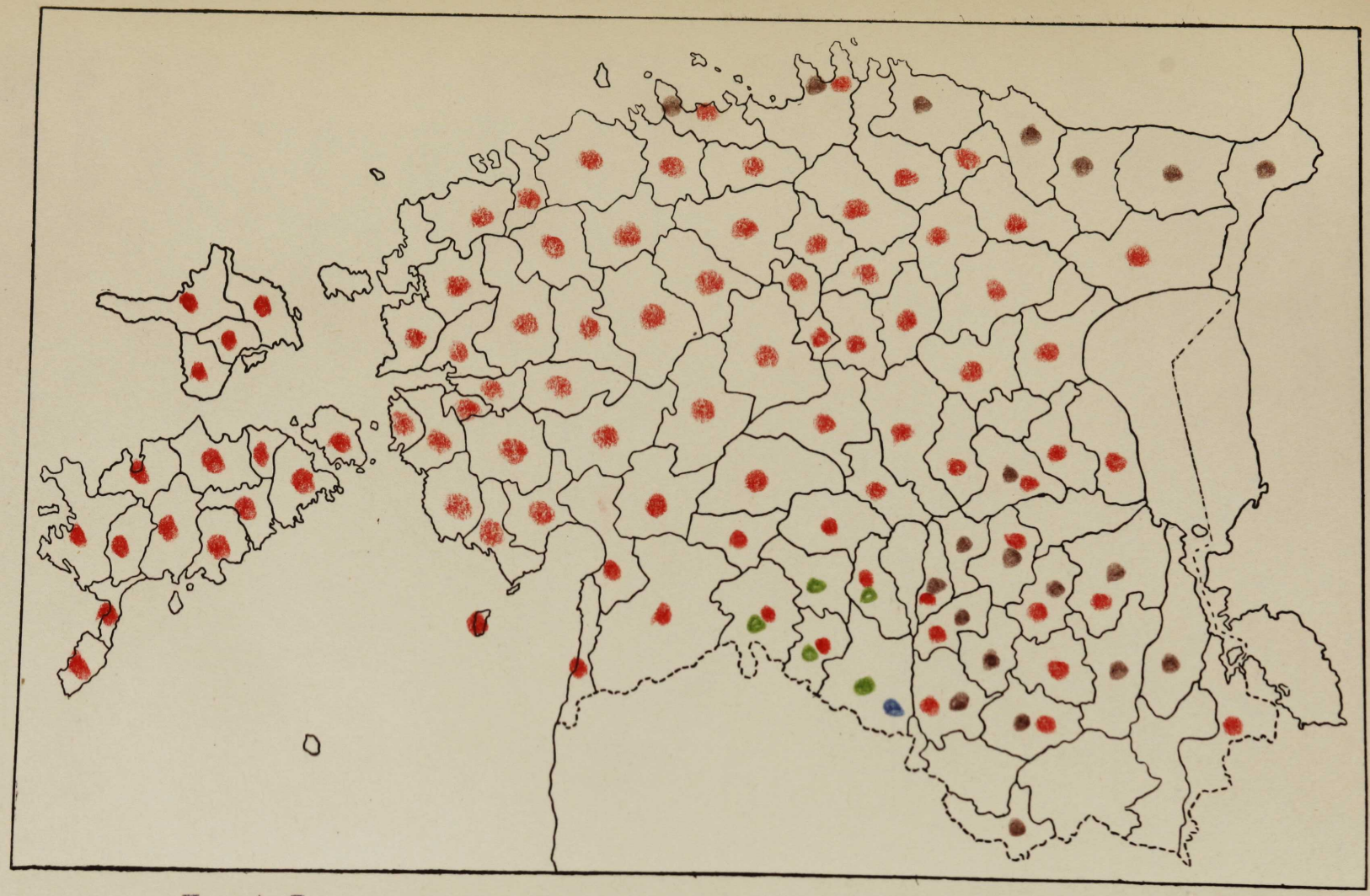

Kaart 7

Liitajad (enneminevik)

1. Sg. ja pl. 3. p. identsus
2. Abiverb ühildub
3. nud-kesksõna ühildub
4. Abiverb ja nud-kesksõna ühilduvad

laùdi redeli ja pand eede ('eide') sinna redeli piàle (KKI MT 226, 18). Kod näväd õlíd riisnud paksud jorod (ES MT 289, 5). Hls Liivakul ja söss Lillil ollive na (= hundid) lamba är kiskunu (KKI MT 212, 73). Võn kidsi ('kitkusin') piite, käe omma$^{m}$ mustass lännü ? (KKI MT 111, 47). Ote nii käe omma taast ('sellest') tokkega ('kepiga') käimisest periss väsinu (KKI MT 191, 81). pääletõstja mehe olliva joba söönu (ibid., 68). Urv silmä omma$^{k}$ karvu seen olnu ? / ei$^{j}$ olõ$^{t}$ tähele pandnu ?. Räp nüüt ommava pedäjä$^{p}$ pääle kasunu (KKI MT 113, 33). Se kas nä ? omma ? ar laulatanu, vai olõ i (ES MT 149, 57). siss olliva keväjä kalamehe saanu angõrja (ES MT 290, 14).

3. Et aluse ja öeldise ühildumist väljendab ainult nud-kesksõna pluraalne vorm, on iseloomulik eelkõige kirde-eesti rannikumurdele, kohati ka idamurdele (predikaatverb on täisminevikus). Vastavaid näiteid leidub veel tartu murdes ja Helme murrakus (predikaatverb on täis- või enneminevikus).

Kuu vaata, mis nad on tehned, on panned ämbri treppi pääle (KKI MT 52, 14). Jõh Vapatkülas on vanu küll, ... nied on Valastest menned (KKI MT 56, 43). Iis ja siia on kukkuned puud (KKI MT 279, 49). Pal vanad on kõik ärä surnuvad, oma peris kodu lähnuvad. Hel ... et / om sakslase kat's inimest kinne võtnuve (KKI MT 232, 11). nuu olli siss võtnuve selle latse ja kakanuve ('tõmmanud, rebinud') latse lahki (ibid., 39). Võn rahvas ütlesivät, et Täte mehe olevat kaivnuva, aga jäänu poolele (KKI MT 109, 2). Kam leevä om üle aja ahjun olluva,

kavvemb ahjun olluva. Ran ja na om sääl tule veeren olluva / nõnda kavva kui na om sääl magama jäänuva (KKI MT 262, 38).

Kui öeldiseks on nud-kesksõna üksinda, liitub talle paljudes murretes -va ~ -vä, mis täidab arvutunnuse funktsiooni. Kõige üldisemalt esineb see ida- ja tartu murdes, vähemal määral võru murdeski. Sporaadiliselt leidub selliseid vorme veel teiste murrete üksikuis murrakuis (näit. HJn, Koe, VMr, Kad, Sim, VNg, Plt). Kirde-eesti rannikumurdes kasutatakse samal puhul nud-kesksõna pluraalset vormi, kui aluseks on mitmuslik noomen. Näit.: Kad aga sin läinuvad / iidlased kiskuma (KKI MT 235, 15). Jõe siis jääned koe ('kohe') pulmad pidamatta ja pruut maha sest peale (KKI MT 89, 93). VNg lingu paelad läinuvad katki (KKI MT 47, 11). Lai tüdrukud läinuvad igaüks lehmi lüpsma oma kodudesse // poisid tahtnuvad peremeest õrretata ja akanuvad kuke moodi laulma (KKI MT 136, 5). Äks varsti selle järele käenuvad tuletukid lademesse nõnnagu välkunuvad (KKI MT 155, 37). Plt vanast olnuvad laatadel süslamoorid / keetnuvad sooja vee sees siirupid / müinuvad inimestele. Hls korstne viil paistnuve (EM I, 135). Hel naese tennuve leibä (KKI MT 232, 38). Ran niikavva kui mõisan nakanuva kikkad kirgmä ('kirema') /siss ollu kadunuva kõik (KKI MT 198, 77). Kan naisõ' löönüvä hirmu ('hakanud hirmu tundma') / et üt's kropin oll. Plv tulnuva$^{s}$ sõss kodo / nuu$^{p}$ puja' (ES MT 205, 29). Räp soe' unnanuva$^{m}$ mõtso ('metsade') seeh ümbre tsõõri (ES MT 317, 58).

Nagu selgub Rannu näitest, liitub juhul, kui lauses

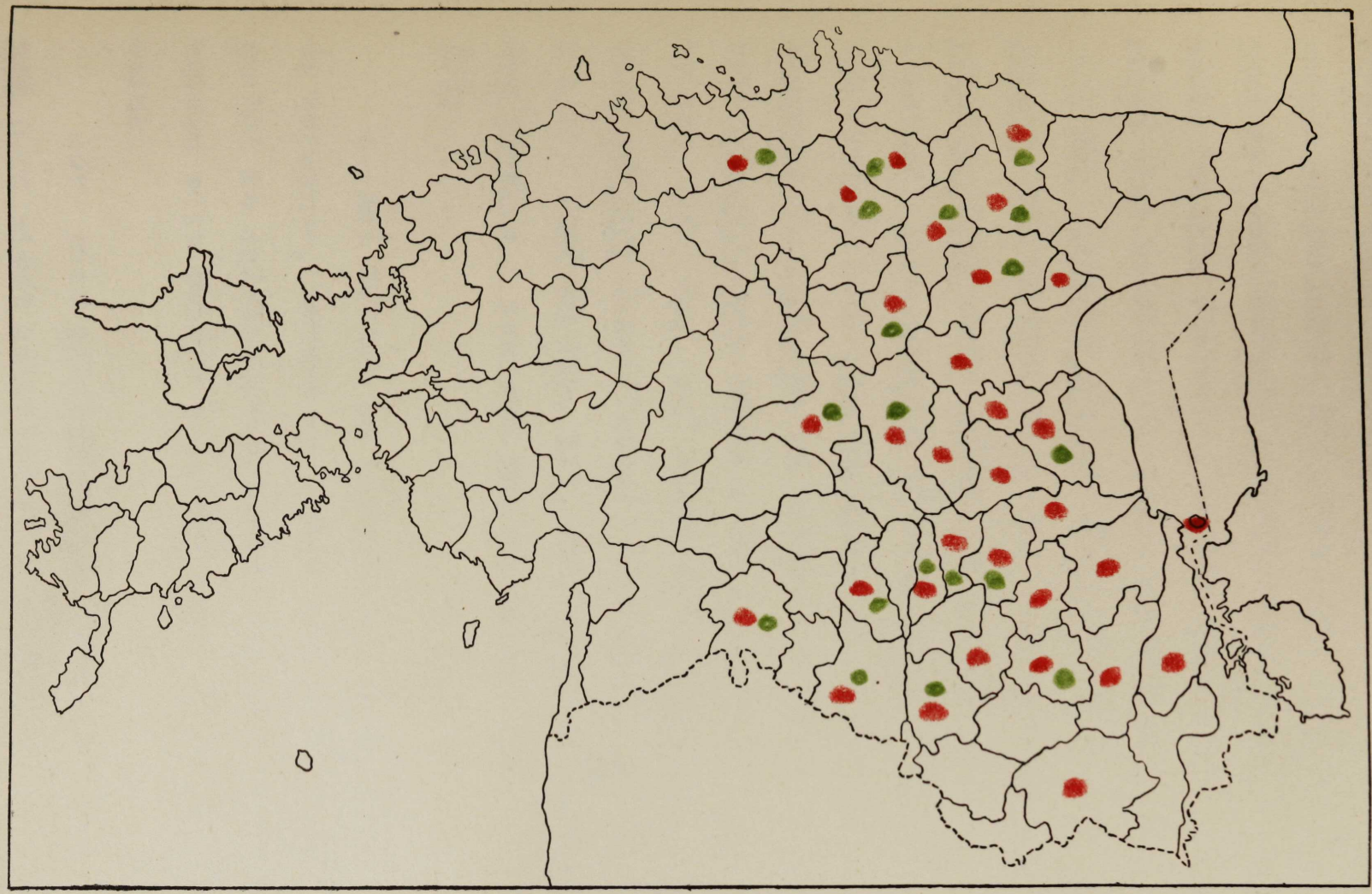

nud-kesksõna üksinda öeldiseks (pl. 3. p. )

Kaart 8

1. va esineb (läinuvad, lännuva)
2. va võib puududa

on olemas kaks nud-kesksõna, arvutunnus -va ~ -vä ainult viimasele (ollu kadunuva). Arvutunnuse kasutamine pole sugugi järjekindel. Nii võib -va ~ -vä kord esineda, kord puududa (seda kõrvuti asuvates lausetes või isegi ühes ja samas lauses). Seejuures on kõikumised -va kasutamises idamurde alal haruldased, tartu murdes aga üsna sagedased:

MMg sädemed käänud olvist väl'la, kui pisu‿ännad lähnud (KKI MT 159, 27). Hel ja siss lännuve ärä nii püindja jätnu poesi järve (ES MT 186, 11). Nõo kõgõ ('kõige') paremba ollu uibutse talla (KKI MT 206, 17). Puh kae ku siss soe tullu saena taade ('taha') // siss kaapnuva ja kiunnuva ku oitku (KKI MT 193, 175). Ran kõik‿obese karanu püsti / ja inimese ka pel'länuva (KKI MT 198, 84). San ku$^{l}$‿leevä lõhna tundõnu$^{l}$‿latsõkõsõ / siss tulluvõ õkka ('kohe') ahu manu$^{j}$‿ja / võttõnu eiss ('ise') (KKI MT 160, 81). Kan inemise$^{k}$‿kaenu$^{?}$ et ei‿olõ$^{t}$‿taa inemine / kes‿saa pal'gi sisse tük'ki$^{?}$ (ES MT 210, 67).

4. Kui öeldis on enneminevikus, ühilduvad kirde-eesti ranniku-, kohati ka idamurdes alusega nii abiverb olema kui ka nud-kesksõna. Jõhvi murrakus, tartu ja võru murdes võib öeldis olla sel juhul kas täis- või enneminevikus.

Jõe siis piirivalvurid olitte sield ju üöse leidaned atru siest kolmkümmend kaks riista (= piiritusenõu) (KKI MT 89, 50-51). Jõh nüüd onvad vananenned nied uoned (KKI MT 56, 33). tal õlid jala‿alussed ka põlened (ibid., 109). Äks kaks nädalad olid saod seisnuvad ja us's all

(KKI MT 155, 53). Kam Keevendil olliva Palkani mäe pääl varba ärä kül'mänüvä (KKI MT 244, 30). läniku omma ärä vaidunuva ('halvamaitseliseks muutunud'), alati piim sehen, tahva avvutada. Rõn kinnaste päka omma katski kulunuva - tahtva nõklu. San mere päält n'ä ollivõ$^{t}$ tulluvõ$^{s}$ siiä$^{h}$ (KKI MT 75, 34). Plv vanast pininuki olliva inemisi söönüvä (ES MT 205, 28). Räp kos liiva kengo oma, nuu oma alalõ jäänüvä (KKI MT 113, 14). aga vanast olliva naase$^{l}$ leevälap' jo annuva ütstõõsõlõ (ibid., 15).

Siinkohal mainitagu veel Hargla murraku omapära, mis seisneb selles, et nud-kesksõna arvu väljendab paljude astmevahelduslike verbide puhul tema aste. Nii on singulaarse vormi puhul nõrk aste (teine välde), pluraalse vormi puhul tugev aste (kolmas välde):

Har nii olli nuu tennü (KKI MT 42, 24). ot ma õigõ kae, kos nimä omma lännü (KKI MT 1, 34).

Vrd. Har ma leie ta majast minemä, no om ta lännü. - rott ol'l pesä tennü$^{n}$ nardsõst ja paprõst.

Muidugi võib murretes kuulda ka teistsugust esinemust, kui eespool on toodud. Nii on hakanud kirjakeele mõjul üldistuma kirde-eesti rannikumurdes nud-kesksõna muutumatu vorm. Seda kuuleb eeskätt nooremate, teinekord aga ka mõne vanema inimese kõnes, kusjuures kirjakeelset vormi kasutatakse tihtilugu paralleelselt murdeomase vormiga:

Jõe mina ei tia, kudas ned seia perandalle on tulnd ja sii laiali menned (KKI MT 89, 87). Kuu küläpoissid on püüdänd Kannu Tenu pisukase porsa ja panned lina sise ja vienеd vana eidele lavale sen porsa (KKI MT 52, 31). Hlj nie on keik menned ja kadund (KKI MT 23, 35).

Ka ida-, tartu ja võru murdes võib nud-kesksõna puhul -va ~ -vä arvutunnuse funktsioonis kord puududa, kord esineda:

Äks nad on sääl söönud vist mürgist eina (KKI MT 155, 46). Nõo tule kae / kudas poosi ('poisid') üless om saanu! // kae merätse tellinge om tennuva poosi! (KKI MT 206, 3) Ran üit' skörd olliva käenuva sääl ruutslase raha otsman. Olliva postiga tullu (KKI MT 17, 102). siss om eitnuva põlvili / ja pallelnu jumalat (2 inimest) (KKI MT 198, 9). Rõn olliva tülli lännu, siss olliva joba kätega rääbelnuva ('sõnasõda pidanud; jõudu katsunud; kiselnud') (ESA VIII, 99). Räp siin omma olnuva väega suurõm mõtsa'. nuu omma äräp palanu (KKI MT 113, 14).

4. Tingiv kõneviis

Kui öeldis on tingivas kõneviisis, esineb eesti murretes nii aluse ja öeldise ühildumist kui ka selle puudumist (vt. kaarti 9). Ühildumine on kõige järjekindlam kirde-eesti rannikumurdes, kuid seda leidub veel saarte, kesk- ja idamurde üksikuis murrakuis. Lõuna-eesti murretes on aluse ja öeldise ühildumine haruldasem. Seejuures ei lisata siin tingiva kõneviisi täisminevikus arvutunnust mitte abiverbile olema, vaid hoopis nud-kesksõnale. Samasugust uusust on märgitud isegi Kursi murrakus. Toodagu eespool öeldu kinnituseks järgmised näitelaused:

Phl oleks temal silmad pees olema, siis kerigu kellad lööksid ega peev (MPK, 10). Ann kui kõik elama jääks, kuhu nad mahuksid siis (KKI MT 108, 4). Hlj tuleks tuult ja tostaks tormi, et piened kivid kerkiksivad

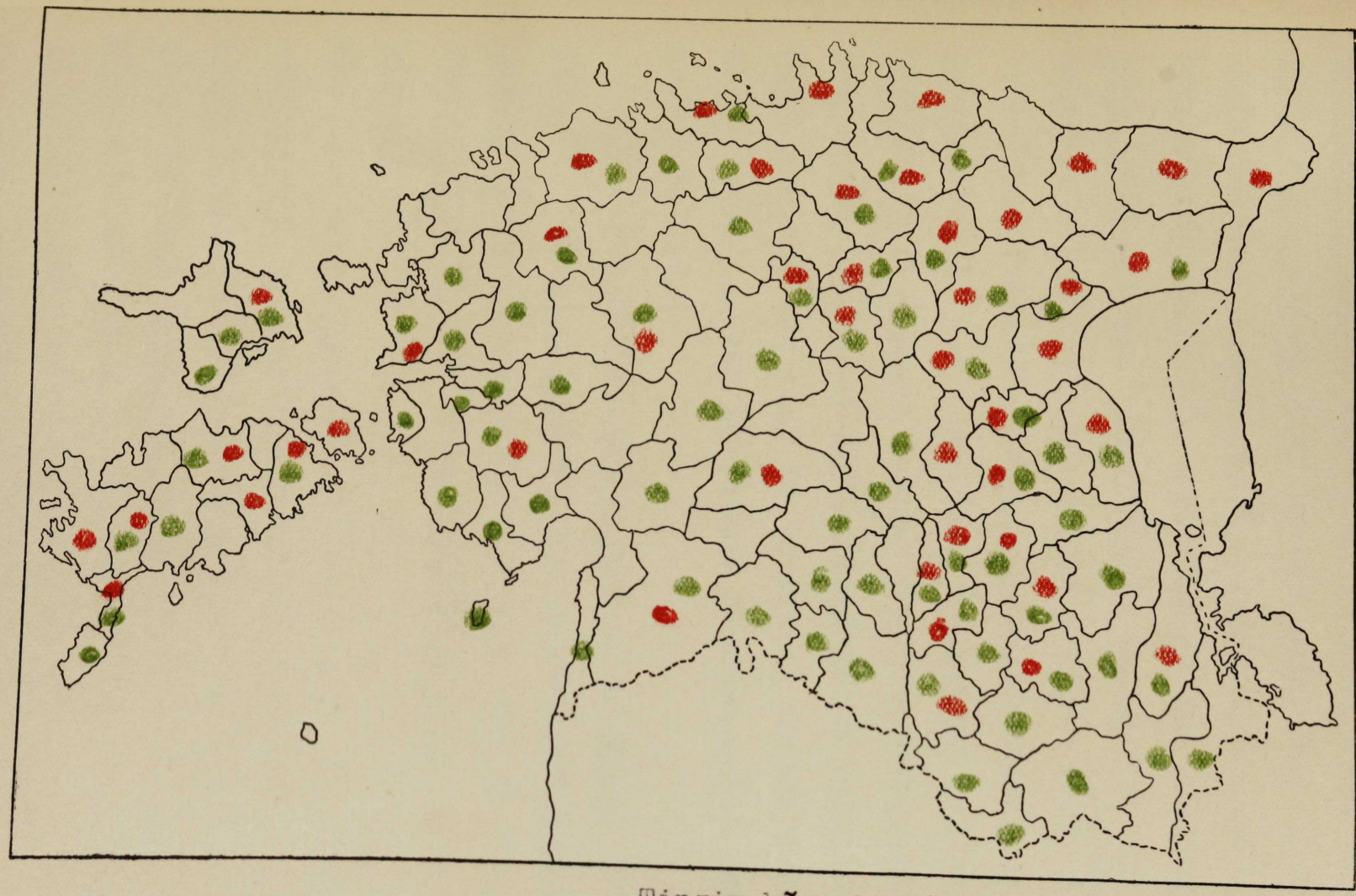

Kaart 9

Tingiv kõneviis ( pl. 3. p.)

1. Alus ja öeldis ühilduvad
2. Alus ja öeldis ei ühildu

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

(KKI MT 23, 25). Kod kui eenämud õlesid kodo juuren, siis õlesid põllu-muad metsän (ES MT 289, 2). Ksi oleks inimesed tehnuvad. Ran sääl es ole jo ruùmi / kos nu sängi oless olluva (KKI MT 262, 25). San siss tuùdi lao päält parsilõ / nuul linak kuiumõ / et parsil kuiussõvõ (KKI MT 160, 18). Räp vet ('eks') nii vanõmba põlvõ inemise olõssiva pal'loki rohkõmb hinnäst kuùlnuva ('koolitanud') ja lugõnuva kui võimalik olõss ollu (M 74, 13).

Juba Pühalepa ja Anna näidetest selgub, et subjekti ja predikaadi kongruents pole kaugeltki järjekindel. Tegelikult ongi peaaegu kõigis eesti murretes ülekaalus see, et ühildumine puudub. Erandiks on vaid kirde-eesti rannikumurre, kus alus ja öeldis ei ühildu harilikult keskmise ja noorema põlvkonna keelepruugis. Järgnegu mõned murdenäited:

Jäm nöndad kud oleks siad sihes käind (ES MT 204, 34). Vig ku sakslased viimase sõea aèges oleks võedu saand, oleks mõisnikud tagasi tuld (KKI MT 103, 26-27). Jür oleks nad nüid seda tiand nad oleks me isale enne riakind (KKI MT 226, 50). Jõe (kj. 48 a.) aga oleks nad üks sana vasta ütlend (KKI MT 89, 92). Kod kõik tahavad, et tüdrikud õless ilusad (KKI MT 159, 52). Trv sõss oless tüdruku kik ('kõik') eitunu ('ehmunud') (KKI MT 214, 19). Puh nemä oss võõnu ('oleks võinud') onte ('ometi') mõtelda / et ega en'g onte ei süü! (KKI MT 193, 161) Plv timä ütel' et kui na olõsi kõik' unikoh, sõss kolm vakka võisi olla (KKI MT 276, 6).

Vrd. Se olõss tulõsi vana mehekene tuùge ('toogi') minno avitasi (ES MT 149, 22).

5. Eitav kõne

Enamikus eesti murretes, nagu selgus juba I peatükis (vt. lk.52-53), puuduvad eitaval kõnel arvu- ja isikutunnused ning üks ja sama muutumatu vorm käib kõigi isikute, seega ka pl. 3. isiku kohta (vt. kaarti 10):

Krj kes kidevad ('haiglased, põdurad') olid / nees (= need es) lähe kohegi (ES MT 148, 3). Ann poisid ei saand kõik laùlda, pos´tel ei old kõigil laulu äält. Kod nõnna ränk õllud (surnu) et obesed mette ei õle jõùdnud vedädä. Pst egä nii tantsu es ole seantse ku na nüid om (KKI MT 215, 16). Krk nemä küll es vii (KKI MT 213, 72).

Eitusverbi muutumine isikus ja arvus on omane kirde-eesti rannikumurdele ja Kodavere murrakule, kusjuures viimases tarvitatakse erinevat eitusverbi oleviku ja mineviku jaoks. Kirde-eesti rannikumurde omapäraks on see, et aluse arvu väljendab peale eitusverbi veel nud-kesksõna pluraalne vorm, kui öeldis on minevikus. Esitatagu mõned näited kirde-eesti rannikumurdest ja Kodavere murrakust:

Kuu nämäd eid andaned (KKI MT 52, 63). Lüg midä näväd mõjal eiväd tie (ES MT 218, 83). eväd ('nemad ei') raatsined tappa, et õli üä ('hea') mies. Jõh terad eivad kuiva, imeldavad ('on libedad, märjad') vaid. Vai lapsed onvad vallatumad eiväd kuule vanembi sana eigä. - kavva nad eivad saaned õlla. Kod no ku inimesed eväd kõnele enäm / egä pidä lugo / siis kõnelen linnudegä. - vanad esid ütlegi et tenän / aitima ütlid.

Kirjakeele mõjul on hakanud taanduma eitusverbi muu-

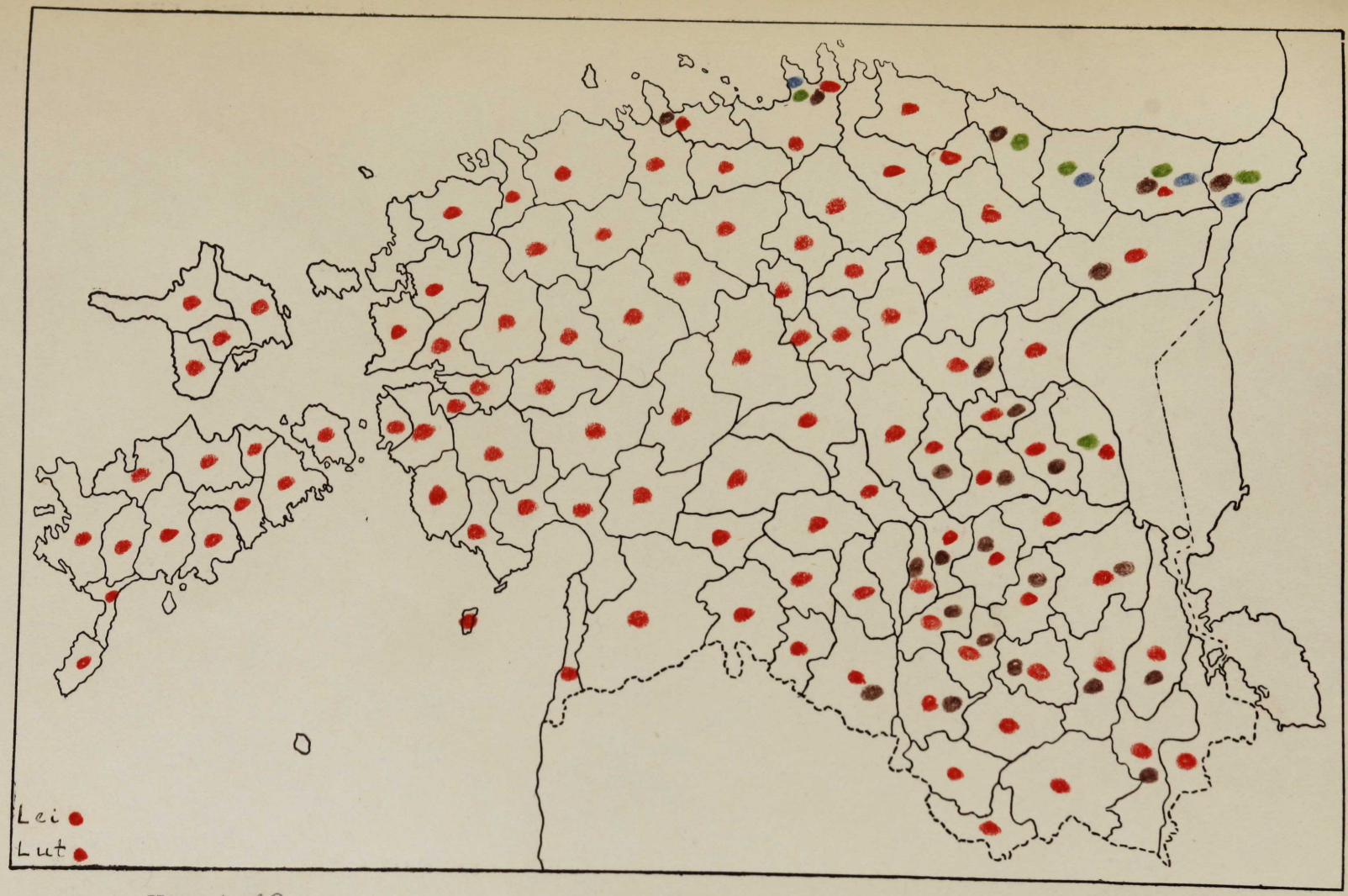


Kaart 10

Eitav kõne (pl. 3. p.)

1. Muutumatu vorm
2. Eitusverb ühildub
3. Eitusverb ja nud-kesksõna ühilduvad
4. Põhiverb ühildub

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

tumine isikus ja arvus Kodavere murrakus ning kirde-eesti rannikumurdes. Viimases on aga püsinud nud-kesksõna pluraalne vorm, mis märgib aluse arvu:[1]

Jõe (kj. 50 a.) nied ei saanetki enam randa (KKI MT 89, 115). Kuu aga pojad ei ole voitaned; tulled kuo ja rääkined et ei ole voitaned (KKI MT 52, 30). VNg perenaised ei käined moisas tüel (RT, 143). Jõh ta õli ise rääkind et ega nad jagu ei õleks saaned (KKI MT 56, 37). Vai muidu nämäd ei saaned assaga toime kui läksiväd kohtu.

Kuid: Kuu muidu ei seisund mastid püstü, kui pandi vandid külgi (KKI MT 53, 75).

Aluse ja öeldise ühildumist arvus, kui öeldis on eitava kõne vormis, võib väljendada predikaatverbile liitunud arvutunnus -va ~ -vä. Kõige rohkem on selline uusus levinud tartu, vähem idamurdes ning veelgi vähem mulgi murdes (peamiselt Helme murrak). Võru murdes leidub kõnealust nähtust murrakuti. Eespool öeldu kinnituseks järgnegu mõned näited:

Pal siis niid (= kanepiõied) õitsivad või ei õitsnuvad (KKI MT 265, 40-41). Äks nee ei olnuvad nii ilusad (KKI MT 155, 29). Hel nemä es tohive mulle midägi tetä (ES MT 186, 9). Nõo muu linnu üitsegi ('ükski') neid ei söönävä ('ei söövat') (KKI MT 206, 95). Puh es saa

---

[1] Mainitagu, et ka mõnedes soome murretes esineb eitusverb väga harva, nud-kesksõna aga peaaegu alati mitmuses, kui aluseks on mitmuslik noomen. (Vt. U.T. Sirelius, Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun kielimurteesta, lk. 47; A. Kannisto, Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta, lk. 10).

sõrmi kokku pitsitädä / es paanuva ('paindu') (KKI MT 193, 10). Ran latse es~ole siss parembat nännuva (KKI MT 262, 19). San ega^n nä^s sääl midägi alba es tiive (KKI MT 75, 4). Plv ega na är joht ('mitte, küll') ei~ olõ lännüvä? (KKI MT 259, 21). Vas ja vana^p~pagana võtiva? kasutütre kinni?, es lasõva^t~tedä vallalõ (ES MT 105, 7). Räp poisi? jäeti peräst tunne kinni, es~olõva ummi oppusi ärä opnuva (M 74, 19).

Näidetest selgub, et idamurdes liitub -va ainult nud-kesksõnale. Tartu ja võru murdes leidub arvutunnust -va ~ -vä kindla kõneviisi eitava kõne oleviku- ja minevikuvormides ning isegi kaudses kõneviisis. Nimetatud arvutunnuse kasutamine pole nendes murretes kaugeltki järjekindel. Kõrvuti mitmusliku öeldisega võib esineda ka selline vorm, millest üksinda ei ilmne aluse arv ega isik. Ainult subjektsõna osutab, kas on tegemist singulari või pluuraliga:

Äks siad ei ole kannatanu sääl olla (KKI MT 155, 46). Võn inemise? es saa? omist majost midägi (KKI MT 112, 23). Ran selleperäst om nüid rahvas kidura kah / et na verd ei lase (KKI MT 262, 22). Ote etnä ('et nad') enämb vihma ega lumme es saa (KKI MT 191, 25). San juudi ollive iks~üü~kortinõl / ja es lähä^k~kohegi? (KKI MT 160, 42). Räp latsõ? es olõva? halva?, ütsege kalgõ ('ühtki kalki') sõnna mullõ es ütle? (ES MT 317, 153).

Vrd. Nõo et ku kotti pistä / ega ta siss koeki ('kuhugi') ei pääse (KKI MT 206, 80). Plv opetaja ütel~ et / ega^t~ta~i tulõ? (KKI MT 259, 20).

6. Arvuline ühildumatus

Kuigi tavaliselt ühilduvad alus ja öeldis arvus, leidub ometigi eesti murretes üsna palju kõrvalekaldumisi nimetatud seaduspärasusest, eriti siis, kui on tegemist mitmusliku täisalusega. Seejuures ei tarvitse põhjused olla alati ühed ja samad.

I. Tuleb arvestada, et kõneleja moodustab lause järk-järgult. Tal on võimalik muuta oma mõtete edasiandmise esialgset plaani. Ta võib takerduda, katkestada lause või ehitada selle üles hoopis teisiti, kui esialgu oli kavatsetud. Kirjas kohtame sellist nähtust tunduvalt vähem kui suulises kõnes.[1] Kirjutatut on võimalik korduvalt läbi lugeda, ikka ja jälle parandada, kord öeldut ei saa aga enam olematuks teha. Kuigi keelejuhi takerdumisi ja sõnade otsimisi (samuti pause ja erilaadseid intoneerimisi) on sageli võimatu või väga piiratult võimalik edasi anda transkriptsioonitekstis, saab murretest tuua küllaltki palju näiteid arvulise ühildumatuse kohta:

Mar karod piavad jäìle meto sùlda neid raa unìkod talveks kokko korjama / ja makab seal all. Tõs siis soldatid ja kis nende ülemus olid / läksid Aùdru (ES MT 211, 43). Nis kõige rohkem oli aèga üheksa nädalid siis piab pidid pulmad olema (KKI MT 207, 36). Hag ega ärg muud ei teind kui kùntsid (KKI MT 209, 30). Kos siis tulid uued (mõõdud) sis olid setvert // setvert oli neli pütti (KKI MT 219, 25). VMr · riided olid niikaua kui räbalast

---

[1] Vrd. O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, lk. 28.

läks (KKI MT 174, 51). VJg kolm pääva oli pulmad // ja // kolm pääva olid pulmad kohe jah (KKI MT 245, 29). Pil kui loomad punases olid / akkas verd välla kusema (KKI MT 123, 68). Rõu päivä oli$^{v}$ vähä$^{k}$ ('vähid') kivve all / a üüse tull vällä süümä (ES MT 248, 36).

Eelnevates lausetes on keelejuht parandanud oma sõnastust või meenutanud, mida öelda. Sageli on varasem kujutelm asendunud uuega. Kui algul on olnud juttu mitmest esemest, olendist jne. (karud, riided, vähid jt.), siis lause lõpul on mõeldud ühtainust või vastupidi. Seetõttu ühildub esimene öeldis alusega arvus, teine aga mitte.

II. Põhja-eesti murretele, eriti just keskmurdele on iseloomulik kasutada öeldise ainsuslikku vormi veel muudelgi juhtudel. Vastavaid üksiknäiteid leidub ka lõuna-eesti murretes, kuigi juhuslikumalt.

Jäm all ääres oli kuue poogad ('laiad mitmevärvilised paelad') (ES MT 221, 36). Pha ennemast oli jo rehetuad (KKI MT 39, 8). Mar saab nad (=linad) ää kuind (ES MT 292, 20). Tõs enne olid ikka jalad ja süllad ja küinrad, nüid köib ikka enamaste meetre mõõdud (KKI MT 178, 29). HJn ärjal oli old kaks rihma ja nied rihmad oli old sial ies põigiti puus kinni (KKI MT 106, 27). Amb siad oli kinni laudas (M 124, 45). Lüg elos võib inimisel kõik asjad ette tulla / sandist saab saks ja saksast saab sant. Iis siis õli ju päva palgad / kui mindi kartulitki võtma (KKI MT 282, 44). Trm vanast õli tuli panniga püssid (KKI MT 247, 40-41). Pil näe ennemalt oli kõik oma tehtud riided selges (KKI MT 123, 2).

Ote siss sai~ää kapsta (KKI MT 191, 29). Plv ja sääl oll nu söögi$^{k}$~kõik (KKI MT 259, 46). Vas vanast oll vana-aasta õdagu vineläse välä~seeh tandsnu rehe all (ES MT 104$^{c}$, 14).

Muidugi ei saa siingi eitada uute assotsiatsioonide tekkimise võimalust kõnelemise ajal. Kuid samal ajal pälvib tähelepanu vastavate lausete küllaltki suur levik ja teatav ühetüübilisus. On ju öeldiseks üldiselt intransitiivne verb (olema, saama jt.), mis ei näita tegevust. Lause ise algab tavaliselt määrusega ja seetõttu esineb lause pealiikmete inversioon.

Kui jälgida antud lausetüübi levikut teistes läänemeresoome keeltes, leiame, et see on keeliti erinev. Nii võib vepsa keeles kohata öeldise ainsuslikku vormi mõnikord muinasjuttudes ja erandjuhtudel mujalgi.[1] Seevastu on karjala keele Valdai murrakule iseloomulik arvuline ühildumatus, kui öeldiseks (olevikus) on verb олла 'olema' tähenduses 'eksisteerima, asuma, viibima, paiknema'. Sellega kaasneb tavaliselt lause pealiikmete inversioon. Alus ja öeldis ühilduvad arvus, kui inversioon puudub (mida juhtub üsna harva) või öeldis on lihtminevikus.[2]

Mitmuslik täisalus ja öeldis ei ühildu arvus ka paljudes soome murretes. Eriti tavaline on see siis, kui lauses esineb subjektsõna. On aga viimane juurdemõeldav,

---

[1] L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, lk. 64-65.

[2] E. Leppik, ESA VI, lk. 198.

seisab öeldis mitmuses.[1] Antud lausetüüp on laialt levinud soome kõnekeeleski, kuid kirjakeeles on selle tarvitamissfäär mõnevõrra piiratum.[2]

Soome keeleteadlased on korduvalt käsitlenud aluse ja öeldise arvulist ühildumatust. Eriti rohkesti on asjaomaseid kirjutisi ilmunud just viimaste aastate jooksul. Nii neis kui ka varem ilmunud töödes on juhitud tähelepanu reale põhjustele, millest uurijate arvates sõltub arvuline ühildumatus. Nendeks oleksid: 1) alusena kasutatavad sõnad ja aluse asend; 2) aluse speetsies (definiitsus või indefiniitsus); 3) öeldise leksikaalne tähendus. Vaatleksime neid lähemalt allpool.

1. Keeleteadlased on erinevatel seisukohtadel selles suhtes, millised sõnad võivad antud lausetüübis alusena esineda. E.Ahlmanni arvates saavad aluseks olla ainult mitmuses kasutatavad sõnad (plurale tantum), L. Hakulineni järgi samuti sellised sõnad, mis näitavad paariskäivaid esemeid, esemete komplekti või gruppi, mis moodus-

---

[1] Vt. H. Paasonen, Lauseopillisia havaintoja verbin ja konjunktion alalta, lk. 5; U.T. Sirelius, Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun kielimurteesta, lk. 47; S. Latvala, Lauseopillisia muistiinpanoja Pohjois-Savon murteesta, lk. 9; A. Kannisto, Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta, lk. 8-9; J. Beronka, Syntaktiske iagttagelser fra de finske dialekter i Vadsø og Porsanger, Kristiania 1922, lk. 9; R. Jahnukainen, Havaintoja siirtoväen murteen muuttumisesta Kokemäellä. - Virittäjä 1954, lk. 372.

[2] Vt. M. Airila, Suomenkielen lauseoppi, lk. 25; A. Penttilä, Suomen kielioppi, lk. 632.

tavad teatud terviku.[1] Teised uurijad (M. Airila, E. A. Saarimaa, A. Penttilä jt.) tõstavad esikohale asjaolu, et alus märgib uut või tähtsat osa sellest, mida ta väljendab.[2] Üksmeelsed ollakse aga selles, et arvuline ühildumatus on tingitud aluse järelasendist. O. Ikola, A. Penttilä ja W. Schlachter nimetavad subjekti isegi psühholoogiliseks predikaadiks.[3]

2. E. Ahlmanni järgi väljendab mitmuslik öeldis määratud (definiitset) speetsiest, ainsuslik aga ebamäärast (indefiniitset) speetsiest.[4] Sellele vaidleb vastu O. Ikola. On ju speetsies alati definiitne, kui on tegemist teatu, tuntuga, varem mainituga; indefiniitne, kui on tegemist tundmatuga, varem mainimatuga. Lauses Mieheltä paleltui korvat 'mehel külmusid kõrvad' on kindlalt teada,

---

[1] E. Ahlmann, Spesieksen ilmaisemisesta suomessa. - Virittäjä 1928, lk. 134; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Toinen osa. Sanasto- ja lauseoppia, Helsinki 1946, lk. 205.

[2] Vt. M. Airila, Suomenkielen lauseoppi, lk. 24-25; E.A. Saarimaa, Huonoa ja hyvää suomea. Toinen painos, Porvoo 1931, lk. 70; A. Penttilä, Suomen kielioppi, lk. 631; E.N. Setälä, Suomen kielen lauseoppi. Neljästoista painos. Tarkistanut M. Sadeniemi, Helsinki 1960, lk. 13; E.N. Setälä - K. Nieminen, Suomen kielen oppikirja. Kahdestoista muuttamaton painos, Helsinki 1961, lk. 162.

[3] O. Ikola, Suomen lauseopin ongelmia. - Virittäjä 1954, lk. 233; O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 48; A. Penttilä, Suomen kielioppi, lk. 631; W. Schlachter, FUF XXXIII, lk. 59.

[4] E. Ahlmann, Spesieksen ilmaisemisesta suomessa. - Virittäjä 1928, lk. 134 jj.

missugustest kõrvadest on juttu, s.o. speetsies on definiitne. Pealegi kasutatakse siin teistes keeltes määratud artiklit. Lauses Jonkun sormet jäivät oven rakoon 'kellegi sõrmed jäid ukse vahele' on alus indefiniitne. Seega pole speetsies öeldise vormi suhtes ainumäärav, kuigi ta on üldiselt kõne all olevas lausetüübis indefiniitne.[1]

Speetsiest on käsitlenud ka W. Schlachter. Tema arvates on antud lausetüüp oma olemuselt täiesti staatiline. Verb on siin vajalik lause formaalseks ülesehituseks ja jäetakse näiteks vastavates vene keele konstruktsioonides ära. Alusel on täielikult nimetav funktsioon (Nennfunktion) ja ta ei avalda mõju öeldise arvule. Subjekti suure passiivsuse tõttu ongi võimalik, et definiitsus on lauses ühendatud arvulise ühildumatusega.[2]

3. Palju suurem tähtsus kui speetsiesel on kõnealuses lausetüübis predikaadi leksikaalsel tähendusel. Öeldiseks ei ole kunagi transitiivne verb. Intransitiivne verb (tavaliselt olla, tulla 'olema, tulema') näitab olemist, millekski muutumist, mingist olekust lakkamist jne.[3] Tegevust ei mõelda distributiivsena, s.o. iga üksiku poolt eraldi sooritatuna, vaid kollektiivsena.[4]

---

[1] O. Ikola, Suomen lauseopin ongelmia. - Virittäjä 1954, lk. 219-221, 228 jj.; O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 44-45.

[2] W. Schlachter, FUF XXXIII, lk. 59 jj.

[3] Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 538; O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 45-46.

[4] Vt. O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 47-49; W. Schlachter, FUF XXXIII, lk. 58.

W. Schlachteri järgi on predikaatverb saavutanud väga suure sisulise ja funktsionaalse abstraktsuse ning staatilisuse. Selleks on võimelised üksnes teatud verbid ja see olekski peamine põhjus, miks arvuline ühildumatus (samuti partitiiv) piirduvad ainult teatud lausetüübiga. Teistes lausetes on predikaatverb kas puhtalt transitiivne või täielikult aktiivne.[1]

Sellised oleksid antud lausetüübiga seotud tähtsamad probleemid soome keeles. Kui võrrelda nüüd omavahel eesti ja soome vastavaid lauseid, võib märgata teatavat sarnasust, kuid ka mõningaid erinevusi.

Ka eesti murretes on alus üldiselt järelasendis, sest tavaliselt algab lause määrusega. Öeldiseks on intransitiivne verb. Lause on oma olemuselt staatiline, s.o. väljendab üksnes subjekti eksistentsi, mitte tema aktiivset tegevust. Teiselt poolt esineb olulisi erinevusi. Nii on alus eesti murretes mõnikord eesasendis. Pealegi võib sellise lause koosseisu kuuluda mitmuslik öeldistäide, alus ja öeldis aga ei ühildu arvus: Lai käsi masinaga sai nad (= linad) kõege ilusamad (KKI MT 143, 27). Kam nuu oll nu söögi. Soome keeles peab sellisel juhul toimuma ühildumine arvus.[2]

Tuleb siiski oletada, et arvuline ühildumatus soome keeles ja eesti murretes on paljudel juhtudel tingitud

---

[1] W. Schlachter, FUF XXXIII, lk. 72, 78.

[2] Vt. O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 45-46.

ühtedest ja samadest põhjustest. Arvatavasti on peale eespool märgitud lause staatilisuse üheks faktoriks ka mitmusliku aluse käsitamine ühtse koguna, tervikuna. On ju näiteks kollektiivsubstantiivide (rahvas jt.) puhul võimalik kasutada nii ainsuslikku kui ka mitmuslikku öeldist, olenevalt sellest, kas mõeldakse ühtset kogu või üksikisikuid (vt. lk. 173, 180-181).

III. Arvuline ühildumatus esineb ka neis lauseis, kus alalütlev kääne väljendab omajat ja öeldiseks on verb olema tähenduses 'omama, olemas olema'. Väga sageli kohtame seda Saaremaa murrakutes ja keskmurdes, kuid üksikuid näiteid saab tuua mujaltki:[1]

Jäm isastel ('meestel') oli äärtega mütsid pees (ES MT 204, 70) Phl ja pujal ol̀le ('oli') punased püksid (MPK, 50). PJg lastel oli na‿samu vana riietest tükid ümmer (KKI MT 275, 12). Ann saanarahval oli peremeeste kääst põllu raasukesed (KKI MT 108, 11). Pee ärjal oli nisammasugused reed (KKI MT 230, 75). Pal siis oĺi igal ühel lapsekesed (= oma karjus) kui mina siie talusse tuĺin (KKI MT 265, 23). KJn eǹne ol̀ĺi pruut̀idel kirstud / kus nende aǹded sies ol̀ĺid. Võn siin oĺl parunil rat̀sa-obese ja oĺliva ... sõidu-obese. Ote ennevanast kel‿oll tüt̀rikul latse (KKI MT 191, 6). Rõu ütel

---

[1] Peale esitatute on vastavaid kirjapanekuid veel teistest murrakutest (näit. Ans, Khk, Krj, Pöi, Hää, Kei, Kos, HJn, Amb, VMr, Kad). Tavalisem on siiski aluse ja öeldise ühildumine arvus, seda ka Saaremaa murrakutes ja keskmurdes.

oll niisaatõ (’niisamuti’) / olnum mehidset (’mesilased’) tõõsõ puul (ES MT 248, 50). Se näil oll kõva hobõsõ ka (ES MT 149, 47).

Soome keeles vastab eespool toodud näidetele lausetüüp pojalla on vaaleat hiukset ’pojal ~ poisil on valged juuksed’, kus alus ja öeldis ei ühildu samuti arvus. Ainult soome edelamurdeis (mõnikord isegi kirjakeeles) kasutatakse sellises lauses mitmuslikku öeldist.[1]

P. Ravila on seletanud arvulist ühildumatust käsitletavas lausetüübis järgmiselt. *oma > on oli varem mingi predikatiiv või adjektiivatribuut. minulla oma poika ’mul on poeg’ oli tavaline nominaallause, kus oma kuulus täiendina sõna poika juurde. Adjektiivatribuut ei ühildunud oma põhisõnaga ja seetõttu oli võimalik ka lause minulla oma vaatteet ’mul on riided’. oma arenemine verbiks pidi toimuma enne seda, kui tekkis adjektiivatribuudi kongruents ning seepärast jäigi öeldise vormiks ainsus.

Ka sürjakomi keeles esineb jälgi oma varasemast kasutamisest adjektiivina. Sürjakomi vastav sõna em võib tähendada nimisõnana ’Fülle, Genüge, Uberfluss, Reichtum, Habe’. Et ta on esinenud omadussõnana, näitab vorm emes’ ’nemad on’, sest es’ liitub mitmuse tunnusena ainult predikatiivselt kasutatud adjektiivile.[2]

P. Ravila teooria tekitab siiski mõningaid vastuväi-

---

[1] Vt. O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 49 jj.

[2] P. Ravila, Lauseopin periaatekysymyksiä. - Virittäjä 1944, lk. 126.

teid. Nagu õigesti osutab O. Ikola, pole ajaliselt teada, millal toimus oma verbiks arenemine ja tekkis adjektiiv-atribuudi kongruents. Kui oletada, et arvuline ühilduma-tus esines varem ainult olla-lauseis, ei ole tõenäoline, et see oleks siit üldistunud kõigisse eksistentsiaallau-seisse. Pigemini ootaks, et see üksik ühildumatu verbi-vorm oleks muutunud ühilduvaks.[1]

Seega puudub tegelikult kriteerium antud lausetüübi vanuse määramiseks, kuigi L. Hakulinen peab seda hili-seks nähtuseks. Kuid tema arvates pole siiski põhjust oletada, et kõne all olev tüüp oleks noorem alusega lau-sest või oleks viimasest arenenud. Vastupidi, ta on genee-tiliselt seotud varasema lausetüübiga, kus alus, mis sel-gitas öeldist atributiivselt, ei olnud paratamatult vaja-lik.[2]

On vaieldamatu, et tuleb tunnistada antud lausetüübi ühtekuuluvust eesti ja soome keeles. Pealegi ei piirdu see ainult eesti murretega, vaid selle jälgi võib leida isegi kirjakeeles, kui lauses esineb mitu täisalust või arvsõnaühendiline alus (vt. lk. 147-148, 220-221). Murdenäiteid oleks kahtlemata veelgi rohkem, kui paljudes murretes poleks kokku langenud kindla kõneviisi oleviku või liht-mineviku ains. ja mitm. 3. p., nagu eespool selgus (vt. lk. 111-112, 115 ). Arvulise ühildumatuse kadumist kõne-

---

[1] O. Ikola, Suomen lauseopin ongelmia. - Virittäjä 1954, lk. 232-233.

[2] Vt. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehi-tys, lk. 539.

aluses tüübis on kindlasti soodustanud teiste verbide analoogia. Ühilduvad ju sel korral, kui öeldiseks on mõni teine verb, alus ja öeldis nii isikus kui ka arvus.

IV. Aluse ja öeldise ühildumist näib mõjutavat ka öeldistäite arv. Nii peaks järgnevais lauseis seisma öeldis mitmuses, on aga tegelikult ainsuses: Kir lõuna oli neli roòga. eestroog oli praetud käkid (ES MT 311, 47). Vän uued saàpad olli suur asi (H 133, 72). Kan hèrne oll meil magäüs-süük.

Predikaatverbi seos öeldis#täitega, mis hõlmab kõikide aluste mõisted, tundub olevat tugevam kui seos alusega ja see võimaldabki kasutada ainsuslikku öeldist.

V. Aluse ja öeldise ühildumisele avaldavad mõju täiendid iga ja mõni. Nii on Viru-Nigula murrakust näiteid selle kohta, et alus on ainsuses, öeldis võib olla aga mitmuses: VNg mõni julge mies võtsivad viina plekkisid ka sisse (KKI MT 47, 35). siis saivad iga päästepaadi mies kolm rupla (RT, 66).

Kuid: VNg aga nüüd on noukogude valitsus säädand iga randa kala ostu punktid, kuhu iga kalur voib oma kalad viia (RT, 136).

Et umbmääraste asesõnade iga ja mõni puhul on võimalik mõelda nii üksikut kui ka paljusid vastavaid isikuid, esinebki kõikumisi öeldise arvus.

KOKKUVÕTE

Üldiselt ühilduvad mitmuslik täisalus ja öeldis nii isikus kui ka arvus, kusjuures öeldise pluraalsust saab väljendada mitmeti. Selleks on olemas: 1) erilised mit-

muse tunnused (d ~ t, -va ~ -vä, -se, larüngaalklusiil); 2) astmevahelduslike verbide tugev aste Harglas; 3) pl. 2. p. lõpu ja mitmuse tunnuse -tte, -tta identsus vastavalt Jõelähtmes Rammu saarel ja Viru-Nigulas; 4) impersonaalne vorm peamiselt Vaivaras ja Jõhvis, vähem mujal kirde-eesti rannikumurde alal (Kuu, Lüg).

Ometi pole sageli võimalik kindlaks teha, kas alus ja öeldis ühilduvad arvus või mitte. Ühelt poolt on see tingitud asjaolust, et sageli võib tartu ja võru murdes arvutunnus kord esineda, kord puududa. Teiselt poolt tuleb arvestada sedagi, et paljudes murretes võivad sg. ja pl. 3. p. olla oma vormilt identsed. Eelkõige kehtib see tegusõna olema kohta, mille kindla kõneviisi oleviku sg. ja pl. 3. p. on samasugused paljudes kirde-eesti rannikumurde murrakutes, põhja-eesti ja mulgi, osalt ka tartu murdes. Verbide olema ja tulema lihtmineviku vastavad pöörded on identsed mulgi ja osalt tartu murdes.

Mis puutub kindla kõneviisi liitaegadesse, siis on täismineviku puhul tavaliselt võimatu eristada ainsust ja mitmust põhja-eesti murretes, mulgi murdes, osalt ka tartu ja isegi võru murdes; ennemineviku puhul aga peamiselt mulgi murdes ja tartu murde Võrtsjärve-äärsetes murrakutes. Kaudses kõneviisis ja eitavas kõnes on enamikus murretes üks ja sama muutumatu vorm kõigi isikute jaoks. Tingivas kõneviisis on praegu harilik see, et arvutunnust ei kasutata.

Täisalus ja öeldis ei ühildu arvus tervel real juhtudel. Osalt on see tingitud uute assotsiatsioonide tek-

kimisest kõnelemise ajal, mistõttu lause algus ja lõpp ei sobitu. Peamiselt põhja-eesti murretes (eriti keskmurdes ja Saaremaal) leidub eksistentsiaallauseid, mis märgivad aluse eksistentsi, mitte tema aktiivset tegevust ja kus predikaatverbiks on peamiselt olema tähenduses 'omama, olemas olema' (ennemast oli jo rehetuad; mul oli väikesed lapsed). Sellised lausetüübid (singulaarse predikaadiga) on tuntud ka soome keeles. Arvuline ühildumatus võib oleneda veel öeldistäitest (uued saapad oli suur asi) ja mõnikord isegi täiendist iga, mõni (VNg saivad iga mies).

## III. MITU TÄISALUST

Lauses ei tarvitse alati esineda ainult üks alus, vaid neid võib olla kaks või enam. Seejuures võivad kõik alused seista kas ainsuses või mitmuses, mõnikord on aga osa aluseid ainsuses, osa mitmuses. Aluseks saavad olla isegi erinevad isikud, kusjuures eksisteerib kaks võimalust: 1) mõlemad isikut väljendavad sõnad on ainsuse nimetavas; 2) üks sõnadest on ainsuse nimetavas, teine komitatiivis. Muidugi on aluse ja öeldise ühildumine kõikidel loetletud juhtudel erinev. Seepärast käsitletaksegi ühildumist kolme alarühma kaupa: 1) mitu ainsuslikku või mitmuslikku alust; 2) kaksikalus ja 3) erinevad isikud alusena.

### 1. Mitu ainsuslikku või mitmuslikku alust

Algul vaadeldakse aluse ja öeldise ühildumist, kui kõik alused on mitmuses. Edasi tulevad kõne alla need

juhud, kui osa aluseid on ainsuses, osa mitmuses. Seejärel püütakse selgitada öeldise arvu määravaid tegureid, kui kõik alused on ainsuses. Lõpuks peatutakse lühidalt elliptilistel lausetel.

A. Mitmuslikke täisaluseid võivad (kuid ei tarvitse) ühendada sidesõnad ja, või. On harilik, et öeldis ühildub alustega arvus:

Rei Naised lapsed olid ilmast-ilma ta kääs jooksus ja keerus (KS). Mih kui kellegil viśked ('kublad, pisikesed punased plekid nahal') või maa-alused olid / pidid õbe raha senna (= allikasse) sesse vennama ('viskama') / et siis saab terbesse ('terveks') (KKI MT 225, 120-121). Tür seal pohlad ja pohla varred kaśvid (KKI MT 227, 5). VNg tütrukkud ja nuored naised kolkisivad nie linad ära (KKI MT 22, 10). SJn süldikausid levapätsid ollid laua päl (KKI MT 197, 56). Krk tüdruku ja poisi viisive siss obese välla süümä jälle (KKI MT 216, 18). Võn läädsä ('leetrid'), nõstva ('rõuged') ja sarlaki olliva nu ega päävätsek külälise (KKI MT 111, 13). Rõu muial puul olliva õks kirutaja ja herrä / aga mi vallan olõõs (KKI MT 130, 4).

Kuid: VNg loppeks oli viel laulud ja männud ja tantsud (KKI MT 22, 10). SJn ja kui olli suured talud ja suured --- / suured kohad (KKI MT 197, 16). Kam aga saakslasel oll kiir tangi ja kiire suure-tüki (KKI MT 244, 39). Kan nüüd om supi ja pudro teistmuudu.

Nagu viimastest näidetest selgub, on öeldis erandtult eesasendis. Seetõttu võis kõneleja mõte vahepeal muutuda ja lause lõpp kujuneda võib-olla teistsuguseks,

kui algul oli kavatsetud. Kambja murrakust kirjapandud lauses aga esineb olema tähenduses 'omama, olemas olema', mistõttu on võimalik ainsuslik öeldis.

B. Sageli on lauses osa aluseid mitmuses, osa ainsuses. Kui sel puhul kasutatakse sidesõnu ehk, või, võtab öeldisega märgitud tegevusest või olekust osa ainult üks alus ja öeldis ühildub arvus lähima alusega:

Kaa vàstlabä oli kas èrne supp ehk apud kaàpsud ning sea jalad (KKI MT 81, 72). VMr pialt selle siis panì peìdme isa või peìdme vanemad, siis pruudì vanemad (KKI MT 177, 7). Kad ärmatìs või allad tulìd maha.

Seaduspärasus, et kasutatakse ainsuslikku öeldist, kui lähim alus on ainsuses, ja mitmuslikku, kui lähim alus on mitmuses, kehtib samuti järgnevates lausetes:

Ans limbid ja liha oli segamini (KKI MT 147, 22). Emm tuhlid ('kartulid') olid kèldres / ja aìtas olid silgud ja või ka / kui seda oli (KKI MT 172, 22). Mar perel olid kupat kardulid ja silgo soolbesi. Amb teene suvel siis sai seìa juba pliit ja uksed ja àknad ette (KKI MT 218, 16). VNg minu isa ja vennad vedasivad suure kala nuota, saivad palju suuri kalu (KKI MT 22, 34-35). Kod rasva-plasku ja nahiked ('lambanahast labakindad') kuksid tàrre (ES MT 289, 38). Hls enne kirjutide rahvast, miu esä ja velle kirjutive rahvast (KKI MT 203, 11). Kan tull valìtsaja ja saksa soldatis siiä inne mõisast (ES MT 210, 32). Se sääl kivi kõrval om kuld hobõnõ ja kulladsõ rõiva (ES MT 149, 22).

Ometi leidub lauseid, kus öeldise vorm ei sõltu te-

male lähima aluse arvust. Rohkem on näiteid selle kohta, kui kasutatakse mitmuslikku öeldist, lähim alus seisab aga ainsuses. Vähem on näiteid ainsusliku öeldise kohta (lähim alus mitmuses).

Juu ja siss tütarlapsed ja vana ema pidid kodu tööd tegema (EK 1933, 55). Kos pulmalised pruut ja peigmes sõitsid kirikusse (KKI MT 219, 70). Amb senna tuli ju piad ja praht ulka ju (KKI MT 218, 49). VMr noh silgud ja leib ja piim karjatsel olid mis perest anti (KKI MT 174, 51). Trm moonamehed ja kubjas läksid iga õhta kõrtsi juuma (KKI MT 247, 129). Kõp nuu meestel ollid ikki oma / kuub ja püksid ja vest ja / mis neil ikki muud olli (KKI MT 255, 10). Puh poosi ('poisid') ja peremiis rehitsivä riial ('rehe all') (KKI MT 193, 50). Kan siss olliva valgõst lavvast kirst ja musta lilli.

Miks sõltub ükskord öeldise vorm lähima aluse arvust, teinekord aga mitte, on raske põhjendada. Tegelikult on mõlemal juhul tegemist samatüübiliste lausetega, mis enamasti väljendavad aluste eksistentsi, harvemini nende tegevust. Alused ise võivad märkida nii olendeid kui ka asju.

C. On aga kõik alused ainsuses, sõltub aluse ja öeldise ühildumine arvus mitmetest teguritest. Nimelt võib ühildumise seisukohalt, kui mitte arvestada erandeid, täheldada kolme rühma: 1) öeldis on ainsuses; 2) öeldis on mitmuses; 3) öeldis võib olla nii ainsuses kui ka mitmuses.

1. Nii on öeldise ainsuslik vorm ainuvõimalik siis,

kui aluseid ühendavad omavahel sidesõnad või, ehk, s.o. öeldisega väljendatud tegevuses või olekus on ainult üks alus:

Kär ees oli koda või öue_kõök (KKI MT 237, 14). Aud kilter või opmann vaatas järge (ES MT 187, 53). Juu vahest käsi ehk jalg pastetas üless (ES MT 309, 20). Nõo poiske ehk tüdrukene näädäss ('näitas') pirruga tuld (KKI MT 206, 21). Har a ku kubijass vai aidamiis näge, mis siss saa (KKI MT 42, 17).

Järva-Madisest pärinev näide on erandlik ja sõltub nähtavasti mõttekäigu muutumisest kõnelemise ajal: JMd siis mõni mies ehk naine loevad mõne salmikese.

Eelmistele on väga lähedased need laused, kus alused väljendavad üht ja sama isikut. Seetõttu, et sisuliselt võtab tegevusest või olekust osa ainult üks isik, seisabki öeldis ainsuses: Räp tuu vana taplõja ja jootk ('joodik') kuule ('suri') minevaasta är (M 79, 95).

Öeldise ainsuslikku vormi eelistatakse selgi puhul, kui predikaatverbina esineb tegusõna olema tähenduses 'omama, olemas olema':[1]

Khk ruudil oli ka peemees ('isamees') ning peenaine (ES MT 261[a], 66). Rid egaühel oli tuba, koda ja kuur (KKI MT 133, 8). Kuu meil oli lehm ja hobune (KKI MT 53, 76). Kod minu isäl õli ärg ja obene selle talu piäl

---

[1] Ka kirjakeeles kasutatakse antud lausetüübis singulaarset öeldist, kui öeldisele kõige lähem alus seisab ainsuses: Sepal oli sinakas nägu, rippuvad kulmud ja lühikeseks põetud halli kiudu juuksed (J. Valgma, KKIU VIII, lk. 395).

(ES MT 288, 31). Har kusa ('kui sa') mullõ tulõt, siss mul om maja ja hopõn ja lihm ja tsiga jah (KKI MT 72, 36).

Muidugi on võimalikud kõrvalekaldumised mitmusliku öeldise kasuks, kuid neid leidub vähe: Ann karjatsel olid piimalähker ja leevakott (KKI MT 108, 52). Võn Estil ('Eestil') olliva sent ja kroon (KKI MT 111, 19).

Alusteks võivad olla abstraktsed substantiivid, mis sageli märgivad tegevust (teonimisõnad), psüühilist seisundit jne. Tihtilugu on alusteks sünonüümsed, s.o. tähenduselt väga lähedased sõnad. Öeldis seisab üldiselt ainsuses, sest aluseid käsitatakse teatud rühmana ja pole võimalik kujutleda nende tegevust või olekut eraldi:[1]

Phl mool olle ('oli') nii erm ja äda (MPK, 19). Vig niit ja loo võtmene oli kõik käsitsi (KKI MT 176, 58). VJg a talvel oli täielikult / puu leikus ja palgitegu (KKI MT 245, 18). Kuu siis oli puudus ja kehvus (KKI MT 52, 1). Lüg nuorel ial õli mul ia tervis ja rammu (KKI MT 165, 6). Lai no siis tulid kodo õhta (esimest päeva karjast), siis oli muna keetmine ja kastmine (KKI MT 143, 66). Kod kui õli näie (=sakste) õigus ja vola ('vabadus midagi teha'), taluinimene ehk poboli-inimene õli kui siga (ES MT 288, 6). Kam sääl oll elu ja surm kuun / kate kaalu pääl (KKI MT 244, 38). San kaek koss oll kõrd jak kohuss tuukõrd! (KKI MT 75, 35) Har küll oll siss vagunõ minek' ja tulõk' (KKI MT

---

[1] Vrd. E. Kindlam, KK 1964, nr. 1, lk. 57.

1, 4). Rõu sõss kuuli ('kuulis') ku‿tulõ piidsalaksutõmine ja vilistamine ja hobõste kabja‿klõpin (KKI MT 70, 12).

Vaid üksikutel erandjuhtudel tarvitatakse mitmuslikku öeldist, seda just tegevust väljendavate aluste (s.o. teonimisõnade) puhul: Vig siss olid veel rehkendamene ja kirjutamene seal kõrvas (KKI MT 176, 9). Kos ega neil (= härgadel) ohjasi pial põld aenult üidmine ja piits tegid (KKI MT 219, 9).

Kui alused ei märgi olendeid, on ülekaalus ainsuslik öeldis (vt. kaarti 11), olenemata sellest, kas predikaat on lauses ees- või järelasendis. Öeldis on ainsuses ka siis, kui osa aluseid tähistab olendeid, kuid asju märkivad alused seisavad öeldise vahetus naabruses.

Jaa tubakakott ja karp oli eestkeia (= kosja ametmees) kää (KKI MT 83, 2). Kse ükskord olid noored kuud kõrgel / siss tuli sügab tali ja kange külm (ES MT 164, 8). Pee vanasti oli jo kõrge uksepakk ja veike / madal uks (KKI MT 120, 28). Kuu kange talv ja idä‿tuul oli, mes siit rannast jää ärä vei (KKI MT 52, 26). Lüg pläkk ('plekk') ja vask ilgab ('hiilgab'). Kod ijä ('jää') õli paks, aga vesi ja päev sulatas ijä muredass (ES MT 289, 20). Vil ja sedäviisi kadus sii orel ärä ja sii rahvas kah (KKI MT 246, 8). Krk ei‿ole säält kedägi lootust saia, küll liiv ja lapi ('labidas') mass ('maksab'). San sällän‿oli piiuti juunt‿undrik / ja[k]‿kampsun (KKI MT 75, 29). Har esä kitt ('kiitis') jälle ja silits väü pääd, et kass ja kana, pang ja pada saa meie Maiele (KKI MT 72, 35).

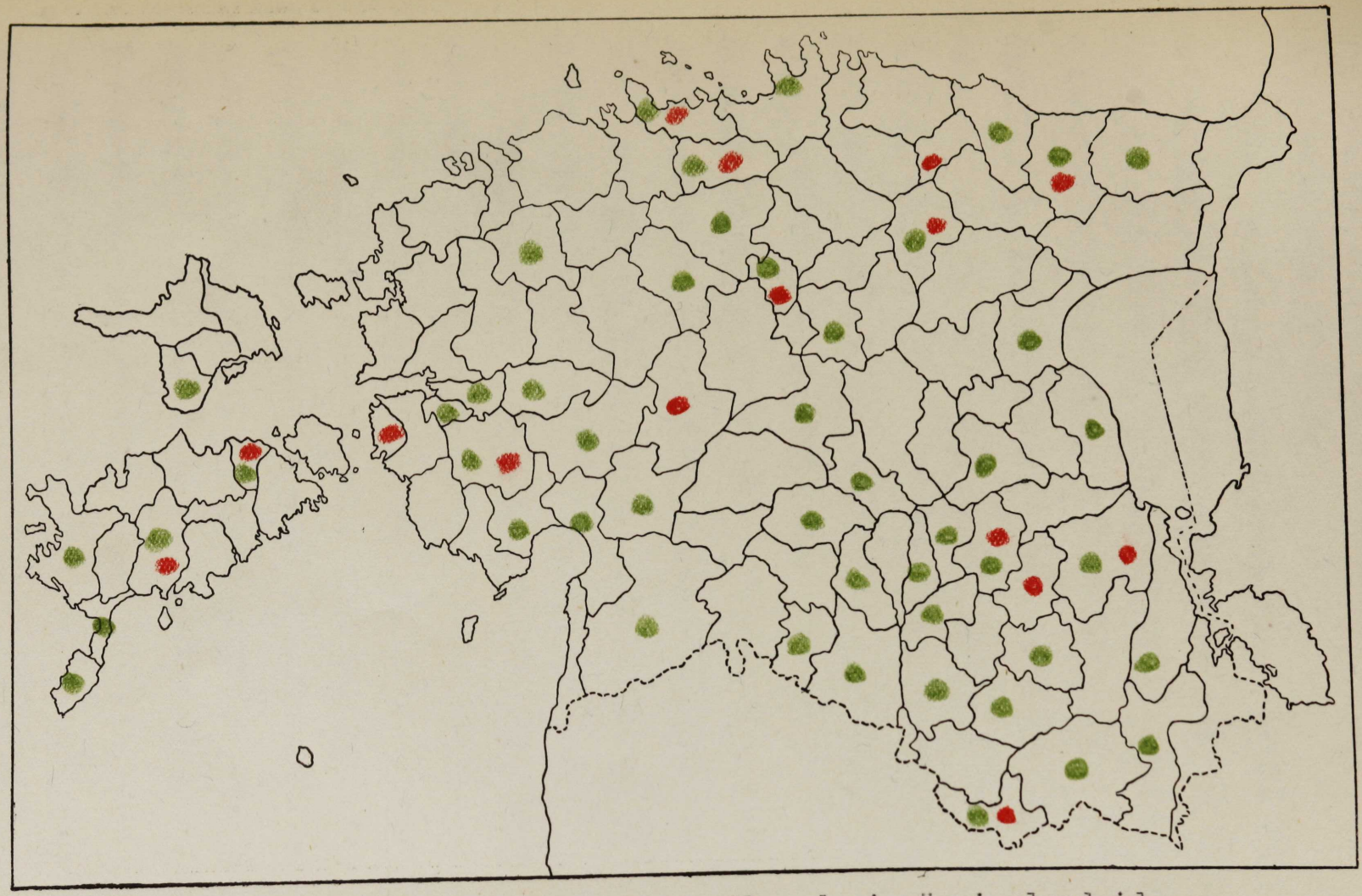

Alused ei märgi olendeid
(mitu täisalust)

1. Öeldis on ainsuses
2. Öeldis on mitmuses

Kaart 11

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

Leidub siiski üsna arvukalt lauseid, kus tarvitatakse mitmuslikku öeldist:

Jäm so lehed‿peavad nönda peal värisema / nöndagut mo liha‿ja süda sihes värisevad (ES MT 281, 36). Han see oli sis's / kui tominga-väät ja kase-malakas ariduse meniistrid olid (KKI MT 158, 12). Mih liha ja eering / ja või‿olid ikke laual (KKI MT 225, 118). Ann nisu oli pikem, aga kaer ja odra olid löhiksed väga (KKI MT 99, 15). Jõe aga länstuul ja idatuul jäävad ohta vaiki (KKI MT 89, 130). Võn aga rihi ja rehe-alune jäiva vanast (KKI MT 109, 18). Kam kõjo ('kase') küllen kasvava tagel ja käsen. Nõo vanast‿ain ja vesi aanuva juttu esikeste ('omavahel, isekeskis') (KKI MT 206, 125). Har ku hall ja külm tulli, siss enämb is ('ei') mindä eitsi ('õitsile') (KKI MT 41, 18).

Kuigi esitatud näidetes on öeldis üldiselt järelasendis, ei tohi selle põhjal teha mingeid kindlaid järeldusi, sest samadel tingimustel saab kasutada ainsuslikku öeldist. Samuti pole määravaks teguriks see, kas predikaatverb märgib tegevust või olekut. Enamik esitatud näidetest kuulub nn. eksistentsiaallausete hulka, öeldis on aga kord ainsuses, kord mitmuses. On ilmne, et Nõo murrakust pärinevas näitelauses tarvitatakse mitmuslikku öeldist seepärast, et väljendatakse vastastikust tegevust ja alused (vesi, ain) on personifitseeritud. Teiselt poolt võib öeldis seista ainsuses, kuigi predikaatverb märgib tegevust (Kod, Krk). Öeldise arvule avaldab aga kindlasti mõju öeldistäide, mis käib mõlema aluse kohta ja on seetõttu mitmuse nimetavas (Han, Ann).

Peale eespool toodud juhtude eelistatakse ainsuslikku öeldist veel siis, kui alusteks on üks ja sama nimisõna, mille juurde kuuluvad erinevad täiendid:

Pha vanast oli valla maks ja inneviʹlla maks (KKI MT 141, 28). Pär Siss oʹlli veel Riia värav ja Talʹina värav (ES MT 316, 2). Ann kuuse puu ja kadaka puu seisab riistaks kaua (KKI MT 108, 98). VMr talu‿kohas oli iest kàmber ja taga kàmber (KKI MT 174, 6). Kuu suome kiel ja Kolga rahva kiel lähäb ühte (KKI MT 52, 4). MMg ministeèrijumi koolis õli juba magamise tuba ja söögituba (KKI MT 159, 10). Nõo avve sülʹt ja lutsu sülʹt‿üibub‿äste (KKI MT 206, 221). Kan sääl olʹl väikene pada ja suurʹ pada (ES MT 210, 73).

Kuid: Tõs äärt kaada ('kaudu, pidi') olid valge lapʹp ja must lapʹp (ES MT 211, 5). Juu pool ust oli pikk uks / kus külʹgis olid alt‿uks ja pealt‿uks (ES MT 309, 14). Nõo aga avve sülʹt ja / lutsu sülʹt‿üibuva äste ärä (KKI MT 206, 222).

2. Öeldis on ülekaalukalt mitmuses, kui alused märgivad olendeid (vt. kaarti 12). Predikaatverb on tavaliselt järel-, mõnikord eesasendis:

Jäm kana ja utt ('metstuvi, meigas') olid akand võitu kàrgama jooskema (ES MT 204, 52). Käi isa ja ema olʹid põllutöölist mõlemad (KKI MT 107, 41). Khn ennemä vanal aal peigmes ja nor‿iku vend käüsid ratsa obostega üèse (pulma kutsumas) (KKI MT 25, 5). Aud kelʹter ja opmannʹ olʹid mõisas kis su üle vaatasid (ES MT 187, 55). Jür oma rukist üõsse vanaema ja ema ja isa kolme-

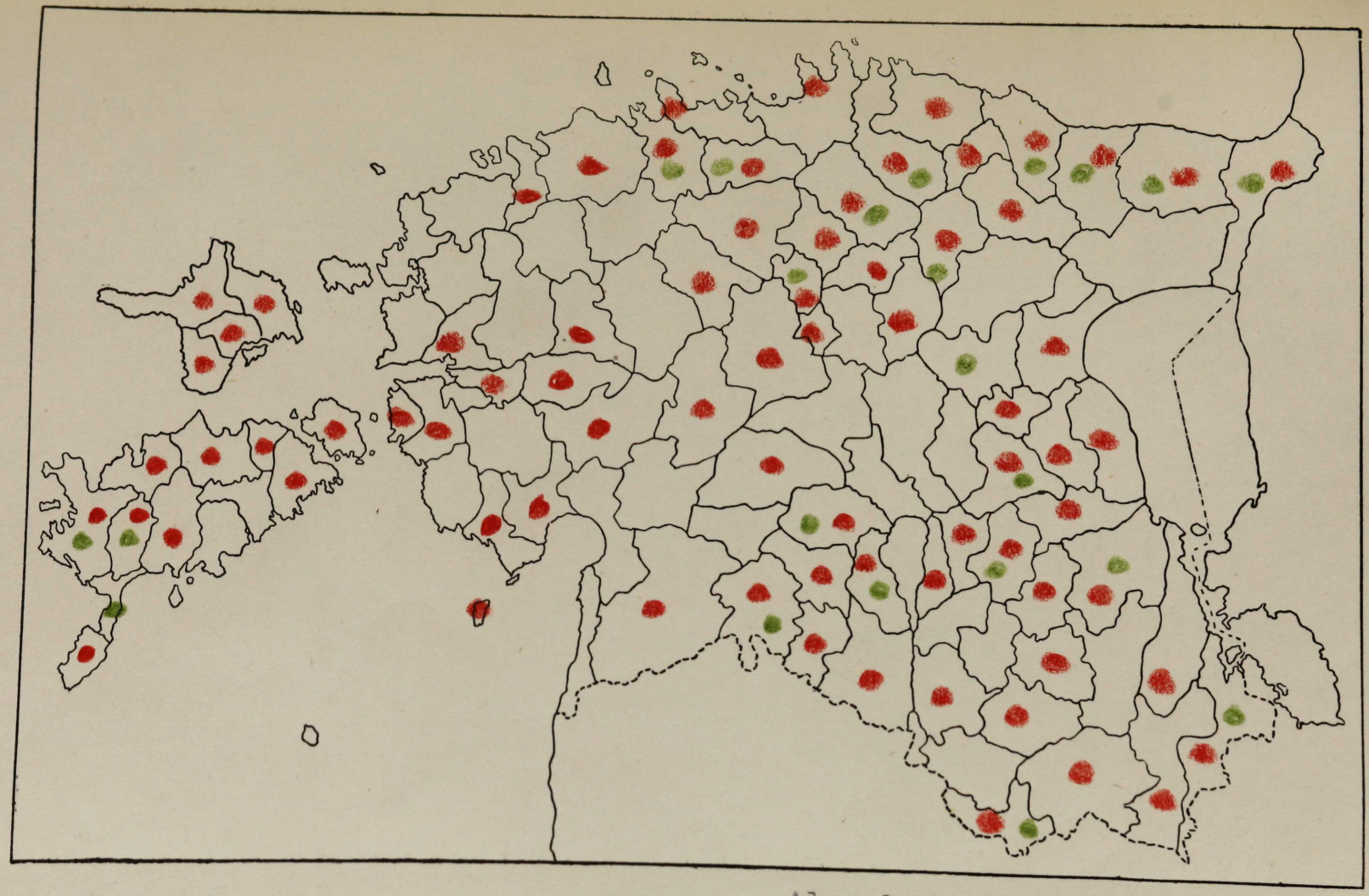

Kaart 12

Alused märgivad olendeid
(mitu täisalust)

1. Öeldis on ainsuses
2. Öeldis on mitmuses

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

gesti leikasid (KKI MT 226, 35). Pai vaim ja teomees olid alati väljas (KKI MT 100, 19). VMr minu isa ja ema elasivad siis juba siin Muori koha pial (KKI MT 105, 2). Kuu voib olla et Liiva-Annus ja Mulla-Madis tulevad ehk pia järel (KKI MT 53, 71). VNg paadi peramies ja vie-ajaja olivad-juo laine all (KKI MT 22, 47). Kod vallavanem / kirjutaja ja piäkohtomiis käsid müüdä valda piäraha õtsman. Hel pruut ja peigmiis isteve kesk tarre kõrvusi ('kõrvuti') toolide vai penkide pääl (EM I, 212). Kam ku rüä kuurma tuudi rehe-ala, siss karjuss ja tütrik ja üits miis atava ('panevad parsile') tuu kuurma üless. Kan mul tütär ja poig mõistsõva$^{s}$-saksa kiilt (ES MT 210, 33).

Vähemuses on need näited, kus kasutatakse öeldise ainsuslikku vormi. Seejuures võib eraldada kaht lausetüüpi. Esimesel juhul esineb lauses nii... kui ka, mis justkui lahutab alused eraldi üksusteks: Plv tütrek nii poiss ('nii tüdruk kui ka poiss') oll ... Selliseid lauseid leidub murretes väga vähe. Teisel juhul on öeldis enamasti ees-, mõnikord aga ka järelasendis:

Khk seel oli peemees ('isamees') ning peenaine (ES MT 261$^{a}$, 65). Jür talu-pialt / pidi sulane ja tidruk väljas käima / iga nädal // mõisas tiul (KKI MT 226, 31). Ann igas peres käis korralene ja karjane söömas (KKI MT 108, 51). VMr kui võttis pudeli ja sõrmuksed vasta, siis võis isa mies ja peidmes minna (KKI MT 174, 13). VNg minu isa ja isa-isa elas siin ühe koha pial ikke (KKI MT 22, 23). Hls taa-kambren süüb kige-päält Vana-Elts ja Vana-Märt (KKI MT 212, 38). Har siss pruu-

dil jäl läts uma sõsar ja veli sinna kõrvalõ (KKI MT 1, 16). Se elle ('enne') vanast oli vaene lats ja rikass tütär' (ES MT 149, 22).

Muidugi tekib kohe küsimus, miks leidub neis lauseis, mille alused märgivad olendeid, kord mitmuslik, kord ainsuslik öeldis. J. Valgma, kes on uurinud mitme täisaluse ja öeldise ühildumist kirjakeeles, mainib, et lauseis, kus aluseks on isikut väljendavad sõnad, võib predikaat seista ainsuses. Eeltingimuseks on see, et öeldised näitavad olekut, mitte tegevust. Pealegi on nad ise eesasendis.[1]

Kui jälgida sellelt seisukohalt vastavaid murdenäiteid, selgub, et mitmusliku vormi puhul eelistatakse öeldist järelasendis, ainsusliku vormi puhul aga eesasendis, kuid see pole alati määrav. Ainsuse ja mitmuse kasutamine ei näi olenevat sellestki, kas öeldis näitab tegevust (sööma, käima, minema jt.) või olekut (olema, elama jt.). Mõlemal juhul on võimalik nii öeldise ainsuslik kui ka mitmuslik vorm.

Asjaolu, et öeldise arv oleneb suurel määral aluse leksikaalsest tähendusest, on tõenäoliselt seletatav sellega, et olendite puhul kujutletakse aluseid eraldi tegutsevana või eksisteerivana. On aga tegemist asjadega või nähtustega, ei tõsteta neid üksikult esile, vaid nad moodustavad pigemini teatud rühma või kogu.[2]

---

[1] J. Valgma, KKIU VIII, lk. 399-400.

[2] Vrd. E. Kindlam, KK 1964, nr. 1, lk. 57.

Murdelise esinemuse alusel pole põhjust vastu vaielda viimases kooligrammatikas toodud reeglile, mis on sõnastatud järgmiselt: "Mitme täisaluse puhul on öeldis ainsuses sel juhtumil, kui aluste eraldi tegevust või olekut ei rõhutata. Sel juhtumil on öeldis harilikult aluste ees".[1] Kahjuks ei piiritleta lähemalt (ega selgu täiel määral ka näitelausetest), milliste aluste puhul selline reegel kehtib. Seetõttu jääb liiga palju võimalusi puhtsuvaliseks otsustamiseks: kas tarvitada ainuslikku või mitmuslikku öeldist.

3. Mõnedel juhtudel on eesti murretes võimalik nii singulaarne kui ka pluraalne öeldis. Loetelu puhul sõltub öeldise vorm sellest, mida loetletakse. Nii kasutatakse ainsuslikku vormi üldiselt siis, kui alused märgivad asju, esemeid, nähtusi, ainet; harvemini siis, kui alused märgivad olendeid:

Kär siis oli pruudi ema ning peiu isa ning pruudi vend ning siis oli veel peiu poiss / siis oli peiu tüdruk ning körvane ('pruuttüdruk, pruutema') (KKI MT 237, 32). Kir sui / oli eena-niit / ruki-leikus / vilja-koristamene // sügise tuli lina-kiskumene / kardula võtmene (KKI MT 269, 4). Kos vanal-aal kui ma üsna laps olin siis oli / vakk ja / ja siis // kehik ja tünder ja (KKI MT 219, 24-25). Rak[K] sial oli siis Ranna-otsa küla ja sis Suure-otsa küla ja Lepna küla (KKI MT 236, 50). Pal ja siis Patjala külä jälle on / akkab Kooli-ja /

---

[1] N. Remmel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika, lk. 154.

Posti‿ja / Kitse Särka / Kahara Araka / Peetrahva // ja siis Ädliku‿ja / Tämmu‿ja Tõnnistõnu (KKI MT 265, 26). Kõp peigme emäl sai / tekk / lina / särk / ja / sis uut‿uuta tanu ja põll / sukad kindad (KKI MT 255, 4). San talvõl‿oll‿enne ommuk / lõuna$^{j}$‿ja / õdak // suvõl‿oll pruukost / süümä-aig / lõuna$^{j}$‿ja / õdak (KKI MT 77, 9). Rõu hummugu tull pernanõ ja / tütruk ja / suurõmba$^{l}$‿latsõ$^{j}$‿ja / sulasõ‿naanõ // kõik tulli? üless (ES MT 248, 12).

Tähistavad aga alused olendeid, on öeldis tavaliselt pluuralis. Harvemini tarvitatakse mitmuslikku öeldist ka muudel juhtudel.

Khk pulmes olid ninamees ning pee-naine, peiupoiss ning kannupoiss ning körvane (tüdruk). Jaa peimes sai keige päält, siis said peimehe isa, ema, peimehe vend, pillimes (KKI MT 83, 7). Nis ja palvedele olid omiku- ja õhtupalve / kaks söömapalvet / enne sööma ja pärast sööma / issameiepalve (KKI MT 145, 5). Kei jah / ku oli see põll lapitud siis mindi / siis läksid / saeavanem // saeavanema naene / ja siis pruut ja peimes läksid raha üle lugema pallu pulmaraha olid soand (KKI MT 224, 7). Jõe siit olid akkaned üekorra menema: Jaagu Kalle ja Mardi vana ämm ja muidugi old teisi ka (KKI MT 89, 75). Pal ja siis / tulevad / jäll Pagari‿ja / Maeuri‿ja / Mardirahva‿ja / Ülesilla‿ja Tõngi‿ja (KKI MT 265, 25).

Loetelu puhul on paratamatud sagedased pausid, eriti siis, kui meenutatakse, mida edasi öelda. Predikaat on eranditult eesasendis. Seetõttu oleks ootuspärane ainsuslik vorm, sest kõneleja ei tea sageli, kui palju

aluseid ta kavatseb lausesse tuua. Ometi pole öeldise asend tema vormi suhtes ainumäärav, vaid arvestada tuleb just aluste leksikaalset tähendust. Seevastu ei näi predikaatverbi leksikaalne tähendus (tegevus või olek) avaldavat olulist mõju öeldise arvule.

Öeldis võib olla nii ainsuses kui ka mitmuses, kui ainsusliku aluse juurde, mille all on mõeldud mitut erinevat asja või olendit, kuulub kaks või enam täiendit. Läbitöötatud materjali alusel on isegi raske otsustada, kumba vormi sel juhul eelistatakse.

Sg.: Krj lina ja taku rul'l oli abemeteks (KKI MT 153, 12). Tür siss Paide puòle minna tuleb Soème ja siss Sohlumää kõr'ts (KKI MT 93, 17). VJg paàris ol'i pal'gi ja sis puu‿leikus (KKI MT 245, 19). Jõe kaera- ja kardulimaa sai ka sõnnikud (KKI MT 14, 3). Võn niida ('nõnda') sis tul'le ('tuli') mullõ jälle? esä ja oma unenägo m'ilde (KKI MT 112, 10).

Pl.: Jaa ma ole ikka Põlma kooli laps // Põlmal‿ ja kergu koel olid selìsis (ES MT 281, 72). Rei Meil pole rohkem asemeid toas olnd, kui isa ja ema ase ikka olid (KS). Tõs palav ja‿se kül'm õhk lähtvad kokku ja siis‿nad akvad elektert tegema (KKI MT 178, 26). Saa esimine / teine ja kolmas klas's ollid (KKI MT 118, 1). VNg kui Malla ja Selja mies tahivad rääkida, siis Kunda mies oli tulgiks vahel (KKI MT 22, 56). Se ja siis'‿s õi tiiä kost trehnüvä näile mano‿ka vanõb ja keskmäne veli sinnä ja tapiva tu noorõba vele ar'a (ES MT 79, 84).

Kui võrrelda siinkohal murdelist esinemust kirjakeeles kehtivate reeglitega, tuleb kohe tähelepanu juh-

tida sellele, et viimased on aja jooksul muutunud. Nii väidetakse K. Leetbergi grammatikas, et öeldis on ainsuses, kui aluste juurde kuuluvad erinevad täiendid.[1] E.Muugi - M. Tedre grammatika pooldab samuti ainsuslikku öeldist, kui alusteks on ühise põhisõnaga liitsõnad.[2] J. Aaviku poolt toodud näitelauses seisab öeldis mitmuses: heinamaal niitsid vanem ja noorem vend.[3] K. Mihkla hiljuti ilmunud artiklis lubatakse samadel tingimustel ainult mitmuslikku öeldist.[4]

Kõigil esitatud reeglitel on olemas murdeline alus, sest nagu eespool selgus, kasutatakse eesti murretes kõne all olevas lausetüübis nii singulaarset kui ka pluraalset öeldist. Siiski ei saa kindlalt väita, kumba neist eelistatakse. Samuti pole võimalik täheldada sõnajärjes, aluste või predikaatverbi leksikaalses tähenduses mingisuguseid olulisi erinevusi, millest sõltuks öeldise arv.

D. Mis puutub elliptilistesse lausetesse, siis siin on tegelikult olemas ainult üks öeldis, sest teine (või teised) on kordamise vältimiseks ära jäetud. Mõnikord seisab esimene alus öeldise ees, teised järgnevad vahetult öeldisele. On loomulik, et elliptilistes lausetes sõltub öeldise vorm just esimese aluse arvust:

---

[1] K. Leetberg, Eesti lauseõpetus kõrgkoolidele, lk.46.

[2] E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, lk. 59.

[3] J. Aavik. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 82.

[4] K. Mihkla, Öeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles.-KK 1962, nr. 12, lk. 731.

Muh idast tuleb iidne sui- ja põhjast põline tali. Vig peimes oli teises maeas ja pruut teises maeas (KKI MT 103, 7). Saa teispool ollid sakslased / teispool meie (KKI MT 118, 14). Amb aasta tüdruk oli ja suviline ja sulane (1961). VNg massinast juokseb kohe teise kotti paremb raskemb vili ja teise kotti kergemb vili (KKI MT 22, 8). Kod tulusse-raud õli ja tule-kivi (ES MT 288, 40). SJn noh / laud olli siis / pingid ka ja asemed kah (KKI MT 197, 6). Võn ait oll, loomalaut, küünükene ka otsan (KKI MT 111, 55). Rõu a imä oll kül tuud nännü ja esä (KKI MT 101, 27).

2. Kaksikalus

Kõigis eesti murretes on levinud kaksikaluse kasutamine. Kõige sagedamini esinevad sellena sõnad isa-ema, õde-vend, peremees-perenaine, pruut-peigmees, tütar-poeg, õlu-viin jt., mis võivad olla kas ainsuse nimetavas või osastavas. Kuigi viimasel juhul on vormiliselt tegemist osaalusega, käsitletakse seda siiski mitme täisaluse all, sest sisuliselt on mõeldud tervikut, kogu olendit (või asja), mitte aga ebamäärast osa sellest. Vaatamata sellele, millises käändes on kaksikalus, eelistatakse eesti murretes pluraalset öeldist:

Emm niiga ('nii kaua') peeti (pulmi) kut õlut viin otsa said (KKI MT 168, 5). Kir kui noorik peimees tulevad kirikust koeo, toedod laute-peal ('laudade peal') (ES MT 311, 5). Aud keege ('kõige') pealt noorikut peimest läksid kohtuse (ES MT 187, 10). Tür õde-venda läksid metsa marjule. VNg isa-ema jäivad aigest ja surivad

ära (KKI MT 22, 27). KJn peremiist-perenaist tuulasid odre. Trv Märti-Anne lätsive paari. Krk tüdärt poiga jäive kurgust kinni (KKI MT 213, 70). miu / vanaesät-emät pidäsive vanast Venemaal mõisat (KKI MT 216, 25). Puh esät-emät lätsivä tõisi kambrede (KKI MT 193, 73). Rõn küll-om rummal kullelda / ku sõsard / velle kiislese ('jonnivad ja tülitsevad').

Vähemuses on need näited, kus öeldis seisab ainsuses:

Käi veskiga oli jo äda / tuul torm viis tiiba peeld ee (M 72, 104). Nis silk leib sol juures oli / muud põld (KKI MT 145, 6). Koe niikaua kui vanaema vanaisa tuli jälle meid vuatama väelale (KKI MT 228, 12). VMr viina, õlut oli küll (KKI MT 177, 4). Har ku perremiis pernaanõ koolõss, siss pandasõ palkunni ku ärä mõstasõ?.

Öeldise arvule näib mõju avaldavat aluse leksikaalne tähendus. Nagu mitme täisaluse puhul, nii on nüüdki öeldis tavaliselt mitmuses, kui kaksikalus märgib olendeid, ja ainsuses, kui kaksikalus ei märgi olendeid. Muidugi saab tuua ka selliseid näiteid, kus ülalesitatud seaduspärasus ei kehti (Emm, Koe, Har).

### 3. Erinevad isikud alusena

Kõige rohkem leidub eesti murretes näiteid selle kohta, kui aluseks on sg. 1. isik ja sg. või pl. 3 isik. Viimane võib olla väljendatud asesõnaga, nimisõnaga või arvsõnaühendiga:

Mih mina ja minu õde Miina olime rinnuli oma õues aea peal (KKI MT 225, 122). PJg mina ja vanaema tegime

vihtu (KKI MT 274, 8). Kuu mina ja üks toine mies hakkasimme menemä hülge puole (KKI MT 53, 54). Vil niid kaks last ja mina sis ollime ja Lõik (KKI MT 246, 9). Võn minu sõsara ja mina kudasime katessa nitsega ('niiega') ja kümne nitsega kangit (KKI MT 109, 22). Ran üits mulgi poiss ütel et mina ja temä ollime kõge paremba opja (KKI MT 32, 28). Har vanast, ku Marin ja ma? viil latsõ olli, siss ku mik karjaga kodu tulli (KKI MT 41, 16).

Öeldis on esitatud näitelausetes pl. 1. p. Hargla murrakus, kus kõik mitmuse pöörded on sageli vormilt identsed (olli), näitab järgnev asesõna mi? 'meie', millist isikut on mõeldud. Ainult ühel korral on kirja pandud lause, kus öeldis seisab pl. 1. p. asemel pl. 3. p.: MMg säätsime õmad komiteed, kaks tükki igast külast valla piale. mina ja Kustav Luuka õlid Maardla külast (KKI MT 159, 39). Ilmselt on siin tegemist juhusliku kõrvalekaldumisega.

Puuduvad aga näited, kus aluste hulka kuulub 2. isik. Üldse kasutatakse erinevaid isikuid (ainsuse nimetavas) alusena võrdlemisi harva. Tavalisem on selline uusus, et juhul, kui tegevusest võtab osa kaks erinevat isikut, on esimene neist ainsuse nimetavas, teine kaasaütlevas. Öeldis võib seista nii ainsuses kui ka mitmuses. Nii esineb järgnevates lausetes singulaarne predikaat:

Khk siis peig leks omade pulmalistega ruudi koju (ES MT 261[a], 67). Käi kui ma tuli siia / ma magasi lastega sii päranda ('põranda') peel (KKI MT 173, 6). Aud noorik sõitis siis peimega ees ja tesed pulmalist järge (ES MT 187, 15). Nis isaga seltsis käsin / ikendasin

ärgi / ja rakendasin obust / ja küntsin põldu koa (KKI MT 125, 3). VMr pruudivend läks kõige ies pruudiga, siis läks isames peidmega (KKI MT 177, 5). Jõh pimedas tegin isaga otra kuorma ommiku valge ajast valmis (KKI MT 56, 87). Krk ei saaki (= saagi) änäp tii‿pääle, ja ma es näe kunass esä mulliksege müüdä läits. Ote mina lätsi endä emä kõrvale jälle / sõidi emäga kodu (KKI MT 191, 80). San ku[1]‿laits kuus nädälit vanass sai / siss läits‿emä latsõgõ[k]‿kerküde (KKI MT 75, 20). Vas nii‿kava läts Ants valgõ pulliga[?] kavvõdahe ('kaugemale') jo[?] (ES MT 104[c], 8). Kra Ma lää kosilasõga mõrsa perra ('järele') (EK 1938, 249).

Kõigis ülaltoodud lausetes on esile tõstetud ainult üks tegevusest osavõtja (sg. 1. või 3. isik), kelle passiivset kaaslast väljendab komitatiivne sõna, mis on lauses kaasolumääruseks. On aga mõlemad tegevusest osavõtjad võrdväärsed, seisab öeldis mitmuses:[1]

Emm mei ostime kevade naisevennaga paadi Saaremald (KKI MT 256, 4). Mih üks piske tall‿oli mo juures // sõeme seltsis tallega (KKI MT 225, 147). Ann siis olime isaga kahekesi (KKI MT 108, 8). VMr minu isa oli mõisas rehepapp. ükskord olivad läind vanaisaga päävä luoja aal rehe juure (KKI MT 105, 9). VNg kui akkasimma mehega elama, siis juo mu elujärg paranes (KKI MT 22, 14). Kod küll tulema Juulaga (s.o. mina ja Juula) kartulid võtma (ES MT 289, 25). Hls siss ku ma vaati sinna kambrese,

---

[1] Jällegi puuduvad näited 2. isiku kohta.

kus me sõsareg enne magasime, siss es näe kennigi naaru mu näol (KKI MT 203, 6). Hel mõisa-ärrä oma provvage ja oma tiindridege tullive seenild (EM I, 213). Puh meie ollime Pentska Mariga (s.o. mina ja Mari) ahju pääl / ja vahtsime (KKI MT 193, 37). Ran ommuku tulluva tont oma naasega (MT 198, 122). Rõu pernanõ tütruguga võti õdagu kalarõiva ja / lätsik kalalõ (ES MT 248, 2). Se ni timä seletar õt mi tulli vana paganaga (ES MT 79, 6). Lei tulõ kodõ puulõ, un jesaga lätteva kuhja luuma mere vierde (VLM, 34). Kra jesä imäga ikva (EK 1938, 249).

Probleemiks on niisuguste lausete puhul see, kas pidada komitatiivset sõna aluseks või kaasolumääruseks. Eesti keele seisukohalt pole seda küsimust peaaegu puudutatudki. Grammatikais on ainult juhitud tähelepanu vastavale väljendusvõimalusele (A. Thor Helle, A. W. Hupel, E. Ahrens, F. J. Wiedemann, K. Leetberg)[1] või on peatutud selle õigekeelsuslikul küljel (J. Jõgever, J. Aavik).[2] K. Mihkla toob oma artiklis "Mõningaid märkmeid lauseliikmete ja lauseanalüüsi kohta" näitelausena "Meie sinuga, Mart, oleme mehed, nagu neid enam ülepea ei tehta!", kus komitatiivne sõna on arvatud aluseks.[3]

---

[1] A. Thor Helle, Anweisung, lk. 79; A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 139; E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 17; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 599; K. Leetberg, Eesti lauseõpetus keskkoolidele, lk. 5.

[2] J. Jõgever, Eesti keele grammatika III, lk. 70; J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 82.

[3] KK 1959, nr. 3, lk. 172.

Pikemalt on käsitlenud antud lausetüüpi E. Leppik, kes lähtub karjala Valdai murraku materjalidest. Tema arvates iseloomustavad komitatiivset sõna alusele omased süntaktilised suhted: "Seda näeme esiteks sellest, et komitatiivne sõna paikneb vahetult subjekti(de) kõrval nagu üks subjektidest koondlauses, sest korduvaid subjekte võivad seal eraldada ainult subjektide eneste laiendid, mitte aga kunagi predikaat, ning teiseks sellest, et kirjeldatud omadustega komitatiivse sõna lisamine ühe singulaarse subjektiga lausesse põhjustab predikaadi pluraalsuse analoogiliselt eespool vaadeldud mitme subjektiga lausetega".[1]

Kui jälgida sellelt seisukohalt eesti murdeid, märkame, et komitatiivse sõna lisamisega ühe ainsusliku alusega lausesse kaasneb eesti murreteski mitmuslik öeldis. Alus ja komitatiivne sõna asuvad kõrvuti siis, kui aluseks on 3. isik. Seepärast on Jõelähtme murrakust pärinev näide erandlik ja ootuspärane oleks siin ainsuslik öeldis: Jõe pärast siesama poiss tapsid ennast ära oma naisega (KKI MT 89, 32). Pl. 1. isiku puhul ei tarvitse komitatiivne sõna hoopiski paikneda aluse läheduses, vaid ta seisab sellest enamasti lahus (näit. Emm, Puh, Se).

Esitatu põhjal võib teha sellise järelduse. Juhul, kui komitatiivne sõna asub vahetult aluse kõrval, on õigem pidada seda aluseks (isa pojaga läksid). On aga alus ja komitatiivne sõna eraldatud teineteisest öeldisega, esineb lauses kaasolumäärus. Aluseks on sel korral kas

---

[1] E. Leppik, ESA VI, lk. 201-202.

isikuline asesõna (meie, harvemini nemad) või on alus väljendatud öeldise pöördelõpuga: mei ostime kevade naisevennaga; küll tulema Juulaga; ükskord olivad läind vanaisaga.

Omal ajal pidas J. Jõgever lauseid nagu meie tulime Peetriga kahemõttelisteks, sest polevat teada, kui paljudest inimestest on juttu.[1] Murdenäidetest ilmneb, et vääritimõistmist tekkida ei saa. Vastav kontekst või konkreetne situatsioon selgitab, et meie (resp. nemad) all on mõeldud ainult kaht isikut: mina (resp. tema) ja veel keegi, kes on väljendatud komitatiivse sõnaga.

Kõne all olev lausetüüp on kasutusel üsna erinevates keeltes. Näiteks tunnevad seda peale eesti ja karjala keele veel soome (põhiliselt kõnekeel),[2] vene[3] ja läti[4] keel. Kunagi esines see laialdaselt isegi saksa (eriti keskülemsaksa) keeles.[5] Vaevalt saab siin olla juttu laenamisest või teiste keelte mõjust. Tõenäolisem on O. Jesperseni seletus, mille järgi sõna meie on liiga ebamäärane ega näita, keda kõneleja mõtleb peale iseenda. Et

---

[1] J. Jõgever, Eesti keele grammatika III, lk. 70.

[2] Vt. A. Penttilä, Suomen kielioppi, lk. 462.

[3] Vt. Грамматика русского языка. Том 11. Синтаксис. Часть первая, Москва 1960, lk. 498-499.

[4] Vt. J. Endzelin, Lettische Grammatik, Heidelberg 1923, lk. 806.

[5] Vt. H. Paul, Deutsche Grammatik. Band III. Teil IV : Syntax (Erste Hälfte). 2. unveränderter Nachdruck, Halle (Saale) 1956, lk. 200-202.

täpsustada, kellest on juttu, järgneb sõnale meie reas keeltes mingi muu sõna, mis on ühendatud eelmisega sidesõna abil või eessõnaga.[1]

Läänemeresoome keeltes, kus vastav sõna seisab kaasaütlevas käändes, tuleb arvesse veel teinegi seletusvõimalus. Nagu väidab P. Ravila, võimaldas komitatiivi kasutamine juba võrdlemisi varakult vältida soome-ugri keeltes lauseid nagu isä tulee, poika tulee 'isa tuleb, poeg tuleb'. Selle tõendiks on näiteks udmurdikeelne väljend tšiṇen tîl 'tuli ja suits', kus puudub rinnastav sidesõna ja üks nimisõnadest on komitatiivis.[2]

KOKKUVÕTE

Mitme täisaluse puhul sõltub öeldise arv paljudest faktoritest. Eelkõige tuleks nimetada aluste vormi (ainsus või mitmus). Kui kõik täisalused on mitmuse nimetavas, seisab öeldis samuti mitmuses. On osa aluseid ainsuses, osa mitmuses, ühildub öeldis harilikult lähima alusega. Küllaltki oluline on aluste leksikaalne tähendus. Kui alused märgivad olendeid, seisab öeldis enamasti mitmuses, väljendavad aga alused (või öeldisele lähim alus) asju, nähtusi, on öeldis ainsuses. Aluse ja öeldise ühildumist mõjutab ka predikaatverbi leksikaalne tähendus. Kui lauses esineb tegusõna olema tähen-

---

[1] O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, lk.192.

[2] P. Ravila, Uralilaisen lauseen alkuperäisestä rakenteesta. - Virittäjä 1943, lk. 256.

duses 'omama, olemas olema', kasutatakse singulaarset predikaati. Öeldis on seevastu mitmuses, kui lauses leidub mitmuslik täisöeldistäide.

Kui lauses esineb kaksikalus, seisab öeldis mitmuses, seda eriti siis, kui kaksikalus märgib olendeid. On aga aluseks erinevad isikud (sg. 1. isik, sg. 3. isik), on öeldise vormi määramisel eesõigus 1. isikul.

## IV. KOLLEKTIIVSUBSTANTIIVID ALUSENA

Enne kui vaadelda aluse ja öeldise ühildumist eesti murretes, täpsustatagu kõigepealt, mida tuleb mõista kollektiivsubstantiivide all. Viimastest on kirjutatud võrdlemisi palju, seepärast mainitagu siin vaid mõningaid seisukohti.

Kollektiivsubstantiive on käsitlenud näiteks O. Jespersen, O. Ikola ja B. Lapidus. O. Jesperseni järgi märgivad kollektiivsubstantiivid rea loendatavate esemete või olendite ühtekuuluvust. Ühelt poolt väljendab seesugune alus loogilises mõttes ainsust, teiselt poolt aga mitmust ja võib seetõttu nõuda kord ainsust, kord mitmust.[1] O. Ikola peab kollektiivsubstantiive mingiks ainsuse ja mitmuse vahepealseks vormiks (välimuoto). Seesugune substantiiv on tervik, mille moodustab rühm samasse klassi kuuluvaid indiviide.[2]

---

[1] O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, lk. 195-196.

[2] O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 89.

Esitatud seisukohtades on juhitud õigesti tähelepanu kollektiivsubstantiivide ainsuslikule vormile ja kahesugusele sisule: ainsuslikule ja mitmuslikule. Üksmeelsed ei olda aga selles, milliseid sõnu pidada kollektiivsubstantiivideks. O. Jesperseni järgi väljendavad kollektiivsubstantiivid peale olendite ühtekuuluvuse ka esemete ühtekuuluvust (library 'raamatukogu', train 'rong' jt.).[1] O. Ikola esitab kollektiivsubstantiividena nii männikkö 'männik', laivasto 'laevastik' kui ka kansa 'rahvas'.[2]

Teistsugusel seisukohal asub B. Lapidus, kes on uurinud aluse ja öeldise ühildumist tänapäeva inglise keeles. Tema arvates tuleks kollektiivsubstantiivide puhul, et eristada neid ainesubstantiividest, võtta kriteeriumiks aluse ja öeldise kongruents, s.o. kas öeldis seisab ainsuses (vastavalt aluse vormile) või mitmuses (vastavalt aluse pluraalsele sisule). Peitub ju sisuline ühildumine nimisõna semantikas, temale omases kollektiivsuse leksikaalses tähenduses. Tänapäeva inglise keeles on nn. constructio ad sensum võimalik vaid siis, kui alus märgib olendite ühtekuuluvust. Seepärast peabki B. Lapidus kollektiivsubstantiivideks üksnes viimati mainitud nimisõnu, mitte aga esemete ühtekuuluvust tähistavaid sõnu.[3]

---

[1] O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, lk. 196.

[2] O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 89.

[3] Б.А. Лапидус, Проблема согласования сказуемого с подлежащим в современном английском языке. Автореферат диссертации, Москва 1959, lk.7.

Mis puutub eesti murretesse, siis pole siingi mingit mõtet liigselt avardada kollektiivsubstantiivide piire ja arvata nende hulka esemete ühtekuuluvust märkivaid nimisõnad. Seisab ju viimaste puhul öeldis alati ainsuses. Vrd. KJn vat seäl akkab Uùrgu külä (KKI MT 258, 52-53). Har Kasaritsa vald oll kroonu vald. Keerukam on olukord siis, kui substantiiv väljendab olendite ühtekuuluvust.

Nagu näitab kasutada olnud murdematerjal, saab olendeid tähistavad kollektiivsubstantiivid jaotada (vastavalt aluse ja öeldise ühildumisele) kahte suurde rühma. Esimesse rühma kuuluvad sellised nimisõnad, mille puhul tarvitatakse ainsuslikku öeldist, s.o. toimub vormiline ühildumine. On aga aluseks teise rühma kollektiivsubstantiivid, võib öeldis seista nii ainsuses kui ka mitmuses. Et aluse (kollektiivsubstantiivi) ja öeldise ühildumisele avaldavad mõju mitmesugused tegurid, vaadeldakse kõnealust probleemi alarühmade kaupa: 1) lauses on üks öeldis; 2) lauses on mitu öeldist; 3) alusel on täiendid; 4) alus on mitmuse nimetavas.

1. Lauses on üks öeldis

Järgnevalt tuuakse alfabeetilises järjestuses esimesse ja teise rühma kuuluvad substantiivid, mis märgivad olendite ühtekuuluvust, ja selgitatakse, millest on tingitud erinevused aluse ja öeldise ühildumises.

A. Esimesse rühma moodustavad sellised nimisõnad, nagu kari, küla (= inimesed), paar, parv, pulm (= pulma-

lised), pulmarong, vald (= inimesed), rida kond-liitelisi sõnu jne., mille kohta on allpool esitatud vastavad murdenäited.

1. kari

Han ma‿ilma lapsekari oli / kolm vènda ja viis õde (KKI MT 158, 3). Pee ja siis nüid olì làmmakarì (KKI MT 120, 9). VNg Pada külast sie luoma kari käis siie metsa (KKI MT 22, 15). Trm suur poiste kari läks mööda. Nõo karu aab kurjavaemu laadast vàlìlä! // lääb kari äste edesi (KKI MT 206, 105). Kan õdagu olì mõisa làmba karì ümbre‿rehe (ES MT 210, 24). Lut Kon om kari, sääl kaih ('kahju'); kon om tõbras, sääl tõbi (LM, 134).

2. kond-liitelised sõnad (pesa-, pulm-, küla-, kogu-, meeskond)

Khk mis pesikond (s.o. hulk, näit. ühesuguseid inimesi) see‿sält tuleb. Jaa külakond tuli kogu (ES MT 281, 24). Vig ühe vakama maa‿peal tulid velled vàsta, pulmkond jäi seìsma kõik. Kse kogukond ('valla täiskogu') lääb kokku jäìle vaàlima talìitajaid ja abimehi. Jõe päästeluubi mieskond oli siin viel iljemgi (KKI MT 89, 142). Kuu järgmäsel huomigul pääle jaanipäivä mieskond läks luubiga laeva tagasi (KKI MT 53, 23-24). Trm ja mõnel õlì kana pesakond (KKI MT 247, 114). KJn üks pesäkond röögib.

3. küla

Pil seal koòlìs käis ainult Võhma küla (KKI MT 123, 56). Puh esi tuleb‿iki õiendada / vai külä sul‿õiendama tuleb (KKI MT 193, 41). Se a külä ütel' (ES

MT 135, 41). Kra Külä tul' (ES MT 224, 2).

4. paar

Amb pääsukese paar tuli meile (1961). Tür ärjapaar maksis sada rubla (KKI MT 93, 7). Kad tema oli alati ike künnimies oli ärjapaar temal kääs (KKI MT 235, 3). VNg kolm päeva nädalas oli sie ärjapaar teise mehe käs (KKI MT 47, 60). Vai sis läks toise paari juure. toine paari ütles. Se sõss sai paar' kokko (ES MT 135, 69).

5. part ('salk'), parv, salk

MMg kasaka salk sõitis (KKI MT 159, 43). Hls nõndasiss läits karistuse salk meilt Abjast mineme (EM I, 137). Rõn haki parv lennäs kesanurme. Rõu läts edimäne part ... kül' mi[1] lauda ussõ mant är'.

6. pulm, pulmarong

PJg esimesel pääval oli naa / et peigme pulm läks ruudi poole / tervelt kõik // teesel pääval tuli ruudi poolt pulm kõik peigme poole. Hää ... et pulm tantsib tuas ja noorik saunas toob last (KT 139, 10-11). Ann esmasbä se pulma rong sõitis kõrtsi (KKI MT 108, 117). Rõu peesitüss ('piim segamini õllevirdega, keedetud, tatrakaraski tükid sees') tetti sõss ku / pulm sisse tull // ku peigmiiss tull uma pulmaga iks / pruuti otsma (ES MT 248, 46).

7. vald

Pha vald pani iga inne peale maksu (KKI MT 141, 28). Nis vald andis õlga / ja palka ja katuse ritvasi (KKI MT 145, 3). Kod edemält egä vald õli sillul õma

valla siden (ES MT 288, 3). Vil kirikuvald kinkis kirikulle kõege esimese lühtri (KKI MT 84, 23). San nüüd and vald sandõlõ abi (KKI MT 75, 2).

8. Muid kollektiivsubstantiive (kohus, selts, valitsus, sülem, kirik, polk)

LNg siis kooli kohos tuli kokko (ES MT 291, 4). Khn nuõda selts oli, mehi ja naisi (KKI MT 25, 83). Pee Tilsittis me polk oli kõige viimane Saksama sisse minema (KKI MT 120, 42). Lüg Kangest juovad // selts ('suguselts') juob ies / seltsi järäle tuld. Ran lätt ('läheb') suuress nände selts (KKI MT 32, 94). Kan seeni[k]ku saksa valitsuss sisse tuli (ES MT 210, 32). Har ku[k]kerik vällä om tullu' (ES MT 269, 56). Rõu ku süllem' vällä tulõ (ES MT 248, 38).

B. Teise rühma kollektiivsubstantiividest kasutatakse alusena kõige rohkem sõna rahvas, mille juurde võivad kuuluda nii omadus- kui ka nimisõnalised täiendid. Sageli on rahvas põhisõnaks arvukates liitsõnades. Viimaseid pole põhjust eraldi käsitleda (välja arvatud meeste- ja naisterahvas), sest aluse ja öeldise ühildumine ei olene sellest, kas rahvas kuulub või ei kuulu liitsõna koosseisu. Pealegi on liitsõnade ja üksiksõnade vaheline piir eesti murretes küllaltki hajuv. Nagu juba varem mainitud, võib öeldis (aluseks on rahvas) seista nii ainsuses kui ka mitmuses (vt. kaarti 13).

Sg.: Pha rahvas oli üsna nälgas (KKI MT 141, 30). Vig kui katku aeg oli rahvas ärä surnd / sis oli siiä ilmast maast rahvud koku korjatud. Khn (Enne katku) sel

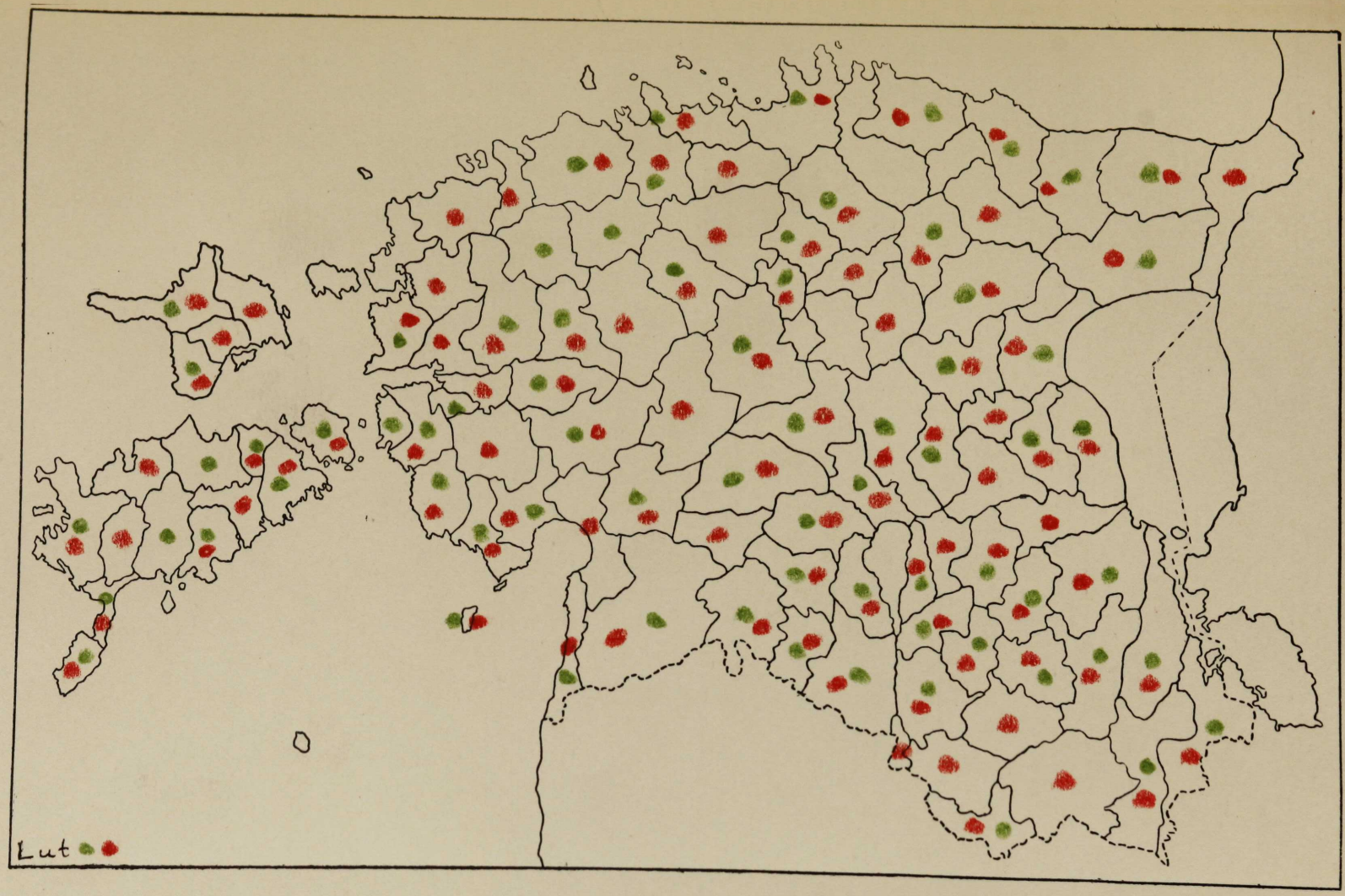


Kaart 13

rahvas alusena

1. Öeldis on ainsuses
2. Öeldis on mitmuses

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

ajal oli elän Kihnus paks (s.o. palju) rahvas (KKI MT 25, 32). VMr kui rahvas kruṇti sai siis oli rohkemb kardulid (KKI MT 174, 4). Kuu vana rahvas rääkib et sinne on tuld enne üks suola laev ja hukkund sinne (KKI MT 53, 16). Trm vana rahvas ütleb, et karu kardab kellasid (KKI MT 247, 91). Trv mis kodurahvass tiib. Võn rahvas nakkass tandsma (KKI MT 111, 65). Har rahvas naar' ('naeris') hirmsadõ kas kõtulõ maal ('kõhuli maas') (KKI MT 72, 37). Se tul'l mõisa rahvass vällä (ES MT 149, 19).

Pl.: Muh kirsturahvas ('pruudi veimevaka toojad') lähvad pulma kotta (ES MT 208, 9). LNg rahvas keisid enni mõisas tööl (ES MT 291, 6). Amb pruutpaar sõitis ieli / erarahvas tulivad kõige viimaks nende järel (1961). VNg Suursare ja Tüttarsare rahvas püüdasivad silku (KKI MT 22, 24). Trm et toon obused enne päeva ära / et mõisa rahvas võtavad kinni (KKI MT 247, 20). Krk kurat kulutess kuus paari kengi ärä, ku paarirahvass kokku lääve (laimu kohta) (EM I, 111). Ran ja rahvass olluva erkveli ('ärritatud, ärevil') (KKI MT 198, 65). Ote me rahvass es tahava kapstidega ua suppi (KKI MT 191, 28). Räp ka ku tulliva vakarahvas ('pruudi veimevaka toojad') töösõl päävä1 (ES MT 317, 86).

Võru murde mõnedes murrakutes (Har, Rõu) on sageli oma vormilt identsed sõnade meesterahvas ja naisterahvas ainsuse ja mitmuse nimetav. Seda, kas alus on mitmuses või ainsuses, saab otsustada ainult öeldise vormi järgi.

Sg.: Rõu ku k kuuljaga m mindäs ja naastõraass vasta tulõ, sõss koolõs mõni naanõ kii ('kõige') inne är',

ku$^{t}$ tulõ meesteraass, sõss koolõs meesteraass.

Pl.: Har meesterahvass rihitsäse naistõrahvas puìstasõ olìgi ja pàndava kõlksõdõ. Rõu kolmõgese naistõraass põimi ja / sulanõ kääńd takahn. - mehe$^{r}$ rabasi / naistõraass lätsi$^{v}$ veti$^{t}$ tarõst üskä ('sülle') nu$^{r}$ rabatu$^{v}$ vihu (ES MT 248, 28).

Teistes murretes on selline uusus tundmatu, kui mitte arvestada Juuru murrakust kirjapandud üksiknäidet, mis on juhuslikumat laadi ja arvatavasti tingitud kõneleja mõtte muutumisest: Juu inime pidi olema / ega obused üksi old, inime / mesterahvas olid jälle / käis testega rìngi (KKI MT 223, 15).

Öeldise ainsuslik ja mitmuslik vorm, kui aluseks on sõna rahvas, oleneb tihtipeale sellest, kas on mõeldud tervikut ja kollektiivset tegevust või üksikuid isikuid ja distributiivset tegevust. Kasutatakse ju eesti murretes sõna rahvas eeskätt tähenduses 'inimesed'. Vrd. Amb (Anna Kulli) vanemad olivad siit päritud rahvas või siit inimesed (KKI MT 169, 47). Sellisele tähendusele vaatamata on sõna rahvas ise vaid harukordadel mitmuses. Näit. Pär mede rahvad tegevad kaapsid maha. Amb Riiamaa rahvad olivad nii jõukad (KKI MT 169, 47). Lüg rahvad kogovad kokko. Äks vanad rahvad ütlesivad (KKI MT 155, 14). San õdagu ollivõ vastsõ ('uued') rahva$^{j}$ jäl$^{s}$ sisen // vana ollivõ lännüve (KKI MT 75, 57). Enamasti osutab aluse pluraalset sisu ainult öeldise mitmuslik vorm.

Asjaolu, et eesti keele grammatikais on juttu peamiselt kollektiivsubstantiivist rahvas,[1] seletub sellega, et viimase kasutamine on murretes väga levinud. Peaaegu kõigis varasemais grammatikais konstateeritakse, et öeldis võib seista nii ainsuses kui ka mitmuses, kui aluseks on sõna rahvas.[2] Alles K.A. Hermann ja hiljem H. Põld püüavad anda reeglit aluse ja öeldise ühildumise kohta. Nii pooldab esimene ainsuslikku, teine mitmuslikku öeldist.[3] Samasugusele seisukohale kui K.A. Hermann asub hiljem J. Aavik.[4]

Kuigi kirjakeeles nõutakse ainsuslikku öeldist, kui aluseks on sõna rahvas, eksitakse väga sageli mainitud reegli vastu, seda isegi ülikooli sisseastujate kirjandeis.[5] See pole sugugi juhuslik, vaid siin avaldab kindlasti mõju murdeline esinemus. Kirjakeeles fikseeritud reegel tundub sageli liiga kitsana, sest ta ei võimalda edasi anda sõna rahvas kahesugust sisu - osutamist kollektiivile või üksikisikutele.

---

[1] Ainult E. Ahrens toob selle kõrval veel sõna pere (E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk.17).

[2] Vt. A. Thor Helle, Anweisung, lk. 64; A.W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, lk. 122; E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk.17; F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk.600. Sama ka: J.Jõgever, Eesti keele grammatika III, lk.70-71; K. Leetberg, Eesti lauseõpetus keskkoolidele, lk. 4.

[3] K.A. Hermann, Eesti keele Lause-õpetus, Jurjev 1896, lk.13; H. Põld, Eesti keeleõpetus II. Lauseõpetus, Tallinn 1922, lk. 9.

[4] J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 82.

Peale sõna rahvas on eesti murretes veel teisigi kollektiivsubstantiive, mille puhul öeldis võib olla kord ainsuses, kord mitmuses. Nii kasutatakse alusena sõnu hõim, kogudus, pere, piirivalve, pulmasae, pulmavägi, suguselts, sõjavägi jt. Alusena võib esineda samuti rida kond-liitelisi sõnu: perekond, kirikkond ('kogudus, kirikulised') jt. Loetletud sõnade murdeline levik pole kaugeltki ühesugune. Teatud erinevusi võib täheldada ka aluse ja öeldise ühildumises, mille kohta on allpool esitatud vastavad murdenäited.

1. hõim

Sg.: San pruudi-õim tul'l peigmihe puult tagasi pruudi poolõ (KKI MT 75, 33). Plv hõim‿um / mis nii kõik' sugulasõ' ummava$^{s}$‿sino jaoskunnah. Rõu sõss tõõsõ puul'bä neh tul'l viil hõim kokko ja$^{s}$‿sõss tul'l tuu pulma pidämine.

Pl.: San perän perätsi‿pìlmist ('rahapildumist') sõìtsõvõ$^{p}$‿pruudi õim‿är' (KKI MT 75, 33).

2. kogudus

Sg.: Khk kogudus kuulab jutlust. JMd kogudus käib kirikus kuos.

Pl.: Ran erilit‿es‿ole ja koguduss lauliva (KKI MT 17, 25).

---

[5] Vt. H. Rätsep, Kitsaskohti ülikooli astujate mõtlemises ja keeles. Tähelepanekuid tänavuste eksamikirjandite kohta. - KK 1960, nr. 11, lk. 679.

3. kond-liitelised sõnad (kirikkond 'kogudus, kirikulised', perekond)

Sg.: Kaa üks vööras perekond tuli sõnna elama (KKI MT 140, 18). Nis siis oli juba perekond ja pidid kõigi eest muretsema (KKI MT 145, 70). Tür Laane perekond elab teese koloosi maa-peal. Vai see perekond läheb välle siit. Vil sis ütleme näituses olli Aävärdil kohe üks sehake perekond (KKI MT 246, 52). Räp oll perekund suurõmb (ES MT 317, 80).

Pl.: Khk omigu-aksime siit jala minema / ning Kaarma kirkkond läksid (kirikusse) sisse kut sõnna jõutsime (KMKÜ, 222). kirkkond läksid sisse (ibid., 289). KJn üks perekond elävät meiegi maa piäl / niid on-popsid.

4. (noor-, pere-, pruut) paar

Sg.: Krj pruutpaar oli keige eesotsas laudas (KKI MT 82, 62). Tor noor paar läks ruudi leeri ('õpetaja juurde kihlama'). Juu kui pruutpoar õue tuli, siis üks vana inime tõmmas looga pealt ää / sai selle eest kendad. Lüg kui peigumes ja pruut on kuos, siis sai üella, et pruut-paar lähäb laulattamaie. Kod nuur puar öli pulman ja peräss kua. Kam kask ('kasukas') laotedi usse ala, säält pidi pruut-paar üle minemä. Puh nuurpaar' istub pengi pääl. Vas näüdäs's / kuiss nuurpaar' magama läts (KKI MT 171, 8).

Pl.: Pöi noorpoar läksid renni taha keige esiteks sööma (KKI MT 163, 34). Muh noorpaer lähtvad kiaku. Mar vanal aeal räägiti et pruutpaar läksid lugema, nüid lähtväd kihlama (ES MT 312, 2). Hää Perepaar ('mees ja naine, abielurahvas') käisid (saunas), kudas kuskel see

kurss oĺli, koos ja lahus ja (KT 139, 10). Krk nuurpaar lätsiv Villäntiss panti oštme. Hel nuurpaar' sõitsiv saanige või vankrege (EM I, 212). Kan ku pruutpaar' lätsi[1] lugõma (ES MT 210, 118).

5. pere

Sg.: Ans kodune pere sai sis kodus tööd teha (KKI MT 147, 35). Mar pere söi koa taàri (ES MT 292, 18). Pai pere ('teenijad') oli ise söökis. VMr nüüd pere laguneb. leevakuoruke pialt praguline oĺi, lõhki oĺi, et nüüd pere akkab lagunema. Jõh mieste pere õli, kümme inimest (KKI MT 56, 87). Trv pere läits eenäle Võrtsjärve viirde Suùrde niitu (KKI MT 202, 40). Krk mõisa pere söi üten lavvan suuretare man. Kan üt's perõ eläss tõsõn kolloosin.

Pl.: Jäm kui pere söövad, jägadaste liha ära. Ann talve siis ike olid pere rehetuas (KKI MT 99, 25). Tür pere siis söid (KKI MT 142, 19). Lüg suur pere, läksid tüöle, siis tegid õhtast juo ia augu sisse ('tegid palju tööd ära').

Pälvib tähelepanu, et juhul, kui pere all mõeldakse mesilasperet, on öeldis üldiselt ainsuses:

Kär mineva aasta pere keis kolm korda väljas; äi tee ('tea') mis viga oli - kas ema s ole või mis. Mär linnu pere ~ mesilase pere läks ää. Lüg nuore linnu pere läks lendu ninda et parin taga. Hls edimene pere, tõine pere eidäb peret.

6. piirivalve

Sg.: VNg Kunda piirivalve sis tundis ära et Sarv

sies (KKI MT 47, 46).

Pl.: VNg piirivalve omiku leidasivad jäljad (KKI MT 47, 40).

7. (pulma)sae, saunja

Sg.: Mär pulma saea tuli meitele tee-peal vàsta. Lih saùnja ('pruudi pulmalised') akkas minema (KKI MT 268, 31). Koe pulma sae tuli vàsta. Vai kellod kelisod - saaja tullo. Iis pulma sae tuleb / ku pulmalised tulevad rongis. Lut Puulpäiv õdagu sõit saja mõrsia puule (LM, 65).

Pl.: Kad ja siis sedasi tulìvad sis vana-põlve plaanì sies / senna sis / pulma / peìgme sae / kokku (KKI MT 235, 74-75).

Viimane lause on katkendlik, mistõttu on üsna tõenäoline, et lause lõpp oli kavatsetud algul teistsugusena, kui see on praegu. Seepärast ei ühildugi alus ja öeldis arvus.

8. suguselts

Sg.: Mar meite suguselts teab jo kõiki asjo (ES MT 242, 83). Aud ku peìmel suur suguselts olì (ES MT 187, 12).

Pl.: Mär see sugu selts olid kõik kànged prìsked inimesed.

Tundub, et viimases lauses avaldab aluse ja öeldise ühildumisele teatavat mõju öeldistäite arv. Alus on oma sisult pluraalne, s.o. mõeldakse paljusid ühte ja samasse suguseltsi kuuluvaid isikuid. Seetõttu seisabki öeldistäide mitmuse nimetavas ja pole võimalik kasutada ain-

suslikku öeldist.

9. suguvõsa

Sg.: Muh siis läheb sugu‿võsa suureks.

Pl.: San suguvõsa taivan tandseve kui kõru ('kõrv') pilli aja.

10. (peiu-, pruudi-, pulma-)vägi

Sg.: Jaa õhta siis viidi pruut ää, pulmavägi viis ää. Pöi pühabe omingu tuli peiu vägi ruudi poole (KKI MT 37, 32). Khn pulmavägi laulis uksõ ies (KKI MT 25, 6). umiku aeti raha pulma väe siäst, saevanem pidi kõik vällä maksma, mis vägi kulutas. Lüg isä mies ... sõitas ies meno ratsa obosega, siis kui sai pulma vägi pruudi majast vällä.

Pl.: Emm mol polma vägi oues, tahtvad suija saada. Lüg pulma saaja vägi / käisivad‿suitsu paos / ühest kõrtsist tõise tantsimas. Vai ... siis mendi pruudi vägi puha pruudi talo ja peigamehe vägi kaig oma puole.

11. (jala-, kaardi-, sõja- jne.)vägi

Sg.: Pha aga kui vene vägi tuli, siis põgenes ära. Pöi sõeavägi oli maea ligi (KKI MT 163, 11). Tõs siis tuli jalavägi takka (ES MT 211, 65). Kad ja sõeavägi oli Rakveres korteris old. Krk keisre kaardivägi tulep (KKI MT 249, 8). Plv sõss tul'l sõavägi kah sinnä' (ES MT 205, 81-82).

Kuid (sg. ~ pl.): Rõu tuu ilmlik sõavägi, mia siia tul'l (s.t. Põhjasõja ajal), ku tul'li mäe otsa tuu sõavägi, sõss naksi' piibarit ('pasunat') puhkma, sõss / ai' küllä ('küla') üless (KKI MT 101, 30).

12. Muid kollektiivsubstantiive

Peale oma põhitähenduse võivad nimisõnad kallas ja põlv märkida ka inimeste ühtekuuluvust, nagu osutavad allpool esitatud murdenäited. Öeldis on sel juhul mitmuses: Tõs siit-poolt kallas püitsid võrka (KKI MT 178, 54). Kam nii vana põlv üten kuun ei õpiva edesi (jutustaja arvates põlvest põlve ühes kohas elavad inimesed jäävad arenemises maha teistest).

Kui võrrelda nüüd omavahel esimesse ja teise rühma kuuluvaid kollektiivsubstantiive, täheldame olulisi erinevusi:

1. Esimese rühma kollektiivsubstantiivid märgivad nii isikute (meeskond, pulmarong jt.) kui ka muude olendite (kari, härjapaar, sülem jt.) ühtekuuluvust, teise rühma kollektiivsubstantiivid ainult isikute ühtekuuluvust.

2. Osa esimese rühma kollektiivsubstantiive (paar, parv, salk, kari) võib teatud tingimustel tähistada kord kollektiivi, kord hulka või mõõtu. Vrd. linnuparv - parv linde, poiste salk - salk poisse, lastekari - kari lapsi jne. Teise rühma kollektiivsubstantiivid märgivad ainult kollektiivi.

3. Mõned esimese rühma kollektiivsubstantiivid (näit. kohus, küla, vald, valitsus) on oma sisult niivõrd abstraktsed, et nende puhul on sageli raske kujutleda terviku asemel üksikisikuid. Peale selle oleneb täielikult kontekstist, kas küla või vald märgib isikute või esemete (talud, külad) ühtekuuluvust. Seevastu võivad kõik teise rühma kollektiivsubstantiivid osutada nii kollektii-

vi kui ka seda moodustavaid üksikisikuid. Sellest tulenebki, et esimese rühma kollektiivsubstantiivide puhul seisab öeldis ainsuses, teise rühma puhul kas ainsuses (mõeldud on tervikut, kollektiivi) või mitmuses (mõeldud on üksikisikuid). Muidugi on võimalikud kõrvalekaldumised antud seaduspärasusest ja öeldise ainsuslik või mitmuslik vorm ei tarvitse alati viidata aluse singulaarsele või pluraalsele sisule.

2. Lauses on mitu öeldist

Juhul, kui lauses leidub mitu öeldist, seisab esimene neist tavaliselt ainsuses, järgmised aga mitmuses. Seejuures pole oluline, kas aluseks olev kollektiivsubstantiiv kuulub esimesse või teise rühma:

Kaa rahvas oli ikka ise nii arg, kartsid kangest (KKI MT 81, 37). Mär pulma saea istus juba lauda, akkavad sööma. Amb kui pere akkab tulema / lennavad ümber ema - mulle üks kord lõi mesilase pere suu kohta / abemesse // tahtsid ää tappa / vääla peal kivi juures // tükkisid ninasse / inge panid kinni / kustki puolt ingata ei soa... Jõh Kukrusse küla alt Iire linna tagant akkas inimeste parv argnema, argnesid laiali Villemi püüdämä metsas (KKI MT 56, 35). SJn juudi ja süüdi ja siss läks // pruutpaar lugema // läksid kiriku ärra juure // sial lugesid ära (KKI MT 197, 35). Hls tõine päe läits pulm kokku ja sõss ehen õhtu ('enne õhtut, õhtu eel') --- kudas kennig kõrd, õhtus saive sinna, kus noorik olli (EM I, 145). Krk nende sugu jagu ('suguvõsa') lääb edesi ja viive sedä nime edesi. Ran rahvass pand

rüsinäl kõrdsist vällä / sõkiva mõne jalgu alla / kargliva aknist vällä (KKI MT 262, 98). Har läks kõik perekond õue ja karjusid kõigest jõust. Räp kari käve Kotkapesä alla, hõõriva nigu uja ('oja') sisse (KKI MT 113, 52). Se ne ('ja') säält puu voor sõit möödä, ne küssevä (ES MT 135, 16). nüüd tull rikass pereh ka kodo kerikost, ütlivä selle vaèselatsõlõ (ES MT 149, 22). kerikoh kogondus tulõ kokko, pidävä märko ('nõu').

Kõige tugevam on alus (kollektiivsubstantiivi) seos esimese öeldisega ja seetõttu toimub vormiline ühildumine. Seos järgmiste öeldistega on juba nõrgem ning vastavalt aluse pluraalsele sisule võib siin tajuda alusena juurdemõeldavat isikulist asesõna nad. Seepärast kasutataksegi mitmuslikku öeldist. Muidugi pole selline uusus (esimene öeldis ainsuses, teised mitmuses) ainuvalitsev ning leidub üksikuid lauseid, kus kõik öeldised on kas ainsuses või mitmuses.

Sg.: Krj omiku läks kari laane / öhta tuli jälle kodu tagasi (M 118, 44). Amb pere tuleb välla ja eidab ükskõik kuhu teiba või puu külge (Ü 70, 68). Lüg perekund õli tuas / tahi süä saada (ES MT 218, 105).

Pl.: Jäm peiu sajarahvas läksid pruudi kuju / laultsid võitu (ES MT 204, 56). Koe enne Räägu rahvas käist alati / künaga või paadiga tulivad sialt alla tulivad Jõeperesse välla (KKI MT 228, 35). Lai üks aasta läksivad rahvas kohe nagu metsa raha teènima, et koòrisid paeusid (KKI MT 143, 50). Kam rahvass läävä koolut ('surnut') kaèma ja laolava tälle. valvava sääl ja laolava koolu man tüki õdagut, ja üüd ka manu.

3. Alusel on täiendid

Sageli oleneb öeldise arv sellestki, milline täiend kuulub aluse (kollektiivsubstantiivi) juurde. Täienditeks, mis avaldavad mõju aluse ja öeldise ühildumisele on iga, kogu, kõik, terve. Nii võib eesti murretes täheldada sellist seaduspärasust, et täiendite iga, kogu, terve puhul eelistatakse harilikult ainsuslikku öeldist, sest mõeldakse tervikut, kollektiivi, mitte üksikisikuid:

Jaa sis iga pere / kes mõisa jäoks oli / pidi ühe kõige parama oina viima (ES MT 281, 20). Kir iga pere püidis enesale (kalu) (KKI MT 269, 37). Vän terve pere oĺli matusele läind (H 133, 81). Trm terve suguselts põdeb üht aigust. MMg kogu rahvas kutsus teda ullust krahvist (KKI MT 159, 14). Rõn terve pere läits ristkätsi ('ristsetele'). Rõu nii oĺl terve$^{k}$ külärahvass tulõhn ('oli tervel külarahval tuli') (ES MT 248, 33).

Kuid: Jäm terve pere söid ühe renni taga (AES 48, 141). Amb siis akkasivad iga pere tegema, tegid omale aead, üksikult, iga pere äraldi tegi oma karjamalle aea ümber. siis aeas iga pere oma karja oma karjama tüki piale, kus ta aea ette oli teind, ja aeas õhta ära ka (KKI MT 169, 5-6).

Viimases murdenäites (Amb) on öeldis algul mitmuses, seejärel aga ainsuses, kuigi mõlemal juhul kuulub aluse juurde täiend iga.

Esineb aga lauses täiendina või kokkuvõtva sõnana kõik, on öeldis üldiselt mitmuses:

Krj kõik kamanda vastasid ühest suust (ES MT 148, 41). Vig teene leib anti noorikule, teene jäi nooriku

maeasse süia, pere sõid kõik seda. Khn siis sõitvad ühe korraga noriku-maja sisse kõik sie vägi ('pulmalised') (KKI MT 25, 6). Pär akkasid ketrama okkidega kõik naisterahva pere. Pee kõik linnarahvas sõid seda võid (KKI MT 121, 11). Lüg ja tulivad kõik mõisa pere vahtimaie. Krk kik ('kõik') pere pidive iki äsˈti saama (süüa) puha ja ilusti (KKI MT 213, 86). San kõik rahvass tullivõ siss sanna tulõmõ (KKI MT 75, 36). Kan ja nüüd kanvaᵏ kõikˈ rahvass pangõ ja vaatõgaᵛ vett Imäjõest (ES MT 210, 64). Se kõikˈ mõisa rahvass jalˀ ('jälle') püüdväˀ (ES MT 149, 19). Lut Tamme leht leigahas, kõik rahvas kaˈese pääle? Tare usˈ (LM, 131).

Samal ajal pole välistatud võimalus kasutada ainsuslikku öeldist:

Vig kõik se perekond oli üläl. Var kõik rahvas kuulis (ES MT 73, 5). Juu sugu selˈts olˈi kõik koos. Ann oli peksetud siis, kui rahvas kiriku tuli, siis kõik se kogudus nägi (KKI MT 108, 92). VNg kui laulatama mendi, pandi pikka leppe ('slepp') viel taha, et kaik pulmavägi käis sava päl. Võn Piirissaarõ rahvas tulˈl kõikˈ Meerapallo (KKI MT 112, 28). Plv ja perekund läts kõikˈ vällä tüühü (ES MT 205, 68). Se kõikˈ hõim vai kõikˈ sugu olˈl tälle vasta ku tä naasˈs naist võtma.

Arvatavasti rõhutatakse viimasel juhul tervikut, teatud inimeste ühtsust, mitte aga kõiki antud kollektiivi üksikliikmeid. Pealegi tuleb arvestada asjaolu, et sõnal kõik pole vormiliselt eristatavad ainsus ja mitmus. Seetõttu võib singulaarse predikaadi korral esineda ainsuse nimetav, pluraalse predikaadi korral mitmuse

nimetav.

Nähtus, et täiend avaldab mõju aluse ja öeldise ühildumisele, pole omane mitte ainult eesti murretele, vaid see on tuntud laiemaltki. Nii esineb näiteks soome murretes ja karjala keeleski tavaliselt mitmuslik öeldis, kui aluse (kollektiivsubstantiivi) juurde kuuluvad täiendid kõik või need.[1]

4. Alus on mitmuses

On iseenesest mõistetav, et mitmuse nimetavas seisev alus ja öeldis (või öeldised) ühilduvad arvus. Seejuures tuleb aga kohe lisada, et kollektiivsubstantiivide mitmuse nimetavat kasutatakse eesti murretes suhteliselt vähe:

Juu pered tegid irmus suurt tegu (KKI MT 223, 23). VJg paarid ('abielurahvas') lähväd lugema õpetaja ette. HljK kui nad peigme koju sõitasivad ja saajad vastakute läksivad, siis tappeti teisest saajast pruut ja teisest peigmies ära (KKI MT 24, 5). Lüg kolm aastad juo aiga / kui tulivad võerad pered. Äks puravekid, need siin kasvasid väga pallu... aga nüid (kui) karjad siin olivad, tallassivad ära (KKI MT 155, 2). Krk suvitse aal talu karja käüsiv mõise mõtsan ja oma maa pääl muduki (KKI MT 249, 14). Nõo mõne abielupaari kiisleva ('jonnivad, otsivad tüli') ja kaklõva ütte viisi (ESA VIII, 91).

---

[1] Vt. H. Paasonen, Lauseopillisia havaintoja verbin ja konjunktion alalta, lk. 6; U.T. Sirelius, Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun kielimurteesta, lk.45; E. Leppik, ESA VI, lk. 197, 205.

San Nuuda rahvass kaivavõ ('kaesid, vaatasid') iks rihealutsõ värete päältet / Upatsi saja$^{t}$tulõvõ (KKI MT 77, 27). Lut mu hõimu' Kirban'ih mõistva' viil maa kiilt (SU 90, 3).

KOKKUVÕTE

Eespool toodu põhjal oleneb aluse ja öeldise ühildumine eesti murretes, kui aluseks on kollektiivsubstantiiv, järgmistest teguritest:

1) aluse vormist, s.o. sellest, kas alus seisab ainsuse või mitmuse nimetavas;

2) aluse singulaarsest või pluraalsest sisust, s.o. sellest, kas alus osutab kollektiivi või üksikisikuid;

3) aluse juurde kuuluvaist täiendeist (täiendite iga, kogu, terve puhul on predikaatverb üldiselt ainsuses, kõik puhul mitmuses);

4) sellest, mitu öeldist on lauses (tavaliselt on alusele lähim öeldis ainsuses, kaugemal asuvad mitmuses).

Arusaadavalt ei esine kõik need tegurid tingimata koos ega kehti kõigil juhtudel, sest keelejuht võib mõnikord ühildada aluse ja öeldise hoopis teisiti, kui oleks ootuspärane.

Mitmusliku öeldise kasutamine, kui aluseks on kollektiivsubstantiiv, ei piirdu ainult eesti keelega. See on tuntud ka teistes läänemeresoome keeltes, näit. vepsas (rahvaz 'inimesed, rahvas'),[1] karjalas (KrjV rah-

---

[1] Vt. L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, lk. 69.

vaš, naroda 'inimesed, rahvas')[1] ja soome keeles. Soome kirjakeeles, tõsi küll, leidub praegu vaid üksikuid näiteid mitmusliku öeldise kohta, sest grammatikais nõutakse ainsust.[2]

Tegelikult on mitmusliku öeldise kasutamine, kui aluseks on kollektiivsubstantiiv, levinud veelgi laiemalt. Nn. constructio ad sensum on tavaline ka ladina, prantsuse, saksa, inglise jt. keeltes. Seejuures, nagu veenab P. Ravila, ei tarvitse ega tohigi otsida midagi ühist erinevate keelte vahel, oletada laenamist või teha muid kaugele ulatuvaid järeldusi. See, et aluse ja öeldise ühilduminе on nendes keeltes samasugune, johtub pigemini kollektiivsubstantiivide endi olemusest ja inimese mõtlemisviisi ühetaolisusest.[3]

## V. HULGA- VÕI MÕÕDUSÕNA ALUSENA

Eesti keele grammatikais ja keeleteaduslikes kirjutistes on olnud pikemat aega probleemiks, kuidas analüüsida liiter piima, hulk mehi jne. Siinkohal esineb kolm võimalust, millest kokkuvõtlikult allpool.

1. Kõige rohkem pooldajaid on sellel seisukohal, et hulka või mõõtu väljendav sõna on lauses aluseks või sihitiseks; laadi, liiki, sorti jne. tähistav sõna osastavas

---

[1] Vt. E. Leppik, ESA VI, lk. 197, 205.

[2] Vt. M. Rapola, Vanha kirjasuomi. - Tietolipas 1, Helsinki 1945, lk. 57; A. Penttilä, Suomen kielioppi, lk. 630; O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 53.

[3] P. Ravila, Johdatus kielihistoriaan. - Tietolipas 3, Helsinki 1961, lk. 110.

käändes aga täiendiks. Juba E. Ahrens peab lauses mul on nael wõid indefinitiivis (s.o. osastavas käändes) olevat sõna täiendiks.[1] F.J. Wiedemanni järgi pole neil juhtudel tegemist päris atribuutidega, vaid apositsioonidega.[2]

Ka hilisemais grammatikais ning keeleteaduslikes kirjutistes (H. Einer, J. Jõgever, O. Loorits, L. Kettunen, E. Muuk-M.Tedre) on analüüsitud osastavas käändes seisev ainenimetus täiendiks, nimetavas või osastavas olev põhisõna aga aluseks või sihitiseks.[3] Samale seisukohale on asutud samuti mõnedes nõukogude aegseis kooligrammatikais.[4]

Eriti põhjalikult on uurinud antud probleemi A. Laanest, kes on toonud rikkalikult näitematerjali läänemeresoome keeltest ja arvestanud ühtlasi käsitletava konstruktsiooni ajaloolist arengut. Lõpuks on ta jõudnud järeldusele, et kõnesolevad partitiivi vormis nimisõnad kujutavad endast atribuute.[5]

---

[1] E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache II, lk. 21-22.

[2] F.J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, lk. 616-617.

[3] Vt. H. Einer, Eesti keele õpetus koolidele, lk. 107; J. Jõgever, Eesti keele grammatika III, lk. 76; O. Loorits, Eesti keele grammatika, lk. 152; L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, lk. 80; E.Muuk ja M.Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, lk. 83.

[4] A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma, Eesti keele grammatika IX klassile, Tallinn 1952, lk. 38.

[5] A. Laanest, Partitiivi abil väljendatud substantiivsest atribuudist läänemeresoome keeltes. - ESA IV, Tallinn 1959, lk. 228.

2. Vastupidisel seisukohal, s.o. et osastavas käändes olevaid ainete või asjade nimetusi tuleb lugeda põhisõnaks, asub K.A. Hermann. Mõõtu või hulka väljendavaid sõnu peab ta täiendiks (tema terminoloogia järgi määruseks).[1]

3. Kolmandat seisukohta on kõige järjekindlamalt pooldanud K. Kure. Tema arvates on kõne all oleval juhul tegemist üheainsa lauseliikme - aluse või sihitisega.[2]

Peaaegu käsitlemata on jäänud vastavas keeleteaduslikus kirjanduses see, kuidas analüüsida palju poisse, mitu meest jne. või väljendeid, kus hulka või mõõtu märkiva sõna juurde kuulub teine sõna seestütlevas käändes (osa lastest jne.). Viimases kooligrammatikas loetakse mitmesõnaliseks aluseks sõnu paar ning mitu koos nimi- või asesõnaga (paar tähte jne.).[3] K. Kure peab ühe lauseliikmena esinevateks süntaktiliselt püsivateks (lahutamatuteks) sõnaühenditeks hulga- ning mõõdusõna nimetavas või osastavas ja nimi- või asesõna osastavas või seestütlevas: palju autosid, üks neist[4] (järelikult ka osa lastest). K. Mihkla arvates võivad ühe lauseliikme funktsioonis esineda sõnaühendid, kus põhisõnaks on sõnad mitu, palju jt.[5]

---

[1] K.A.Hermann, Eesti keele Lause-õpetus, Jurjev 1896, lk.38.

[2] K.Kure, Eesti keele lauseehituse põhiküsimusi. - KKIU VIII. Eesti keele süntaksi küsimusi, Tallinn 1963, lk. 45.

[3] N.Remmel, J.Valgma, E.Riikoja, Eesti keele grammatika, lk. 149.

[4] K.Kure, ibid.

[5] K.Mihkla, Sõnaühendid kaasaja eesti keeles. - KKIU VIII.Eesti keele süntaksi küsimusi, Tallinn 1963, lk.184.

Käesolevas töös lähtutakse seisukohast, et väljendeis liiter piima, hulk mehi jne. on aluseks (resp. sihitiseks) hulga- või mõõdusõna, täiendiks aga järgnev nimisõna. Töös on asetatud pearöhk aluse ja öeldise ühildumisele, mis antud juhul ei sõltu sellest, kas lugeda aluseks üks või mitu sõna. Seetõttu peetakse igal pool (ühtlustamise mõttes) aluseks hulga- või mõõdusõna, täiendiks osastavas või seestütlevas käändes seisvat sõna. Samuti on koos käsitletud neid juhte, kus aluseks oleva hulga- või mõõdusõna juurde kuulub või ei kuulu täiend osastavas käändes. Aluse ja öeldise ühildumist vaadeldakse alarühmade kaupa, sest igaühel neist on teistega võrreldes oma spetsiifilised iseärasused. Alarühmad ise on järgmised: 1) hulga- või mõõdusõna alusena; 2) muist ja muga alusena; 3) kõik alusena; 4) umbmäärased asesõnad igaüks, keegi, mõni alusena.

## 1. Hulga- või mõõdusõna alusena

Hulga- või mõõdusõna kasutatakse eesti murretes alusena kas üksinda või koos arvsõnaga (üks paar härgi). Tavaliselt seisab öeldis ainsuses (vt. kaarti 14), seda ka siis, kui lauses on rohkem kui üks alus. Öeldise arvu ei mõjuta seegi, kas alused on ühendatud sidesõnaga ja või tarvitatakse eraldavat sidesõna või. Viimane on mõnikord isegi ära jäetud, kuid on kergesti juurdemõeldav. Järgnegu mõned näited eespool öeldu kinnituseks:

Jäm oli midu obust ühe-teise ändas (ES MT 221, 82). Mar igast perest oli üks paar ärgi mõisas (ES MT 292, 18). Nis suurem jägu nõidasi oli änam siit pärna-

kad (KKI MT 145, 31). Koe oli‿siin enne pailu rahvast, kui suurem osa ära läks, jäi järele osakond. Kod mitu perekonda mesiläisi õli pärnä siden. - suu‿vägi inimeisi lähäb välja. Äks kui sületäis paar jääb järgi (KKI MT 155, 76). Puh tõõne paar (viiske) pidi ka üten‿olema / muidu jäid palli jalu (KKI MT 193, 115). Ote mõni‿jagu läits vangerde ala kah (KKI MT 191, 72). Har üts part ('salk') mihi läts tiid müüdä, kõigil valivalgõk‿kuubas‿sällän. Rõu opman oll orjusõ aigu ülnu?, et teil um kukõl leibä ja kubu olgi seah (KKI MT 101, 27). Se kattõ ('kadus') kõik tuu summ tarõst‿tar? (ES MT 79, 119).

Kõigist eesti murretest saab siiski tuua näiteid selle kohta, kui öeldis on mitmuses (vt. kaarti 14). Eriti iseloomulik on see Saaremaale, mujal kasutatakse pluraalset öeldist harvemini:

Krj suur osa veisid jähid puhas tulese (M 118, 90). Jaa Indul olid mitu peremest ükstese järge (ES MT 281, 67). Käi paar ärgi olid iges (KKI MT 107, 1). Phl hulk tegevad ja üks teeb. LNg osa lastest olid aiged, änamik olid terved (Ük 128, 104). Amb kadalippu jälle pidi siis sedamodi / antama, et siis käisivad ringi mitu tükki (KKI MT 218, 77). VNg siis tulivad ka mittu miest ja tunnistasivad (KKI MT 167, 30). Trm mitu vokki ühes talus kedrasivad (KKI MT 247, 108). Pst kül käisive temäl pallu inimesi / kül käisive pallu inimesi tullive meile tiid küsime‿ja (KKI MT 215, 31). Krk meil käisiv mitu parti / kadrisante. Ran mõni‿jagu künnävä peräst üless‿võtmist (kartulimaad) ja äestävä kah (KKI MT 32, 69). Krl üts part ('salk, hulk') partsõ? ('parte') tu-

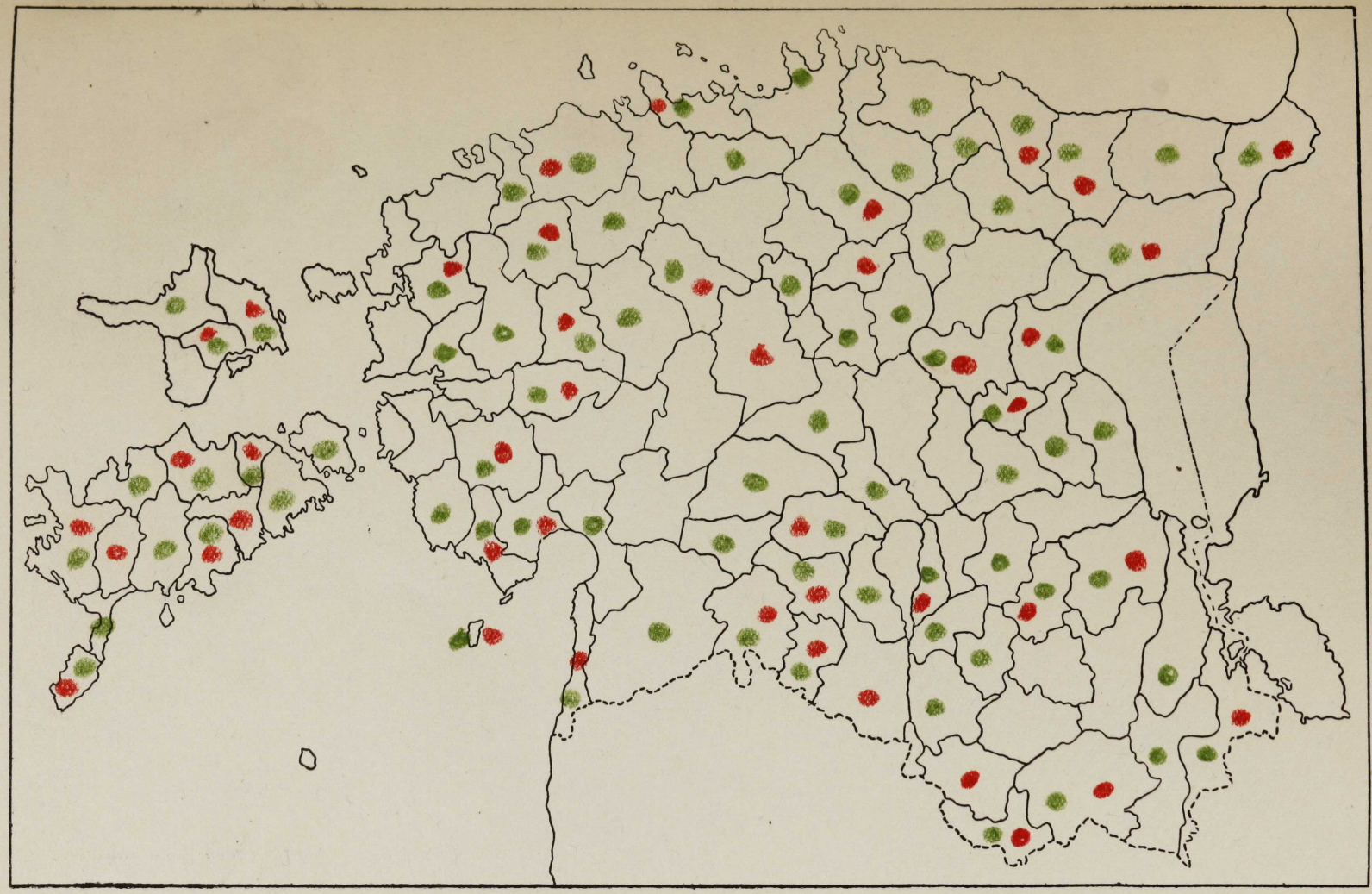

Kaart 14

Hulga- või mõõdusõna alusena

1. Öeldis on ainsuses
2. Öeldis on mitmuses

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

levõ. Räp suurõmb jago olli jõuka. Räpinä mehe (ES MT 317, 42). Se osa lätsivä küllä töösõlõ talolõ tütrikka mano (ES MT 135, 35).

Väärib tähelepanu, et pluraalse öeldise puhul on aluseks mitu, palju, osa, jagu, harvemini paar, hulk, part ('salk, hulk'). Mõnikord näib aluse ja öeldise ühildumist mõjutavat öeldistäite arv. Nii on sageli lauses, kus öeldistäide seisab mitmuse nimetavas, ka öeldis mitmuses (LNg, Räp). Samuti on pluraalne predikaat ootuspärane määratud täiendi puhul: Mus mis-ne paar rüga tükki ikka tegavad.

E. Koit on väitnud oma uurimuses Kihelkonna murraku kohta, et öeldise arvu määramisel on otsustavaks teguriks see, kas rõhutatakse või ei rõhutata aluse mõttelist pluraalsust. Vastavalt sellele kasutatakse kas mitmuslikku või ainsuslikku öeldist.[1]

Tekib aga küsimus, kuivõrd teadlikult toimub mõttelise pluraalsuse rõhutamine või mitterõhutamine. Vaevalt saab väita, et kõigis lausetes, kus esineb öeldise mitmuslik vorm, on esile tõstetud aluse mõtteline pluraalsus. Pigemini võimaldavad ühelt poolt aluse ainsuslik vorm, teiselt poolt tema mitmuslik sisu kasutada öeldist nii ja teisiti, ilma et keeletarvitaja annaks endale iga kord aru, miks on öeldis just mitmuses, mitte aga ainsuses või vastupidi. Sellest tulenevadki kõikumised öeldi-

---

[1] E. Koit, Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade. Kandidaadiväitekiri 1959. Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris, lk. 289.

se arvus. Näit. Lih aga siis olid sul oma väike jägu / kas kahe mehe-piale oli jägu (KKI MT 268, 48). Se osa jäi laiva, osa lätsivä mõtsa (ES MT 79, 23). Siin on mõlemal juhul aluseks üks ja sama sõna, öeldis on aga kord ainsuses, kord mitmuses.

Teistsugune on olukord muidugi siis, kui lauses leidub kaks öeldist. On täiesti loomulik, et esimene neist seisab ainsuses, teine mitmuses. Viimane asub hulga- või mõõdusõnast kaugemal ja tema puhul võib alusena juurde mõelda isikulise asesõna nad: Võn ulka mehi laternaga tuli. võtnuva paroni kirstu vallale (KKI MT 109, 4). Ometi pole välistatud sellinegi võimalus, et mõlemad öeldised on mitmuses (vt. ka lauseid lk. [illegible] - VNg, Pst, Ran). Näit. Lai sis veski juurest tulivad mitu inimest ja akkasivad (tuhkrut) taga aeama (KKI MT 143, 43).

On aga hulga- või mõõdusõna ise mitmuse nimetavas, seisab ka öeldis mitmuses. Aluseks (ilma täiendita) on sel korral enamasti sõnad mitu ja palju:

Rei Kui nee liignimed panti, siis mütmed vetsid nee omale ouepuude järele (KS). Vän nüid ehetavad paelud omale uusa maeasi (H 133, 158). Pee näilutati meid-ja-kui laevast välla akkasid tulema / siis mitmed langesid kokku (KKI MT 120, 42). Pal vata (= vaata) talust läksivad paljud välla (KKI MT 265, 11). Kam kui sita-veo talguss olli, siss tulliva pallu appi vidämä.

Kasutada olnud murdematerjali hulgas leidus ainult üks juhuslikumat laadi näide, kus alus ise, mille juurde kuulub täiend osastavas käändes, on mitmuses: PJg suured karjad lammud oli (KKI MT 275, 20). Vastupidi ooda-

tule seisab öeldis ainsuses. Tõenäoliselt on keelejuht tajunud siin alusena hoopis sõna lammud ja ühildanud öeldise ja osaaluse.

Lõpuks tuleb tähelepanu juhtida mõnedele sõnadele (liik, selts, tõug), mis märgivad harilikult liiki või laadi. Saarte murdes, kohati läänemurde alalgi, võivad nad aga esineda peale selle veel hulga- või mõõdusõna tähenduses, kusjuures alus ja öeldis ühilduvad:

Khk seelt tuli suur tõug loomi. - suur liik inimesi leheb. Jaa seal oli suur liik inimesi. Pöi nüid see liik noori mehi läks siit. saab kuulda millal see teine salk mehi lihab. Rei turule oli suur tõu inimesi kokku kogund tema oli ka sene tõu ulkas. Mih üks selts ('hulk, palju') inimesi tuli.

Mis puutub sõnasse sort, siis märgib ta küll alati liiki või laadi, kuid võib omada nimisõnalise täiendi. Predikaatverb on sel juhul ainsuses: Kaa vähike sort lambud oli, pailu sa villa said (KKI MT 81, 57).

## 2. muist ja muga alusena

Sõnade muist ja muga levik on piiratud kindlate murdealadega. Nii on muist kasutusel põhja-eesti murretes ja mulgi murdes; muga peamiselt Saaremaa vanemal põlvkonnal, kusjuures üksikuid kirjapanekuid leidub veel Karuse ja Kihnu murrakust. Tähenduselt on mõlemad sõnad üsna lähedased, s.o. neid võib asendada sõnadega osa või ka mõni.

Mis puutub kummagi sõna etümoloogiasse, siis sõna muga ühendatud tüvega *mu-, mille kõrval võis olla ehk *mo- tüvigi (vrd. *ku- ~ *ko-). Tüvele on liitunud sufiks

-ka, mis on arvatavasti sama kui näiteks sõnades sikäläinen 'siinne', tuokalainen 'sealne'. Eesti murdesõna muga evib vasteid soome, karjala ja vepsa keeles, ainult tähendus on erinev (sm muka; krj muga 'muka'; krjA muga 'niin, jaa, kas niin, vai niin'; krjL muga 'siin, silleen, ilmaiseksi, ilman'; vps muga 'niin, samoin, noin').[1]

Seevastu pole sõna muist etümoloogia kohta seni ilmunud keeleteaduslikus kirjanduses ühtki märget. Võib oletada, et praeguses keelepruugis käändumatu sõna on seostatav sõna muu(d) mitmuse seestütleva käändega. Miks hakati mainitud sõna kasutama aluse funktsioonis, pole teada. Võib-olla eelnes kunagi sõnale muist mingi muu sõna aluse käänetes, kuid aja jooksul tarvitusviis muutus ja aluseks sai muist.

Praegu on aga nii sõnale muist kui ka muga ühine see, et aluse funktsioonis ei kuulu nende juurde tavaliselt nimisõnalist täiendit. Öeldis on üldiselt mitmuses. Erinevalt sõnast muist, on sõnal muga olemas nii singulaarne kui ka pluraalne vorm (mugad), kuid viimast kasutatakse harva. Allpool mõned näited pluraalse predikaadi kohta:

Jäm muga läksid juba / vanamad rahvas ('inimesed') ìtlevad nõnda mòodi. Mus mugad (kaelarahad, ehted) olid viie rahaga, mugad kolme rahaga (ES MT 174, 14). Kaa muist jõid õùes lähkrest õlut (KKI MT 81, 62). muga aeavad adraga ühü laìused raapsud põllust läbi / siis

---

[1] muga kohta vt. H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk.5; Y.H. Toivonen, E.Itkonen, A.J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II. - Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 2, Helsinki 1958, lk. 350.

nee üìtakse sìtmed ('külvirinna äärejooned'). Pöi muga ütlevad ruus ('kruus'), vanad inimesed ikka riuhk. Rei Nüüd soèda neid (lahku peas) mütmed moòdi - muist soèvad viltu lougi, muist soèvad juuksed üle pea, nenda kut igaüks tahab (KS). Kse muga tulid, muga jäid sìnna. Mih muist kaàrisid ('kraasisid') ja / muist kètrasid (KKI MT 225, 64). Khn kolm tükki surn, muga elävad. Amb muist olid jah jäutükid ja muist olid kàndlikud (KKI MT 218, 4). Vil muist ollid lähnd kellälööja juùre ja muist ollid jäänd kirikukõrtsi juùre uutama (KKI MT 246, 18). Krk ega meil es ole säl vahet kedägi et nüt / muist tõisen paigan seive (KKI MT 213, 40).

Suhteliselt vähe kasutatakse ainsuslikku öeldist: Khk muist tulid koju, muga jähi einamale. Krj muga jähi järge jälle / kaks tükki müisi ära. Pöi muga jähi senna ja muga tuli ära. - muist tuli välja maksa, muist jähi riidi - kassa ('krediitkassa') võlgu (KKI MT 163, 11). Han mool läks muist meelest ää (KKI MT 158, 13). Rap muist oli rendi moad (KKI MT 196, 3). Juu muist (= kõluterad) jäi aganate ulka (KKI MT 195, 80). Jõe muist oli Prannli mihi (KKI MT 89, 51). Kuu ja muist läks kauka sisse (KKI MT 52, 55).

Kui vaadelda esitatud näitelauseid, selgub, et ainsusliku öeldise puhul esineb muist abstraktses tähenduses või märgib teatud kogu, tervikut (vrd. kõik alusena). Jõelähtmest kirjapandud lauses näib öeldise arvu mõjutavat osaöeldistäide (mitmuse osastav). Vrd. Pha rinnal olid sõluksed. neist oli muist nii suuri, muist olid pisikesed (KKI MT 39, 43). Vig oma lammad kokko / sis läk-

sid / muist oli pesijud / muist olid terijad ('tirijad'). Ka viimati toodud lauseis on öeldis kord ainsuses, kord mitmuses, olenevalt sellest, kas kasutatakse osa- või täisöeldistäidet (s.o. mitmuse osastavat või nimetavat). Muidugi ei tarvitse öeldise vorm alati sõltuda eespool loetletud põhjustest, vaid kõikumised arvus võivad olla täiesti juhuslikku laadi. Näit. Kod siäl öli mitu perekonda, muiss läksid siält ärä ja muiss jäe maha sinna.

Mõnikord kuulub aluse muist juurde nimisõnaline täiend, mis on tavaliselt osastavas, harukordadel seestütlevas või isegi mitmuse nimetavas (Rei, Rid). Öeldis võib seista nii ainsuses kui ka mitmuses ja on isegi raske otsustada, kumba vormi eelistatakse.

Sg.: Kaa muist kildusi lõhkus mu põlvede ees sarikud katti (KKI MT 81, 74). Nis must kardulid jäeb järele (KKI MT 145, 51). Hlj muist võrkusi oli viel sies (KKI MT 23, 24). VNg ja muist minu lapsi käis ka juo Iila kuolis (KKI MT 47, 6). Lüg muist kraami jäi sinne (ES MT 218, 104). Äks muist maad oli veel mõisa kääs (KKI MT 155, 79).

Pl.: Jäm muist lambud surid ära (AES 48, 141). Vll muist loomi söid metsas (AES 12, 3). Käi muist veistest olid ärjad / ja muist olid lehmad (M 72, 148). Rei Siis nende öödega, kui isa ää oli, muist lapsed magasid isa asemel (KS). LNg muist lehmi magavad ja muist söövad ($Ü_k$ 128, 104). Rid muist paadid olid sii (KKI MT 133, 9). Lih muist pulmalesi aitasid koa nutta (KKI MT 268, 15). Vil muist vanemid inimesi es puulda sedä ja ütsid (KKI MT 246, 6).

Öeldise pluraalne vorm võib jällegi sõltuda öeldistäitest, mis on mitmuse nimetavas (Käi). Reigi ja Ridala näidete puhul tundub, et öeldise arvu on mõjutanud mitmuse nimetavas seisev nimisõnaline täiend (lapsed, paadid). Juhul, kui lauses leidub kaks öeldist, on esimene neist ainsuses, teine mitmuses: Pha muist mehi läheb ranna ääre, taòvad (KKI MT 39, 10).

Ainult mõnikord kuulub aluse muga juurde nimisõnaline täiend osastavas käändes. Öeldis on sellisel juhul ainsuses: Jäm muga inimèssi oli sääl juba. Khk muga inimesi läks ee ('ära') juba.

3. kõik alusena

Asesõnal kõik on vormiliselt identsed nii ainsuse kui ka mitmuse nimetav kääne. Seetõttu ei määra öeldise singulaarsust või pluraalsust mitte aluse vorm, vaid sisu. Nii on öeldis ainsuses, kui kõik on lauses kokkuvõtvaks sõnaks või ta esineb abstraktses tähenduses:

Jäm keik oli kadund / obu ja regi ning see inime (ES MT 204, 26-27). Phl aga ilm läks klaariks / ja keik läks eèsti ('hästi') (KKI MT 124, 11). Mar kõik jääb meèle (ES MT 242, 83). Ris üks sui oli niipal'lu vett, et keik laanetas (KKI MT 200, 7). Jõe augustikuus lähäb keik koitama ja alletama (KKI MT 89, 88). Jõh vahel külas pesti õues, siis kõik plagises, ilus õli kuulla (KKI MT 56, 93). Ran võib oìla naene uut ('ootab') kah / konass sääl kõik vakka jääb (KKI MT 262, 39). Rõu mi' lätsi kuùl'i, meil ol'l kõik' selge, tähe' ja... (KKI MT 101, 2).

Kasutatakse aga sõna kõik konkreetses tähenduses, s.o. selle sõna all tuleb mõista mitut olendit või asja, seisab öeldis mitmuses:

Krj kõik teda kartsid / kut varju nägid / nii läksid tee pealt ää (KKI MT 151, 16). Vig pere oli suur, kõik tahtsid saada (KKI MT 208, 15). Kos viidi Raasikulle pandi vagunisse läksid kõik (härjad) sinna Peterpurki (KKI MT 219, 13). Jõh kui onvad kõik tüel, siis ei taha magama akkada ('magama heita, lamada') (KKI MT 56, 110). Trm akkasid pulmad lõpma / siis panivad kõik obused ette / tahid kodu sõita (KKI MT 247, 99). Äks kõik (nõud) olid puust, lüpsik puu toruga (KKI MT 155, 11). Trv peode viisi kik kaksive üte tüki-pääl (KKI MT 202, 3). San lõmpsõvõ õnnõdõ ('enne') kõik suurdõ puu luitsidõgõ (KKI MT 77, 9). Räp kui kosilanõ sisse tuli / sõss tahiva kõik üteliisi ('ühekorraga') kõnõlda? (ES MT 212, 80). Se kõik' sattõva? maaha, a mino täht jäi üless.ja kõik' kumardiva? timä tähte (ES MT 149, 66).

4. Umbmäärased asesõnad igaüks, keegi, mõni alusena

Umbmäärased asesõnad igaüks, keegi, mõni esinevad eesti murretes üsna sageli alusena. On täiesti ootuspärane, et ainsusliku aluse puhul seisab öeldis ainsuses, nagu see enamasti ongi:

Kär õlut oli siis nii-palju / et iga-üks jõi nii-palju kut jüst jõudis juua (KKI MT 237, 33). Pha mõni võtab kala raha eest, mõni töi viina (KKI MT 80, 7). Vig ja kui vahel mõni kukus või aiged sai sis lasti kuppu (KKI MT 103, 29). HMd kuos oli ikka püid aga igaüks pa-

randas oma võrgud (KKI MT 229, 10). Nis ja keègi oli näind ühekorra kui kratt oli tuld (KKI MT 207, 9). Amb kui mõni (= siga) oli paha, puges põllule, siis pandi rangid kaèla (KKI MT 161, 24). Iis mõni õli püst katuss ja mõni õli siis lamp (KKI MT 279, 70). Trm tuli mõisast keègi / leidis et rukis varastatud (KKI MT 247, 4). Kod kos madalam aid, siält assub egä üks üle (ES MT 288, 77). Äks ütlevad, et siis perekonnast keègi kaob või lahkub, kui leib lõhki on (KKI MT 155, 60). Pil mõni tõi kodo rätsepa ja mõni viis sinna rätsepa kodo jälle / õmmelda (KKI MT 251, 8). Trv mis nüid om, kas kènnigi tule. Krk maa om egä eläve enge emä, maast saap egä üits toitu (EM I, 110). Võn nüüt ku keski tege kriipsu käe pääle ('kriimustab kätt'), lätt kohe arsti mano (KKI MT 111, 13). Kam kui kuksõ (kägu) akna all kats kolm kõrda / siss mõni kuuli (KKI MT 244, 29-30). Har egaüts kel vaia oli kodi ('kudus, punus') henele korvõ (KKI MT 42, 31).

Ometi leidub küllaltki palju selliseid näiteid, kus alus ja öeldis ei ühildu arvus, s.o. alus on ainsuses, öeldis aga mitmuses. Kõige vähem kasutatakse pluraalset öeldist siis, kui aluseks on mõni:

Hag mõni ehk võisid teha (KKI MT 209, 67). Hls mõni akasive nõnda / nurame (KKI MT 212, 59). Krk mõni viive siile tule karjatsess ('tulevalvuriks'). Hel mõni magasive ja mõni aive joru.

On aga aluseks keegi, tarvitatakse öeldise mitmuslikku vormi märksa sagedamini:

Pai kõik asemed veel mul meèles, kus keègi olid (KKI MT 100, 43). VMr kuda kièġi olivad õppind. Rak K

kuhu kiègi jäid asuma (KKI MT 236, 51). Jõe meid ei nähned kiegi (KKI MT 89, 22). Lüg egä kiegi ninda evad taple ku näväd. Kod tämä kusíb ('küsib') kuda keègi eläväd. SJn ja / lamp oíli ka ikke / mis kiigi isi tegid (KKI MT 197, 5). Nõo kana rehitsivä küünin / kiägi es kuseva (KKI MT 206, 7). Ran padja sisse panniva mes keèski saeva / soetõlvu ja / sulgi ja (KKI MT 262, 25).

Kõige rohkem näiteid saab tuua pluraalse öeldise kohta siis, kui aluseks on umbmäärane asesõna igaüks (vt. kaarti 15). Väga sageli esineb sel puhul kõikumisi öeldise arvus, s.o. kord on öeldis ainsuses, kord mitmuses:

Käi mes söda põhjustas / võivad ega-üks ise möista (KKI MT 173, 33). Mar pulmale tuleb sis lõpp / sis igaüks teàdvad et / piäväd minemä akkama. Lih igaüks lõikab ise siis // sis sõid / iga üks oma ette (KKI MT 268, 21). Kei siis antsid karjatselle iga üks tèrve saia / ehk ka sepikud / kudas tegid (KKI MT 211, 7). Amb jaanipääval ja nelipühil oli karjatsel püha, siis pidid igaüks oma luomad ise oidma (KKI MT 161, 36). VNg igaüks viis kartuli, igaüks saivad raha (KKI MT 22, 25). Lai igaüks võttis oma sidemed selga ja läksivad, koo selga ja läks, nagu ämblikud, pambud sellas (KKI MT 143, 63). Hls siss akkasive ega-üits kitme ennast (EM I, 139). Ran ega egä-üits es mõesta / es mõestava edimäld (KKI MT 262, 31). San igä-üits võtt näet eis' ('ise') nukast ja / veiväve aigõ tarrõ ja / pandivõs sängü (KKI MT 75, 13). Se siss jäivä? egaüts umma pääd elämä (ES MT 149, 78). Kra Egaüts lätvä? uma tare man? (EK 1938, 250).

Esitatu põhjal saab öelda järgmist. Kuigi aluse arv

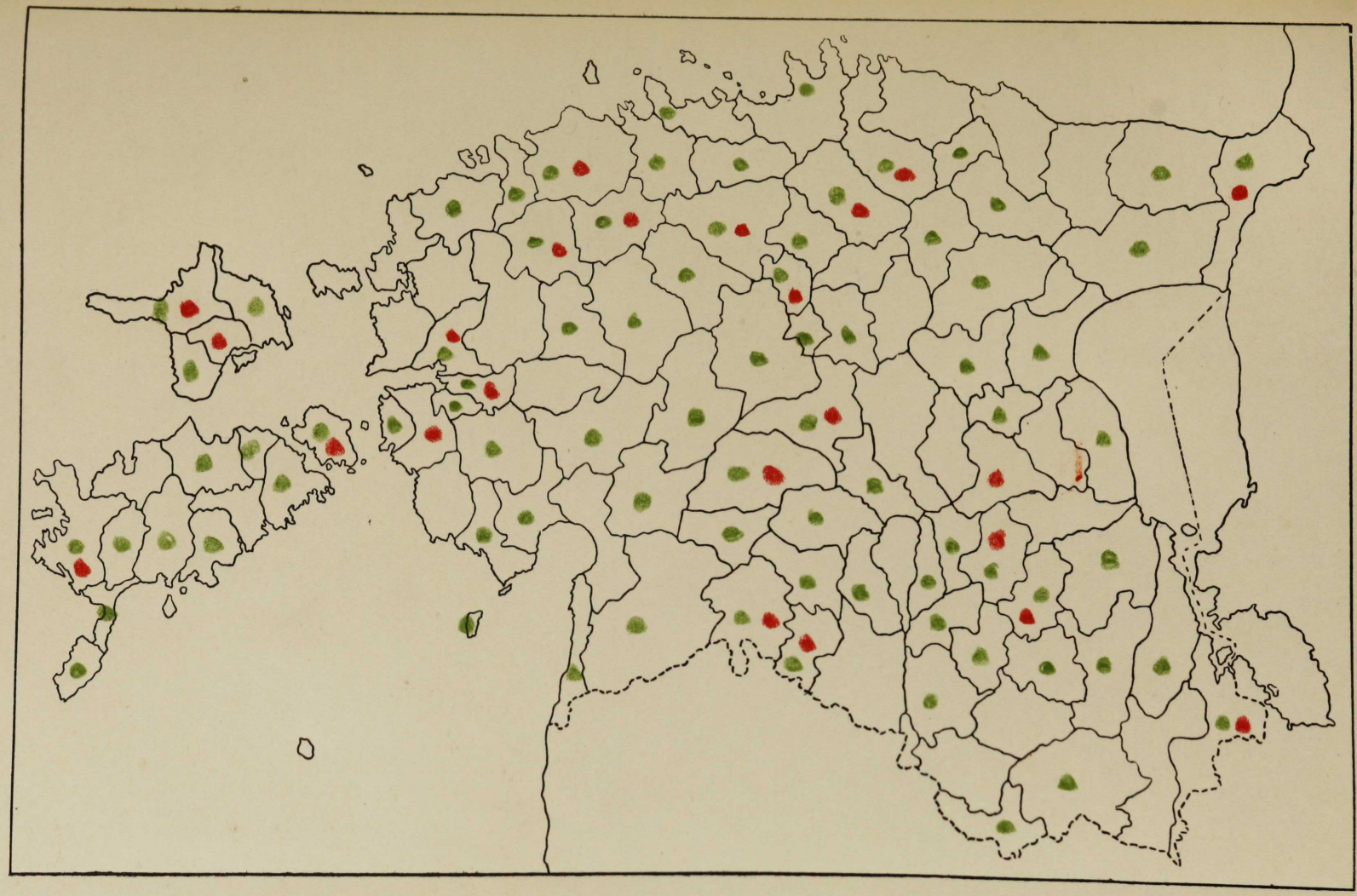

Kaart 15

igaüks alusena

1. Öeldis on ainsuses
2. Öeldis on mitmuses

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

jääb vormilt alati samaks, võib mõnikord esimene öeldis olla ainsuses, järgmised aga mitmuses. Vahel on keelejuht öeldut parandanud ja asendanud singulaarse öeldise pluraalsega (Ran). Teinekord on muutunud keelejuhi kujutelm. Nii on Laiuse näites mõeldud ilmselt kord paljusid inimesi (läksivad), kord ainult ühte (läks).

Muidugi võib esitatud näidete hulgas (aluseks on igaüks, keegi, mõni) leiduda ka selliseid, kus öeldise mitmusliku vormi kasutamine on ühekordne nähtus. On aga aluseks igaüks, tundub pluraalse öeldise tarvitamine üsnagi järjekindlana ja vaevalt saab seda igakord tõlgendada juhusliku kõrvalekaldumisena. Loomulikult tekib küsimus, millest sõltub öeldise kahesugune vorm. Võib-olla on siin mõju avaldanud seik, et eesti murretes kuuluvad umbmäärased asesõnad igaüks, keegi, mõni tihtilugu alusrühma koosseisu või on lauses nagu mingiks rõhutavaks sõnaks. Aluseks on tavaliselt mitm. 1., 2. või 3. isik, mis mõnikord ära jäetakse ja mida väljendab sel juhul öeldise pöördelõpp või arv:

Vig Vigala mehed maksid igaüks neli rupla (KKI MT 176, 26). Juu igäl oli kiri juures koa / kelle jägu nad kiski olid. VNg te ei ole neid nännugi // või olete mõni nännu kah (KKI MT 214, 26). Kod ja sedäviisi esimä suagi õige õtsa piäle; kiigi esimä tiädä tämädä selgess (EK 1933, 97). Äks keegi muu põle nähnuvad kui tütar, teesed keegi põle nähnuvad (KKI MT 155, 40). Rõn kudas na saeva keäki. Plv nat tuut tiidvä eski ('isegi') ega üts (KKI MT 259, 98).

Arvatavasti lubab umbmääraste asesõnade selline esi-

nemus kasutada pluraalset öeldist ka siis, kui lauses leidub singulaarne alus igaüks, keegi, mõni. Mõnikord võib tõeline alus (eriti sõnade keegi ja mõni puhul) ära jääda ning seetõttu tajutakse alusena umbmääraseid asesõnu. Vaevalt saab pidada juhuslikuks kokkusattumuseks seda, et asesõna mõni kuulub üsna harva aluse koosseisu. Teiselt poolt, kui aluseks on mõni, esineb aluse ja öeldise arvulist ühildumatust vaid üksikjuhtudel.

Mõnevõrra toetab eespool esitatud mõtteid H.Pauli peaaegu samalaadne seisukoht. H.Paul on peatunud vastaval nähtusel saksa keeles ja leidnud, et üldistavad umbmäärased asesõnad, mis seisavad ainsuses, puutuvad lähedalt kokku mitmuslike asesõnadega. Seetõttu ei maksa imestada, et isegi nende juurde kuuluv öeldis võib seista pluuralis.[1]

Peale ülaltoodud põhjuste võib kõne alla tulla teisigi, seda eriti asesõna igaüks puhul. Mainitud asesõnal puudub mitmus ja on võimalik, et singulaarse öeldisega väljendatakse kollektiivset, pluraalse öeldisega distributiivset tegevust. Teiste asesõnade (keegi, mõni) kohta seda väita ei saa, kuigi, tõsi küll, ka indefiniitsel pronoomenil keegi puudub mitmus. See-eest on asesõnal mõni olemas nii singulaarne kui ka pluraalne vorm. Kui viimane on lauses aluseks, seisab öeldis tavaliselt mitmuses:

---

[1] H. Paul, Deutsche Grammatik. Band III. Teil IV : Syntax (Erste Hälfte). 2. unveränderter Nachdruck, Halle (Saale) 1956, lk. 192.

Ans mõned töid saìa (ES MT 222, 24). Tor mõned sis karìgasid ära ja elasid metìses (KKI MT 146, 1). VNg moned käisivad lusti laata vaatamas (KKI MT 47, 69). Ran mõne teevä usse ette / a mõne tüpivä ('topivad hoolega kinni') põhuga (KKI MT 198, 41). Räp mõnõ olli$^{t}$ tsõõrko$^{ʔ}$ ('ümmargused'), mõnõ$^{p}$ pìkliku$^{ʔ}$ (KKI MT 113, 65).

Ainult erandjuhtudel, kui aluseks on sõna mõned, puudub ühildumine arvus: Rap mõned, kel inimese verd koa südames oli, tõmmas nagu tagasi (KKI MT 144, 11). Har mõnõ omma nii hoolikatsõ inemise$^{ʔ}$, ei raìska kõkkõ ('kõike') vällä$^{ʔ}$ ('ära') kõrraga, pand osa paigalõ, vanutsõl aol tarvita$^{ʔ}$.

Öeldise singulaarne vorm on nendes lausetes tingitud kõneleja mõttekäigu muutumisest. Kuigi algul on ilmselt mõeldud mitut isikut, on hiljem juttu ainult ühest ja seetõttu kõigubki öeldise arv. Üldiselt saab aga umbmäärase asesõna mõni kohta öelda, et vastavalt sellele, kas alus on ainsuses või mitmuses, seisab öeldiski ainsuses või mitmuses.

Millised ka poleks pluraalse predikaadi kasutamise põhjused, kui aluseks on igaüks, keegi, mõni, tuleb veel kord rõhutada, et kõiki mitmusliku öeldise esinemisjuhte ei saa ega tohi pidada juhuslikeks kõrvalekaldumisteks.

## KOKKUVÕTE

Kui aluseks on hulga- või mõõdusõna, millele järgneb nimisõnaline täiend, eelistatakse kõigis eesti murretes ainsuslikku öeldist. Pluraalse predikaadi kasutamisejuhud

on seevastu vähemuses. Esineb aga alusena hulga- või mõõdusõna üksinda, sõltub öeldise vorm täielikult aluse arvust. Aluseks saavad olla veel muist ja muga tähenduses 'osa, mõni'. Sel juhul on öeldis enamasti mitmuses, seda eriti siis, kui nimisõnaline täiend puudub. Asesõna kõik puhul oleneb öeldise arv aluse leksikaalsest tähendusest. Öeldis on ainsuses, kui kõik on lauses kasutatud abstraktses tähenduses või kokkuvõtva sõnana, ja mitmuses, kui kõik märgib olendeid või asju. Umbmääraste asesõnade keegi, mõni, eriti igaüks puhul pälvib tähelepanu asjaolu, et peale singulaarse öeldise saab eesti murretes tarvitada ka pluraalset öeldist.

## VI. ARVSÕNA VÕI ARVSÕNAÜHEND ALUSENA

Aluse ja öeldise ühildumist, kui aluseks on arvsõna või arvsõnaühend, käsitletakse käesolevas töös koos. Kasutatakse ju arvsõna üksinda väga harva puhtarvulises, abstraktses tähenduses (peamiselt matemaatilised tehted, hinded) ning öeldis on sel juhul alati ainsuses: Käi mütu kòrda viis leheb kümnesse // kaks käib kümnes viis kòrda // kümnest kolm maha jeeb seitse (M 72, 98). Mar üks oli väga ea, kaks oli ea, kolm läks kòrda (ES MT 312, 14).

Sagedamini märgib arvsõna asjade või olendite arvu. Arvsõna abstraktne tähendus väheneb ja tekib kujutelm millestki konkreetsest. Seetõttu toimub aluse ja öeldise ühildumine samade seaduspärasuste järgi kui arvsõnaühendi puhul.

Muidugi on võimalik arvsõnaühendit analüüsida kaheks lauseliikmeks, kus arvsõna oleks aluseks, noomen aga täiendiks, nagu seda mõned keeleteadlased (näit. L. Kettunen, K. Leetberg, J. Aavik, E. Muuk-M. Tedre, A. Saareste, hilisematest autoritest L. Rannut) on teinudki.[1] Käesoleva töö seisukohalt tundus otstarbekam vaadelda arvsõnaühendit koos ühe lauseliikmena-alusena.

Kui edaspidi räägitakse aluse speetsiesest (definiitsusest või indefiniitsusest), tuleb meeles pidada, et see ei piirdu kaugeltki arvsõnaga. Viimane on oma kvantitatiivselt speetsieselt definiitne, välja arvatud nn. ebamäärane arv (kaks-kolm poissi jt.). Sageli peab aga arvestama just arvsõnale järgneva noomeni speetsiest, seda, kas on tegemist teatu, tuntuga või tundmatuga. Näiteks väljend minu kaks õde on definiitne, kui mul pole rohkem õdesid või järgneb lähem täpsustus (nimed). Vastasel korral oleks alus indefiniitne.

Seega sõltub sageli subjekti speetsies esmajoones arvsõnaühendisse kuuluva noomeni definiitsusest või indefiniitsusest ning kongruentsiprobleemide selgitamisel on otstarbekam pidada kogu arvsõnaühendit aluseks.

Et tagada materjali ülevaatlikkus, käsitletakse arvsõnalise või arvsõnaühendilise aluse ja öeldise ühildu-

---

[1] L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, lk. 9; K. Leetberg, Eesti lauseõpetus keskkoolidele, lk. 5, 32; J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 81; E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, lk. 84; A. Saareste, Kaunis emakeel, lk. 44-45; Eesti keele süntaks I. Prooviartikleid lihtlause süntaksi alalt, Tallinn 1964, lk. 42-43.

mist alarühmade kaupa. Algul peatutakse sellistel juhtudel, kus öeldise arv sõltub täielikult aluse arvust. Siinkohal on mõeldud arvsõna üks, järgarve ja konstruktsiooni kahekesi sõsarad.

Esinevad aga alusena suuremad arvsõnad kui üks, võib öeldis seista nii ainsuses kui ka mitmuses. Lähtudes soome kirjakeelest, osutab G. Karlsson, et öeldise arvu mõjutab kolm erinevat tegurit: 1) aluse ainsuslik vorm; 2) aluse pluraalne tähendus ja 3) aluse speetsies, s.o. definiitsus ja indefiniitsus.[1] Nii peaks definiitse aluse puhul seisma öeldis mitmuses, indefiniitsuse korral - ainsuses.

Peale aluse speetsiese tulevad käsitlemisele veel sellised küsimused, nagu aluse ja öeldise lauserõhulisus, predikaatverbi leksikaalne tähendus, öeldistäite arv, mitu öeldist ja mitu alust. Samuti peatutakse aluse ja öeldise ühildumisel elliptilistes lausetes.

1. Öeldise arv sõltub aluse arvust

Kui aluseks on arvsõna üks kas üksinda või koos nimisõnaga, seisab alus ainsuses:

Kär üks àndas teise käde (KKI MT 237, 23). Mih meitèl üks karjane jäi keeletumasse / oli ulk‿aèga ilma keeleta (KKI MT 225, 3). HMd välla takka oli üks papal ('pappel') (KKI MT 229, 9-10). Hlj jälle üks soudas

---

[1] G. Karlsson, Virittäjä 1959, lk. 356.
Sama kogumikus: G. Karlsson, Numerustutkielma. - Tietolipas 19, Helsinki 1960.

keulas, üks vedas vorkusi ülesse (KKI MT 23, 3). Kam siss tull üts pottsepp tühü ütte perede (KKI MT 244, 1). Har ku üts ots saie valmiss, siss nakati tõist otsa kodama ('kuduma') (KKI MT 7, 27).

Erandiks on vaid need juhud, kus nähtavasti subjekt ise tingib pluraalse predikaadi. Näiteks järgnevas lauses kuulub aluse koosseisu kollektiivsubstantiiv ja vastavalt selle sisule (mõeldud on ilmselt üksikuid perekonnaliikmeid eraldi) seisab öeldis mitmuses: KJn üks perekond[1] elävät meiegi maa piäl. Seesuguseid näiteid leidub väga vähe ja seetõttu ei saa teha mingeid üldistusi.

Arvsõna üks saab kasutada ka mitmuses ning alus ja öeldis ühilduvad sel juhul arvus:

Han kolm talvet kooli-aega oli / õhöd olid esimest aastad / teised teist ja kolmat (KKI MT 158, 37-38). VNg ühed tegivad lademi (KKI MT 22, 5). MMg mina vaadasin ühed vievad vankri ära (KKI MT 159, 5). Puh ku aanale ('heinale') mintu / siss üits paar viise ollu jalan / ja tööne jälle üten // et kui-üte ärä lagunuva / siss pantu tööse jalga jälle (KKI MT 193, 115).

Tihtipeale ei märgi sõnad üks, ühed mitte arvu, vaid esinevad pigem tähenduses 'keegi, mõni, mõned'. Ka esitatud näidete hulgas on selliseid, kus on võimalik mõelda nii või teisiti. Eelkõige kehtib see nende lausete kohta, kus on aluseks sõna ühed.

Alusena kasutatakse sageli järgarve kas ainsuse või mitmuse nimetavas. Olenevalt sellest, millises arvus sei-

---

[1] Kollektiivsubstantiivi perekond kohta vt. lk. 176, 180-181.

sab subjekt, tarvitatakse kas singulaarset või pluraalset predikaati:

Käi tuleb teina / äi see pole ka mette / tuleb kolmas / senne pärast siis jüst oli mindud (KKI MT 173, 17). Kei teene oli parsil teene andis vihku kätte // kolmas luopis rehalt / sisse (KKI MT 224, 13). Kos vanast jüripävast algas nädal oli kümnes nädal / siis tuli üeksas / kaheksas / seitsmes / kuues / viies // nellas (KKI MT 219, 21). Hlj üks mies soudas paadi keulas, teised lasksivad neid püüksid ('püüniseid') merde (KKI MT 23, 3). Krk ja tõise võtive jälle luusu ('loose') (KKI MT 216, 66). Nõo aga kolmas (lüps) joba kõlbab (KKI MT 206, 207). Har kolmõ$^{h}$ helme olli kaalan. edemitse olli lobõhõppa ('lõdvemalt'), tõsõ olli hammõ kaaltagutsõ manh kolmanda panni pääle (KKI MT 41, 1).

Olgu märgitud, et sõnal teised pole arvutähendus alati esikohal, vaid tihti esineb ta tähenduses 'ülejäänud, muud'. Nii on Hargla näites vaieldamatult tegemist järgarvuga, kuid Haljalast pärinevas lauses on võimalik ka teistsugune tähendus.

Huvi pakuvad veel peamiselt võru murde mõnedes murrakutes (Hargla, Räpina, eriti Setu, lutsi) esinev konstruktsioon, kus arv on väljendatud määrsõnaga (kahekesi, kolmekesi jne.). Aluseks olev noomen seisab tavaliselt mitmuse nimetavas, harvemini ainsuse osastavas. Öeldis on enamasti mitmuses:

Har omma$^{k}$ katõgese lihunika ollu' / ja omma$^{k}$ katõgese tullu' / üümajalõ kõrtsi (ES MT 269, 53). Räp kuvvõkõsi vele' olli' (ES MT 317, 39). Se innemustõ olliva'

sõsarõ' nelägese (ES MT 135, 55). katõgese velidse olliva', ellivä tõõnõ tõõsõh majah (ibid., 64). Lut Katekeisi sõsaridse' lätva öö, päivä, kunagi ütte saa ei, mägi vaihhel? Silmä' (LM, 127).

Kuid: Se mustõ oll kolmõkese sõsarit (EK 1931, 17).

Selline uusus on levinud eeskätt muinasjuttudes ja tuletab meelde vene keelele omast väljendusvõimalust: было трое сестёр. Teistele eesti murretele ja kirjakeelele on seesugune konstruktsioon võõras.

## 2. Aluse või öeldise lauserõhulisus

Kirjakeelest lähtudes on H. Sepamaa jõudnud järeldusele, et öeldise singulaarsuse või pluraalsuse määravad järgmised tegurid. Öeldis on mitmuses, kui tahetakse rõhutada tegevust, ja ainsuses, kui peatähelepanu on juhitud aluses väljendatud olendite, esemete, nähtuste arvule või tegevuskohale.[1]

Ilmselt on H. Sepamaa mõelnud rõhutamise all lauserõhulisust ja omistanud sellele kõige tähtsama osa öeldise arvu suhtes. Vaataksime, kuivõrd toetab sellist seisukohta murdeaines. Öeldise sõltuvust tegevuse või tegevuskoha ja tegijate arvu rõhutamisest (lauserõhulisusest) võimaldab täpselt kindlaks määrata helilindistatud murdekõne. Alljärgnevas tabelis on toodud andmed aluse ja öeldise lauserõhulisuse kohta (tegevuskoha rõhutamist pole jälgitud, sest see ei muuda oluliselt öeldise arvu):

---

[1] H. Sepamaa, Öeldise ainsusest ja mitmusest arvsõnalise aluse puhul. - KK 1959, nr. 2, lk. 110-111.

| Lauserõhuline on | Ligikaudne % näidete arvust | Näidete arv | |
|---|---|---|---|
| | | Ainsuslik öeldis | Mitmuslik öeldis |
| 1. Nimisõna | 32,6% | 41 | 9 |
| 2. Arvsõna | 24,2% | 27 | 10 |
| 3. Nimi- ja arvsõna | 34 % | 45 | 7 |
| 4. Tegusõna | 0,6% | 1 | - |
| 5. Arv- ja tegusõna | 2 % | 1 | 2 |
| 6. Nimi- ja tegusõna | 2 % | 3 | - |
| 7. Arv-, nimi- ja tegusõna | 3,3% | 1 | 4 |
| 8. Alus ja öeldis pole rõhutatud | 1,3% | - | 2 |
| | 100 % | 119(78%) | 34(22%) |

Kokku: 153 näidet

Siit selgub, et tegusõna on lauserõhuline ainult 12 korral (7,8%). Öeldis peaks olema teoreetiliselt mitmuses, sest tähelepanu on juhitud tegevusele, tegelikult on aga ainsuse ja mitmuse esinemus võrdne (6 : 6). Enamikul juhtudel ühilduvad alus ja öeldis arvus. Seega ei määra aluse või öeldise lauserõhulisus üksinda veel predikaatverbi arvu, vaid see võib võrdsetel tingimustel esineda nii ainsuses kui ka mitmuses.

### 3. Aluse speetsies

Kõigepealt vaadeldakse aluse ja öeldise ühildumist neil juhtudel, kui alus on definiitne, seejärel käsitletakse indefiniitset alust. Aluse definiitsus võib avalduda mitmeti. Nii on järgnevates lausetes juttu olenditest või asjadest, mis on tuntud või millest varem on kõneldud:

Jaa kuus last oli // neli elavad paergus (ES MT 281, 49). JMd siis tark oli üeld: kaks tükki suavad rikkust, kolmas jääb ilma (EK 1928, 105). Kan kats tükkü (koerakutsikat) imesivä / kümme kraapsövan naist (ES MT 210, 47).

Kuid samadel tingimustel saab kasutada isegi ainsuslikku öeldist:

Käi neli puu-vitsa oli peel / kaks oli all / kaks oli üleval (KKI MT 107, 36). Kam veskil olliva siiva / mõni ütel aari // ... neli aari oll / purju pääl. San kolmõ mihegõt tapõti (siga) / kaits oll kõrval / üits taka (KKI MT 160, 63).

Kui aluse muudab definiitseks järgnev seletus, täpsustus, ühe või teise nähtuse lähem piiritlemine, peaks öeldis seisma mitmuses, nagu see ongi järgnevates lausetes:

Khk kaks tükki surid nooreld. teine oli kuue aastane, teine neliteissend (ES MT 261a, 6). Käi ühe-korra kaks tolgust Antsu-Jürne Villem ja Tönu Andrus läkst senna korsna otsa (KKI MT 173, 11). Mar kaks klaasi olid laua peal / teine õlot / teine viina täis. Khn kaks inimest olid põlimas ('vedamas'), teene teese aru piäl (KKI MT 25, 15). Trm õli kevadine päev / kui tulid kaks meest õue / venna poeg ja tema kälimees (KKI MT 247, 126). Pst (Omal ajal) kaits oja joosive sinna veske järve kokku, töine õhem, töine kitsam sügäväm (KKI MT 201, 6). Kam kats kõrdsi-miist olli / tõnõ oll Mihkli Keevent / Lubja kõrdsi-miiss / ja tõnõ oll Juhan Simm / Vissi kõrdsi-miiss (KKI MT 244, 30). Nõo kolm ojad lätsivä Illi

järve / Mair‿oja / Laàri‿oja ja / Tõrva-aùdu oja (KKI MT 206, 292).

Ometi on ülekaalus just singulaarne predikaat:

Krj mitmes külas oli kaks koòli, luteruse ja vene usu kool (KKI MT 82, 51). Mih kaks löögiriìsta oli / teene oli vart ja / teene oli pint (KKI MT 225, 95). Khn neli külä oli: Siärekülä, Lempsi, Rotsikülä, Lénaküla (KKI MT 25, 79). Juu siis oli kaks käämest // pruudi poolt teene ja peime poolt (KKI MT 195, 51). Pai viis põldu oli iga väilas: eestpõld ja keskväila põld ja takka‿põld ja pikkpõld. Kuu uppus ühe kerraga neli inimist, kaks miest ja kaks naist (KKI MT 53, 15). Kod kaks sõsart õ'li. üks õ'li Kai ja tõene õ'li Mai (ES MT 289, 29). Võn kolm osa‿tükkü o'l, kat's tõùgu, üt's rükä ('rukist') (KKI MT 111, 52). Har siss lät's kat's joodikat monopoli sisse, Pikk-Aadu ja San'di-Henu (KKI MT 72, 1).

Tihtipeale määrab teatud tingimus kindlaks aluse kvantitatiivse speetsiese, mistõttu ei saa eksisteerida rohkem tegijaid või olukorras olijaid, kui lauses on antud. Öeldis on nüüdki enamasti ainsuses, kuid võib üksikjuhtudel seista isegi mitmuses.

Sg.: Rei Kui Kõpu majaki otsas põledeti lahtist tuld, oli öösse kaks majakivahti (KS). Kei kui‿on / neli niit pial / siis tuleb neli lahku ka // ja kui‿on kaks niit pial / siis tuleb kaks lahku (KKI MT 211, 20). Ann kui oli suur pere ja pikk laud oli, siis oli kaks kaussi laua pial (KKI MT 108, 87). Trm kui kaks ladet / siis õ'li kaks inimest kua (KKI MT 247, 118). Kod kaks päevä peksäd, kaks tuuletad ('tuulad'), kaks päevä jääb-

ki vabast (ES MT 288, 48). San ku väkkene talu oll / siss_oll kolm (hobust) (KKI MT 75, 4).

Pl.: Kod ku kolme poariga saab peksä, kaks inimest rabavad, kolm teeväd ladet, üks kannab tarest välja (ES MT 288, 48).

Aluse definiitsus ilmneb selgi korral, kui talle eelneb nn. määratud täiend, mis käib kogu aluse kohta. Eelistatakse pluraalset öeldist, sest üks alusrühma liige (täiend) on mitmuses:

Ans must ning sinine, muud es_ole midad leina värvid, nee kaks olid (ES MT 222, 32). Mih üks_oli ohelikku_pidi peos ja / teesed kaks_olid ühütese sabas (KKI MT 225, 104). Pee ja siis need kolm nädalid saivad mööda (KKI MT 230, 38). Vai kuhu nied kaks svojakka ('kälimeest') lähtöd? Trm aga niid kolm tükki said kolm uastat kinni istuda (KKI MT 247, 103). Hls ja sõss nii kolm last oodave seni_ku_nii är sööve sõss saave süüvvä (KKI MT 212, 38). Kam nakassiva nuu mitu sada suurttükki ürgämä. San siss nuu^k kaits poiskõist tõmbasivõ^t tuul kolmandõl poiskõsõl silmussõ ümbre^k kihä (KKI MT 75, 48). Vas nuu^k kümme käsku olli' / hopõn' / ratta' ('vanker') // ägil / adõr // vikat' / rihä // vigõl / hank // kirvess / kabõl (KKI MT 171, 1). Se ja töösõ' säidse vilä-
pääd seivä' täüs vilä-
pää' nahka (ES MT 149, 69). Lut alost sulanõ laula viil halõhappa ('haledamalt') / ku ni kats vuuri ('voori, korda') olli' (EK 1938, 146).

Asesõna kõik ei tarvitse alati esineda täiendina, vaid ta võib olla lauses nagu kokkuvõtvaks sõnaks. Samas funktsioonis saab kasutada veel asesõnu igaüks ja kumbki,

kusjuures öeldis on mitmuses:

Phl vaata / pidid neli tükki keik käima (KKI MT 124, 16). Nis ja viis peatükki olid mol koa kõik peas (KKI MT 145, 138). Jür ja se et kolm poega said igaüks kolmsada rubla ja kaks tütart said kumpki kakssada rubla viel pärandust isalt (KKI MT 226, 58). VNg siis said kolm Siirakki iga üks seitse miljuni omale puhast kasu (KKI MT 47, 51).

Vähemuses on need laused, kus aluse juurde kuulub küll määratud täiend mitmuse nimetavas, kuid öeldis on ainsuses. Seevastu on singulaarne predikaat ootuspärane siis, kui täiend on ainsuse nimetavas (see, too).

Jäm et need neli kannast oli pailu ahtam kut see esimene (ES MT 221, 35). Jür aga se kakskümmend viis rubla / oli väga kallis (KKI MT 226, 33). Kad kõik neli tükki kiikus (KKI MT 235, 44). Iis mehel pidi nied kaks asja olema (KKI MT 279, 31). Rõu sõss sai nu' kats velle ammõtihi ('ametitesse') (KKI MT 101, 8). Se läts tuu ütesä poiga mõtsa (ES MT 79, 3). Lut viil kol ('kolm') vuuri ('voori, korda') halõhappa ('haledamalt') / ku edimätse' kats vuuri oll (EK 1938, 146).

Aluse juurde võib kuuluda isegi täiendlause. Peab aga kohe lisama, et eesti murretes kasutatakse viimast üsna harva. Allpool esitatud lausetes on öeldis ainsuses, kuid vastupidiseid näiteid ei õnnestunud leida: Hlj vaest (= vahest) oli kaheksa ladujad, kes laevas olivad (KKI MT 23, 20). Räp piäp kolm tunistajat olõma, kes pojaga üten olliva' (KKI MT 113, 68).

Öeldise singulaarsuse põhjustab tõenäoliselt sõna-

järg: nimelt asub alus öeldise järel.[1]

Järgnevalt peatuksime indefiniitsusel eesti murretes. Vastupidi definiitsele alusele on indefiniitne alus tundmatu, temast pole varem kõneldud:

Jür korraga õhta kaks võerast miest tulevad sisse / küsivad kus pererahvas on (KKI MT 226, 20). MMg ükskörd tulid kaks preilida, nemäd korjasid vana mälestuisi (KKI MT 159, 56). Krk ütelnu me Liidel et mehe / neli miist tulliv meil sissi, ja küll nemä otsev siu sängü müüdä (KKI MT 213, 11).

On selge, et jutustaja näeb lauses mainitud isikuid esimest korda. Kuigi pole teada muud kui tulijate arv, seisab öeldis ometi mitmuses.

Sageli on keelejuht unustanud olendite või asjade täpse arvu. Mõnikord pole viimane olnud püsiv, vaid on söltunud teatud tingimustest, teinekord pole täpne arv oluline. Sellise ebamäärase arvu väljendamiseks on mitmeid võimalusi: 1) kaks teineteisele vahetult järgnevat või sidesõnadega ja, või, ehk ühendatud arvsõna; 2) lauses leiduvad määrsõnad (peale, vahel jt.); 3) vähemal määral sõnajärg (nimisõna eelneb arvsõnale). Öeldis seisab harilikult kõigil loetletud juhtudel ainsuses:

Rei Meil pole umalaaida olnd. Aida otsas kasvas kolm-neli umalavart (KS). Tõs Kehnus oli peale viie-kümne kivi-laeva (KKI MT 178, 28). Ris neliteist ja viisteist oost oli (karjatada) (KKI MT 200, 10). Juu

---

[1] Vrd. G. Karlsson, Virittäjä 1959, lk. 366-367.

siis obost peäle / ühüteese sabas obost kinni / vahelt oli kaks ja vahelt oli kolm koa (KKI MT 195, 83). Ann suured kausid pandi suppi täis, kaks, kolm kaussi oli ikke laua pial (KKI MT 99, 23). Kuu siis oli Ara saares üks kilu‿suolaja ... sel oli kaks kolm sada inimest siel tööl (KKI MT 52, 38). Trm sain teistega kokku / kaks kolm (jänest) öli neil suure seldsi piale (KKI MT 247, 10). Pöl ja siis sält pruudi‿poolt oli koa jälle kas üks ehk kaks miist (KKI MT 251, 47). Trv päält‿katekümne eläjä‿oli // kahessatõisku / kahessatõisku nüssi lehmä‿oli // ja pääld / päält‿kümne sia oli (KKI MT 214, 2). Kam nelisada vai viissada kivvi läts ärä / ahjule (KKI MT 244, 17). Plv suurõmba talo? / olli / olle iks / säidse katõssa lehmä / ütessä kah (KKI MT 259, 50). Se ja sääl oll kats kolm västrämeest (ES MT 135, 9). Kra tulõ inemist viisdeiskümme tulõ (EK 1938, 249).

Vähemuses on sellised laused, kus esineb pluraalne predikaat:

Khk kaks või kolm‿meest‿tegid laiva. Kaa üks, kaks inimest niitvad pöösaste vahel, seda (niitmise tulemust) pole nähagid (KKI MT 81, 82). Vig tahtsime, et kebades kangad valmis olid, nii et kuus‿seetse kangast väilas olid (KKI MT 208, 6). HMd kaks kolm oost olid randas ootamas (KKI MT 229, 7). Jõh kaks ja kolm miest õlid rabamas (KKI MT 56, 54). Trm kaks ehk kolm meest rabasid (KKI MT 247, 118). Võn suur koht Kõnnun, Piiri talu, ikka oliva viis-kuus obõst (KKI MT 109, 20). Kam lätsivä kokku neli vai viis peremiist, vai kuus kah. Ran ja kolm‿neli pere‿miist tulluva ja tapnuva ärä (KKI MT 17, 37). Plv kats kolm inemiist võiseva sinnä‿k‿ kasta (pud-

rusilmas olevasse võisse) (KKI MT 259, 68).

Aluse juurde kuuluvad mõnikord täiendid mõni, oma ('mingi, mõni, umbes'), üks, mis aitavad omakorda rõhutada nn. ebamäärast arvu. Öeldis on enamasti ainsuses ja vaid üksikjuhtudel mitmuses.

Sg.: Pha enne üks kümme viisteisend paàti läks merese (KKI MT 80, 5). Ann kümme peret, igas peres oli mõni kolm elaeast (KKI MT 108, 52). Pee oma viis-kuus kana olì (KKI MT 121, 5). Kuu paadi seuras kävi enne üks viis toist ja kakskümmend verku (KKI MT 53, 89). Jõh üks kümme ehk kaksteist lappandust ('sületäit') lähäb seljatäiesse (KKI MT 56, 83). Trv mõni kümme obest oli Kurenil (KKI MT 202, 4). Võn mõni paarkümmend aàmrit olì (KKI MT 111, 57). Plv no meil olì sõss ka mõni kolm neli tõiskümme uibut ('õunapuud') olì (KKI MT 259, 29). Har uma neli hobõstki olì tõlla iihn ('ees') (KKI MT 1, 31). Se a üts kol' ('kolm') nàkla jäi löömäldä (ES MT 149, 6).

Pl.: Käi saunad olid suured / üks kümmekond inimest olid ühekorraga sees (KKI MT 107, 37). Rõn mõni kuus poìga (= siilipoega) imesivä nigu põrsa. Rõu mõni neli viis kàrja käve' ütte (ES MT 248, 66).

Eespool toodu põhjal võib teha sellise järelduse. Indefiniitse aluse puhul kasutatakse eesti murretes üldiselt ainsuslikku öeldist. Mitmuslik öeldis on vähemuses ja esineb vaid harukordadel. Seevastu ei kaasne aluse definiitsusega tingimata öeldise pluraalsus. Siin on kindlasti sama põhjus, mida on märganud soome kirjakeeles G. Karlsson ja O. Ikola. Kui definiitsus sisaldub juba

subjektis endas või ilmneb kontekstist, saab kasutada singulaarset öeldist, sest öeldise arv pole sel korral ainus võimalus speetsiese väljendamiseks.[1] Sellega on seletatav, miks eesti murretes eelistatakse sageli definiitse aluse puhul singulaarset öeldist, välja arvatud need juhud, kui aluse juurde kuulub määratud täiend. Viimase mitmuslik vorm ise nõuab mitmuslikku öeldist.

Definiitsusest ja indefiniitsusest on olnud juttu ka eesti keele grammatikais. Nii osutab L. Kettunen esimesena, et öeldis on mitmuses, kui alus (arvsõna üksinda või koos noomeniga) on lähemalt määratud: Need kõik kolm langesid. Viis tulid juba tagasi (s.o. need teatud viis).[2] Hiljem on samu mõtteid väljendanud J. Aavik, E. Muuk -- M. Tedre, A. Saareste. Nende seisukohti saab summeerida järgmiselt. Öeldis on mitmuses, kui alus on lähemalt määratud mingi laiendiga (täiend või täiendlause), varem tuntud või sellest on kohe juttu.[3]

Alles hiljuti avaldatud E. Kindlami kriitilises sõnavõtus "Tulemused sõltuvad meetodist" peetakse samuti kõige määravamaks teguriks speetsiese avaldumist. Nii kirjutab autor, et definiitsus- ja indefiniitsuskategooria realiseeruvad "eesti keeles (nii nagu ka soome keeles)

---

[1] G. Karlsson, Virittäjä 1959, lk. 360; O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 52.

[2] L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, lk. 21.

[3] Vt. J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 81; E.Muuk ja M.Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, lk. 59; A. Saareste, Kaunis emakeel, lk. 44-45.

paljudel juhtudel arvsõnalise aluse ja öeldise nuumerussuhte kaudu".[1]

Muidugi ei saa võrdsustada kirjakeelt ja murdeid ning dikteerida kummalegi neist täpselt ühesuguseid seaduspärasusi. Olgu vaid veel kord märgitud, et definiitsus ei etenda eesti murretes sellist tähtsat osa, nagu talle omistatakse kirjakeeles. Teisiti on lugu indefiniitsusega, mille puhul nii murretes kui ka kirjakeeles eelistatakse ainsuslikku öeldist.

4. Predikaatverbi leksikaalne tähendus

Järgnevalt vaadeldakse, kuidas mõjutab aluse ja öeldise ühildumist predikaatverbi leksikaalne tähendus, kusjuures ainult vajaduse korral juhitakse tähelepanu aluse speetsiesele.

Nii seisab öeldis üldiselt ainsuses, kui tegusõna olema on tarvitatud tähenduses 'omama, olemas olema':[2]

Khk rehe rihal oli ikka viis piid sihes (ES MT 261$^{b}$, 108). Tõs iga inimesel oli kaks nooṫa / sedä üiṫi osa. Nis meil ol'i kolm leḥma / aga kal'la ('kalja') sis̀se kas̀time pudru (KKI MT 145, 29). Hlj nuodal oli kaks tiiba (KKI MT 23, 25). MMg krahvil õli kaks teèndrid (KKI MT 159, 22). San nuil käärpuil‿ol'l‿all kolm pulḱa / ja$^{p}$‿pääl

---

[1] E. Kindlam, KK 1964, nr. 1, lk. 59.

[2] Olgu lisatud, et singulaarse öeldise kasutamine ei piirdu antud juhul murretega, vaid on tavaline kirjakeeleski: ühel isal oli seitse tütart (J. Valgma, KKIU VIII, lk. 409).

ka oli kolm pulka (KKI MT 160, 28). Rõu sulanõ magasi ummiga ('omade lastega') töösõhn sängün / tuul-oli säidse (last) (ES MT 248, 11).

Üksnes erandjuhtudel esineb mitmuslikku öeldist:

Nis meil olid kaks pulli tese peremega kokku (KKI MT 145, 30). üks oli lamrene ('lambakarjus') ja sellel olid kaks koera (ibid., 117). Vil siss kaks last olid tal (KKI MT 246, 53). Rõu mul-olik-kats hobõst-iihn ('ees') (ES MT 248, 51).

Kui predikaatverb märgib aluse eksistentsi, mitte tema aktiivset tegevust, eelistatakse üldiselt ainsuslikku öeldist. Tegemist on nn. eksistentsiaallausega, kus öeldiseks on tegusõnad olema, pidama, jääma jt.:

Krj neli meest oli igas paatis, ukkun ('hukkunud') paatis oli viis meest, üks mees läks üle-aru (KKI MT 82, 81). Khn kuuskümmen laeva oli Kihnus (KKI MT 25, 29). Ann kummagis seena ääres oli kaheksa pinki (KKI MT 99, 29). VMr uba ja ernet ei tohtind siis külvata kui kaks pääva taevas oli siis ei pidand tümast menema (KKI MT 177, 57). Jõh kui õli neli inimest, siis tehti kaks ladet, a kui õli kuus, siis tehti kolm ladet. Lai jääb kaks kaaru kokku, vastand kaar ööldasse (KKI MT 143, 19). Trv viis päätükki pidi pähän olema (KKI MT 202, 34). Rõu linnu kolgiti kolgidsõga. tuu oli sääne pink, kats jalga oli üte otsa-all ja tõnõ ots-oli maa-pääl. pingi sisen oli kats-rööbet (KKI MT 70, 18).

Kuid: Mar aga meisnekol oli neli oost tõlla ees / ja kaks tükki veel olid ees pitsis (ES MT 242, 18). Mär sii tuas olid enne kua kaks lõsna ('palki, millele toe-

tuvad parte otsad'), parred olid pial. Kir kui kaks saea koos olid, vanal aeal ei lastud sesse väravad pandi kinni (ES MT 311, 4). VMr kaks pulka olid (vöökudumisel) / kummalgi pol otsas siis / seena sies siis (KKI MT 242, 22). Jõe kaks ode olitte viel saunas (KKI MT 89, 20). Pal siis olid veel neli õõnapuud kauvva aega siin / üleval puul / mää pol Araka tuba (KKI MT 265, 9-10). Rõu ku kolm terrä piotävve agandõ seeh umma viil rüki ('rukkeid'), sõss saa jo hüä leib (KKI MT 101, 26-27).

Samuti kuuluvad siia sellised laused, mis väljendavad mõõdusuhteid, s.o. kui palju kuskil on, kuskile mahub või on vaja. Nendes lausetes ei märgi öeldis kunagi tegevust, kuigi predikaatverbiks võivad olla tegusõnad käima, minema:

Pha viis külimitu läheb vakase (KKI MT 39, 15). Mih enne vanast uhuti ('vanutati') kangud // kuus inimest pidi seal tarbis olema (KKI MT 225, 81). Hag kerade jäuks on oma kast // suur pikk kast kus lähäb kohe kakskümmend kera sisse (KKI MT 209, 17). Jür kaks miest pidi olema teene pidi peigmel käämeks olema teene pruudil (KKI MT 226, 21). Hlj K neli auku oli / kaheksa naela läks kapjale (KKI MT 238, 35). Kuu kaige suuremad (paadid) olid kuhu mahtus kakstoist inimest sise (KKI MT 53, 44). Jõh saras ('kuuris') on niiskesed pikkad vardad. kakskümmend kala käib vardas (KKI MT 56, 64). Puh no mõtle kolm kuurmat läits üless pallald! // ulka tõugu / no konass sa jõvvat! (KKI MT 193, 102) Ran kaits tuupi om vähä, kümme lätt ärä (KKI MT 17, 69).

Kuid: Pha orjuse ajal ei saand (mandril tööl käia), siis pidid kaks inimest jo möises olema (KKI MT 39, 3). Nõo sellele lõõgatas ('lõigatakse') säpp ('õnar, sälk') sisse / nii laga ('lai') säppet / kaits rii jalast sinna sisse mahuva lahkeste ('lahedalt') (KKI MT 206, 23).

Viimati esitatud näidetes on aluse kvantitatiivne speetsies definiitne, sest ei saa olla rohkem (sageli ka vähem) olendeid või asju, kui lauses on antud. Teiselt poolt ainult konstateeritakse aluse olemasolu, nimetatakse teda, aktiivne tegija aga puudub. Sellega on kindlasti seletatav, et ka varem esitatud peaaegu samatüübilistes lausetes (vt. lk. 213 - 214 ), kus alus on küll definiitne, kuid öeldis ei märgi tegevust, domineerib ainsus. Ainult ühes lauses (Kod), mille predikaatverb märgib tegevust, seisab öeldis mitmuses.

Ainsuslik öeldis on ainuvõimalik selgi juhul, kui tegusõna minema esineb tähenduses 'mööduma' ja alus märgib teatud ajavahemikku:

San liha võtõ aigu / minti näet kuk kaits pühä müüdä läits / älmä ('kiikuma') (KKI MT 75, 56). Har seeni läts kats kuud müüdä, kuk kuhuss otsusõ pääle tekk (KKI MT 7, 5).

Mitmuslikku öeldist eelistatakse murretes siis, kui predikaatverb väljendab tegevust. Seejuures pole oluline, kas tegevus on samaaegne või mitte, alus definiitne või indefiniitne (viimase kohta vt. näiteid ka lk. 216 ülal ):

Kaa kui kolm adra küntsid, siis üks laps oli kahe vahel, kaksteisend aastad vana (KKI MT 140, 17). Jaa

kaks poàri söutsid ühte joòni.et natuke edatsi lihaks // kaks tükki lasid (võrke) sisse (ES MT 281, 27). Mar tõuse ülesse / kolm unti aavad send takka (ES MT 292, 9). Khn mio mehel torm aas laeva kummuli. kolm poissi uppusid ää (KKI MT 25, 12). Ann üks õhta kütsid kaks poissi, teene õhta pandi jälle kaks poissi (KKI MT 99, 31). Kuu kaks miest läksid viel nuota otsima; nende nuot oli viel jää pial (KKI MT 52, 12). Kod kaks obest tallavad (s.o. pahmavad) (ES MT 288, 56). MMg obesed põle tahtnd surnukasti vedada, siis kolm luukrud vanamest kõndinuvad obeste ees (KKI MT 159, 22). Võn kats tükki sõvvava, üts ei jõvva sõùda nii pallu (KKI MT 109, 14). Ran kaits lindu iki teevä üten pesä (KKI MT 198, 7). Räp kats naist korànuva nuuk kartoli kibõnakõsõp põllõ sisse (ES MT 317, 64).

Kuid: Tõs läksid kuie mehega metsä tööse // kuus meest läks metsä tööse. Amb siis käis viiskümmend last käis kuolis oma külast ja Vahakulmust ja kust neid käis (1961). Lüg minul õli esimine poig / siis kakskümmend naist käis katsikul. Jõh kaks inimest lei vartastega lademel. Krl koss kats kõnõlõss, sääl kolmass pist ka uma nõna. - ku säitse velle kerku läts sadass kerik kokku. Har ta piat ega päivi uma neli söögikotti vällä pandma, tuuperäst et neli teolist lätt ega hommugult mõisadõ.

Samuti leidub kõikumisi öeldise arvus mõistatustes, kui aluseks on arvsõna ja predikaatverb märgib tegevust. Sel puhul saab täheldada kolmesugust esinemust.

Sg.: Juu neli annab, neli kannab, kaks koera tõrjujad,

üks parmu pitsuke - lehm. - neli teeb aset, üks eedab peàle - koer. Lut Neli sumb suud ('sood') pide, kats kaes taevale? Lihm (LM, 130). Neli käules suud pide, kats kaes taivahe? Lihmä jala? - sarve? (ibid., 129).

Sg. ~ pl.: Kod neli teeb aset, kaks näitäväd tuld, üks eedäb piäle. Räp kats näütas tuld, neli teevä? asönd, viiȝes heitäs makama (ES MT 317, 17). Lut Kats sais, kats maga, viis egä voori käüleȝe? Uss' (LM, 127).

Pl.: Krj neli teevad asent / kaks näitvad tuld / üks eidab magama (M 118, 68). Lut Kats suskaȝe?, kats kokutaȝe? ('ähvardavad')? Nane kast käȝiga leiba, niȝuga kokutas (LM, 127).

Eriti järjekindlalt esineb aga pluraalne öeldis neis lauseis, mille predikaatverb väljendab vastastikust tegevust, s.o. rõhutatud on iga üksiku toiminguid eraldi:

Tõs kaks meest saègvad. Hää siss kaks miist teine teinepuult tõmmasid ikki üles-alla, üles-alla (KT 138, 18). Nis ema oli aand posid ('poisid') metsast otsima niisugust puud / kus kaks puud vastamisi õeruvad tenetese vastu (KKI MT 145, 145). Hlj Purtses pulmad, Vaekülas varrud, Kalikülas kaks meest taplevad. Iis kaks miest rääkisivad tie pial juttu. Krk kaklev ku üits kõlin, katelt paarilt võtave, katelt paarilt tõmbave, neli inimest kakleve. Vas sai ütte paika, kos kol ('kolm') miist tapli? (ES MT 104$^{c}$, 30).

Eespool toodu põhjal võib öelda, et eesti murretes valitseb tendents kasutada mitmuslikku öeldist, kui predikaatverb märgib tegevust, ja ainsuslikku, kui predikaatverb ei märgi tegevust. Asjaolu, et predikaatverbi leksi-

kaalne tähendus avaldab nii suurt mõju öeldise arvule, on tõenäoliselt seletatav samade põhjustega, millest oli juttu arvulise ühilduvatuse ja mitme täisaluse puhul (vt. lk. 138, 153 ). Nn. eksistentsiaallauseis võime alust käsitada teatud ühtse koguna, milles üksikuid pole esile tõstetud. Lauseis, kus predikaatverb märgib tegevust, on eeldatav, et kõik protsessis viibijad võtavad sellest aktiivselt osa.

Juba A. Saareste leiab, et kirjakeeles on öeldis ainsuses, "kui mitte nii väga iga üksiku olendi ehk asja erilist, individuaalset, vaid enam terve arvu kogulist tegevust ehk olemist rõhutatakse".[1] Hiljem väljendab samasugust mõtet J. Aavik. Predikaatverb on ainsuses, "kui arvuga osutatud hulk on käsitatud mingiks koguks, kogusummaks, milles üksikuid eraldi ei kujutelda".[2] Ka viimases kooligrammatikas asutakse seisukohal, et öeldis on ainsuses, kui väljendatakse aluse esinemist ühtse koguna, ja mitmuses, kui väljendatakse aluse esinemist eraldi.[3]

Grammatikas esitatud tähelepanek on iseenesest õige, kuid pole antud kriteeriumi otsustamiseks, millal on tegemist ühtse koguga, millal eraldi esinemisega. Keeletarvitaja seisukohalt on siin liiga palju suvalist ja pole ime, kui õpetajad kurdavad, et raske on õpilastele

---

[1] A. Saareste, Tegelikud õigekeelsuse määrused, lk. 34.

[2] J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 81.

[3] N. Remmel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika, lk. 154-155.

selgeks õpetada vastavat aluse ja öeldise ühildumise reeglit. Pealegi kui "õpiku sõnastus on selles osas väga ebamäärane ja näitelausedki ei anna õpilastele midagi selgemat".[1]

5. Öeldistäide

Sageli mõjutab aluse ja öeldise ühildumist täisöeldistäide. Nii nõuab viimase pluraalne vorm, et lauses esineks tingimata mitmuslik öeldis:

Pha üks (laps) sai söeas otsa. kaks tükki olid kuised ('kuuvanused') (surres) (KKI MT 141, 45). Kir kolm venda olid Nõva proua kala püüdjad (ES MT 311, 48). Nis kaks õde olid minust nooremad (KKI MT 145, 55). Pee üks oli tuatüdruk ja üks oli karjatüdruk ja kaks olid töötüdrukud (KKI MT 230, 40). Hlj kus meil oli püükseid ('püüniseid')! kuus olid kuuskümmend silma korged ja kuus olid nelikümmend üheksa silma korged (KKI MT 23, 3). Trm kaks tükki õlivad noori / alla iälised (KKI MT 247, 103). Kan neli nissa omma anja (ES MT 210, 123). Rõu viis poiga olli terve ja / tiine[k] ('teenisid') kroonut (ES MT 248, 21). sõss kats Antsla naist olli kaasidaja (KKI MT 70, 38).

Kuid: Lüg siis õli kaks vennast jälle viha vaindlased (ES MT 218, 106). Kan kats sarvõ om pinikaitsja (ES MT 210, 123).

Harukordadel kasutatakse osaöeldistäidet (ainsuse osastavas), mistõttu ka öeldis seisab ainsuses. Tavali-

---

[1] Ankeet eesti keele õpetajaile. - KK 1959, nr. 8, lk. 487-488.

selt on sel korral aluseks arvsõna üksinda:

Kad aga no siis jo lapsed olìd suuremad kui tema ära suri // kaks olì täit miest jo (KKI MT 235, 55). Räp katʼs olì tarka / ja ütʼs olì lollikõnõ (ES MT 212, 75). Se katʼs olì tarka velìjä (ES MT 149, 38).

6. Mitu öeldist

Seni on vaadeldud aluse ja öeldise ühildumist eeskätt neil juhtudel, kui lauses oli olemas ainult üks öeldis. Leidub aga lauses mitu öeldist, võivad nad kõik seista mitmuses:

Krj kaks mohu ('muhu') poìssi olid laèvas / rääkìsid teineteise vastu (ES MT 148, 37). Käi kaks-sada soldadid tulid / aèsid nee kolmkümmend kuus elusaùna laiali (KKI MT 107, 55). Han kaks paìstust läksid pähä kokku ja lõid pea-põletiku (KKI MT 158, 15). Ann siis kaks meest tegid selle küüni üless, ja tegivad katuse piàle (KKI MT 108, 7). VMr kaks alʼgjat ('haldjat') eitsid magama ja vedasid ènne oma vahel kihla (KKI MT 174, 59). Lüg ja kaks miest õlivad tõine tõise seinä pääl ja avitasid tõstada este sarika paari üless (ES MT 218, 61). MMg Roèla metsast läbi sõitès nägin, et puùde vahelt iilivad minu kaks meest ja kui nägivad, jooksid vàsta (KKI MT 159, 42-43). Trv ku suuremb‿kuhi om, sõss lääve kaits tükki otsa, sõss sõkuve teheste ja om kèrgemb mõlemil (KKI MT 202, 29). Ran kaenu et kaits naist kakelnuva // pesnuva undriguga tõõnetõist ja / tülitsenuva (KKI MT 198, 91). Räp kummalgi puul laùda saasivaᵏ‿ katʼs inemist, kokko neliʼ inemist ja naksivaᵛ‿vastakuti

hõõrma moro ('muru') pääl ehk õkva sannan (KKI MT 113, 22).

Predikaatverb märgib enamasti tegevust, vaid harukordadel aluse eksistentsi. Viimasel juhul esineb predikaatverbina harilikult tegusõna olema (Krj, Lüg).

Teiselt poolt saab tuua peaaegu niisama palju näiteid, kus esimene öeldis on ainsuses, järgmised mitmuses:

Kaa viiskümmend kaheksa meest söavääst oli ka metsas, maiur oli ise ka tööl, juurisid võsastikku (KKI MT 81, 15). Nis siis nägime / et oli kolm lennukit // Talina poolt tulid / ja Aapsalu pool läksid (KKI MT 145, 93). JMd ühel õhtal kaks miest tuleb sisse / ise juua täis / lällutavad piale. Pai Paides oli kaks suurt äärimest, iga nädalis tegid kaks sälitest (vilja) püiliks, saiapagarid. Kad ike vaelt ('vahelt') setse kaeksa miest oli korraga katuksel jah / tulivad kohe selle katuksega (KKI MT 235, 37). Jõe kolmkümmend inimest poles ära ühes majas, korbesid (KKI MT 89, 44). Trm kuus seitse või kümme meest läks ommuku vara / aksivad iilima / kos põdrad piatavad (KKI MT 247, 46). Trv neli obest oli (ühel poisil), perätsigu olive iki üits-tõste ännän (KKI MT 202, 4). Rõu ja kats unnu ('onu') läts kah Venemaalõ Omski kubõrmangu ja lätsivä põlisõlõ mõtsa (KKI MT 70, 14). Se ja sõss säidse kuiva lehmä tuli iist ('jõest') välla ja leivä nuu säidse lihavat lehmä nahka (ES MT 149, 69).

Kuid: Kod neli inimest tuli omoko rehele ja läks õhta (ES MT 288, 57).

Esitatud näitelausetest selgub, et esimene öeldis on ainsuses siis, kui predikaatverbina esineb olema, harvemini mõni liikumist tähistav tegusõna (minema, tulema). Mõnikord on tegemist ebamäärase arvuga (Kad, Trm), mistõttu esimene öeldis peabki seisma ainsuses. Järgmiste öeldiste puhul võib pidada aluseks juurdemõeldavat isikulist asesõna nad ning sellega ongi seletatav predikaatverbi mitmuslik vorm.

On võimalikud ka sellised laused, kus keelejuht on ilmselt takerdunud ja parandanud kord öeldut. Seetõttu kõigub just öeldise arv, olles kord ainsuses, kord mitmuses:

Rap sel ju // surnd esimine naene jäi kolm last jäid˘tal järele (KKI MT 196, 2). Kad sis / ühed villased tal olid vel neil olid siis siin / siin koas ('kohas') oli sis kaks nüöpi (KKI MT 235, 72).

7. Mitu alust

Aluseks võib olla mitu arvsõna, mitu arvsõnaühendit või arvsõnaühend ja noomen. Aluse ja öeldise ühildumine sõltub sel puhul samadest teguritest, mida on käsitletud eespool. Nii kasutatakse ainsust, kui öeldiseks on tegusõna olema tähenduses 'omama, olemas olema':

Mar tääl oli neli tütärt ja üks poeg (ES MT 242, 18). Ann kooli klass oli teises otsas, sial vahel oli kooliõpetaeal üks tuba ja köök (KKI MT 99, 29). VNg minu isal˘oli kuus puega˘ja kaks tütart (KKI MT 47, 54). Jõh minul õli seitse peio˘poissi ja seitse pruut˘tütrikko (KKI MT 56, 48). Kod minù isäl õli kaks obess ja

ärg (ES MT 289, 12). Urv oli üts talumiiss. Täl oli nainõ ja kats poiga (KT 194, 33). Har egal perremihel oli talun kats sulast, kats tütrikku ja kats perremiist kah (esä pojaga), sulasõ naasõ kah (KKI MT 41, 35). Se ma näi unõht, et meil oli kuu ja päiv ja katstõiskümme taiva tähte (ES MT 149, 66).

Samuti eelistatakse ainsuslikku öeldist nn. eksistentsiaallausetes, kus ainult nenditakse aluse olemasolu. Predikaatverbiks on harilikult tegusõna olema:

Mar juribäst ('jüripäevast') oli üks tüdrik ja / üks poiss vällas iga pää (ES MT 292, 18). Tor koolimaeas olli suur klass ja kaks suurt tuba (KKI MT 146, 4). Amb peres oli kaks miest / ja kaks uost ka (KKI MT 218, 44). Jõe suvel püüeti ikka nii, et oli kaks venet ja kuus miest (KKI MT 12, 8). Jõh kümme kilu õli kummagi jala õtsas, liivakott ja viisteist kilu õli piatsis (KKI MT 56, 21). Kod Pala-külän õli üheksä talu ja seetse-tõiss peremiiss (ES MT 288, 68). KJn ja all olli üks magadesetuba / ja küük (KKI MT 258, 51). San mit talun oli kaits poissi ja / kaits tüdrikut (KKI MT 160, 10). Räp mit talost põha poolõ om üts mäeküig ja niit kah (ES MT 317, 70). Se oli kolm / veljä ja kolm / velenaist ja kolm / pinni ('peni') (ES MT 79, 163).

Kuid: Saa olli suur aid / kärnäl ja kaks poissi ollid (KKI MT 157, 21). Nis kaks venda ja öde elavad / üks vend on surnd (KKI MT 145, 70).

Mitmuslikku öeldist tarvitatakse aga neis lauseis, mille predikaatverb märgib tegevust:

Kaa siis kündsid kaks obust ja kaks ärga (KKI MT

140, 15). Vig kaks tüdrukud ja üks poiss olid pühapää õhta koòli tulnd (KKI MT 176, 8). Tõs keìser ja kaks kìndrali tulavad sìnna (ES MT 39, 7). Puh niìdivä nurmen kaits miist ja / kaits täit tütrigu (KKI MT 193, 53). Se säält lätsivä üts neʾ tõõnõ ùmma kodo arʾ (ES MT 135, 66).

Kuid: Se no tul'l ledagu üt's s'aks ja san't tüüsest (ES MT 79, 102).

Pluraalne öeldis on ootuspärane veel siis, kui lauses leidub täisöeldistäide mitmuse nimetavas: Aud üks õde ja vend ol'id minust vanemad ja teised nooremad (ES MT 187, 17).

8. Elliptilised laused

Jääb veel peatuda elliptilistel lausetel ja nendele väga lähedastel lausetel, kus alused on lahutatud teineteisest predikaatverbiga. On ilmne, et seesugustes lausetes pole tahetud uuesti korrata sama öeldist, mistõttu viimane on ära jäetud. Öeldis võib seista elliptilistes lausetes nii ainsuses kui ka mitmuses.

Sg.: Vig kolm siga põles sìsse ja kaks vasikast (KKI MT 176, 73). Mih tõnise päebal (s.o. 17. jaan.) oli see et / pool leìba pidi olema / ja pool põhku loòmele (KKI MT 225, 9). Nis kaks tütart ol'i / ja kaks puèga (KKI MT 145, 70). Amb paeluke sial neil ruùmi oli / sie / kaks veikest tuàkest oli ja sis / küök (KKI MT 218, 74). Rõu mõn'ikõrd ol'l kümme hobõst olnuʾ (vooris) ja mõn'ikõrd viis', kuus' kah (KKI MT 101, 11).

Pl.: Khk kaks laìska saavad valla sias läbi ning

üks laisk pere sias. Krj neljabä pidasid teine (möeldud pruuti ja peigmeest) oma pool, teine oma pool (pulmi) (KKI MT 82, 63). Pha ühe ööga kaks küìni põlesid ja teise ööse üks küin (KKI MT 141, 34).

Laused, kus öeldis on ainsuses, konstateerivad jällegi aluste olemasolu. Mitmusliku öeldise puhul on tajutavam tegevuslik moment, kusjuures tegevust on vaadeldud distributiivsena (Krj). Huvitav on aga see, et kuigi Vigala ja Püha näitelausetes on tarvitatud üht ja sama tegusõna põlema, seisab öeldis kord ainsuses, kord mitmuses. Seejuures ei õigusta ei tegusõna leksikaalne tähendus ega kontekst millegagi kahesugust uusust.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtteks saab öelda arvsõnalise või arvsõnaühendilise aluse ja öeldise ühildumise kohta järgmist. Kui arvsõna on kasutatud abstraktses (puhtarvulises) tähenduses, seisab öeldis ainsuses. Järgarvude puhul sõltub öeldise vorm aluse arvust. Aluse või öeldise lauseröhulisus ei avalda mõju öeldise arvule, küll aga oleneb viimane mõnevõrra aluse speetsiesest. Definiitse aluse puhul võib öeldis seista mitmuses, kuid väga sageli kasutatakse hoopis ainsust. Indefiniitse aluse puhul on ülekaalus singulaarne öeldis, eriti siis, kui väljendatakse nn. ebamäärast arvu. Öeldise arvu mõjutab väga tugevasti tegusõna leksikaalne tähendus. Nii seisab öeldis ainsuses, kui on tegemist nn. eksistentsiaallausega või tegusõna olema esineb tähenduses 'omama, olemas olema'. Märgib aga predikaatverb aluse aktiivset

tegevust, on öeldis mitmuses. Kui alusel on mitmuslik täiend või lauses esineb öeldistäide mitmuse nimetavas, nõuab juba nende pluraalne vorm mitmuslikku öeldist.

Muidugi võib aluse ja öeldise ühildumises esineda ka juhuslikkust, sõltuvalt sellest, et tegemist on suulise kõnega. Lause moodustatakse järk-järgult ja selle lõpp ei tarvitse alati olla vastavuses algusega. Pealegi ei sõltu lause arusaadavus alati öeldise seesugusest või teistsugusest vormist. Tuleb aga märkida, et eesti murretes tervikuna eelistatakse arvsõnalise või arvsõnaühendilise aluse puhul singulaarset öeldist.

B. OSAALUS

Kuigi osaalus võib eesti murretes olla nii ainsuse kui ka mitmuse osastavas, seisab öeldis üldiselt ainsuses, s.o. ainsusliku osaaluse puhul ühilduvad alus ja öeldis, mitmusliku osaaluse puhul puudub ühildumine arvus:

Käi meid oli kuus öde ja üks vend oli olnd ka (KKI MT 173, 20). Tor rahvast läks jàlgsi kirikuse. HMd lestapüìdjaid oli keige rohkem (KKI MT 229, 2). Jõe tanusi oli laia pitsidega, uhked (KKI MT 89, 7). Trv neid auke tulep kumagil poole üits kuuskümmend (KKI MT 250, 6). Võn alasi', näid oll suùri ja väikesi (KKI MT 111, 56). Kan vihma tulõ kui härjä hannast ('sajab kõvasti').

Sellise põhiesinemuse kõrval leidub kõigis murretes üksikuid lauseid, kus mitmuslik osaalus ja öeldis ühilduvad arvus:

Kär meitel keisid sii vöörud ka. lambud olid ka (Ü 138, 204). Vig no ja siss läksidgi siit Vigala mehi (KKI MT 176, 33). Nis enne olid ika tarkasid (KKI MT 145, 143). Hlj palju käisivad virulasi osa-pääl vedamas nuota (KKI MT 23, 8). Lai teevad naisi ka (s.o. teevad naised ka korve) (KKI MT 143, 47). Hls sööjäid olliv mitu // esä / emä // veli-ja ... (KKI MT 212, 29-30). Võn arjukõisi om võtnuva puute ('poode') kah (KKI MT 111, 69). Ran ja niipallu olli siss noid maeasid viil üless jäänuva (KKI MT 262, 41). Plv no-s ('noh siis') tulliva noit tutvit inemiisi (KKI MT 259, 62-63).

Mitmusliku osaaluse puhul võib öeldis seista mitmuses ka vepsa keeles, kuid teistes läänemeresoome keeltes on selline uusus tundmatu. Vepsa keeles oleneb öeldise ainsus või mitmus sellest, kas verb on transitiivne või intransitiivne. Esimesel juhul on öeldis alati mitmuses, teisel juhul aga üldiselt ainsuses, välja arvatud üksikud erandid.[1]

Pole siiski mingit alust ühendada vastavat esinemust vepsa keeles ja eesti murretes. Viimastes on (vastupidi vepsa keelele) öeldiseks peamiselt intransitiivsed (tegusõna olema, liikumist tähistavad tegusõnad), harva transitiivsed verbid. Pealegi pole mitmusliku osaaluse ja öeldise arvuline kongruents eesti murretes sugugi järjekindel, vaid tundub sõltuvat uute assotsiat-

---

[1] L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, Helsinki 1943, lk. 69.

sioonide tekkimisest kõnelemise ajal. Pälvib tähelepanu, et alus on esitatud näitelausetes üldiselt järelasendis. Öeldise mitmuslik vorm näib mõnikord viitavat sellele, et algul on kavatsetud kasutada hoopis täisalust, hiljem on aga lause lõpp kujunenud teistsuguseks. Seetõttu esinebki transitiivsete verbide puhul osaalus (Lai, Võn), kuigi selline uusus pole eesti keelele üldiselt omane.[1]

Kui mitmusliku osaalusega lauses on kaks öeldist, seisab esimene neist ainsuses, teine mitmuses. See on ka mõistetav, sest kõneleja käsituse järgi on teatud tegevuses või olekus mitu olendit või eset. Viimase öeldise seos osaalusega on nõrgem ja seetõttu võib pidada siin aluseks juurdemõeldavat isikulist asesõna nad:

Ann mitu tükki oli neid (= lapsi), käisid oma talved ää, ei akand lugema ei... (KKI MT 99, 33). Kad küla mehi oli pallu tegid sedasi seda katust (KKI MT 235, 38). Trm sial õli küttasid mitu tükki / ja akkasid Venevere metsast põdrasid laskma (KKI MT 247, 18).

Leidub aga lauses mitu osaalust kas ainsuses või mitmuses, kasutatakse tavaliselt ainsuslikku, harvemini mitmuslikku öeldist. Alused võivad seejuures olla nii ees- kui ka järelasendis või isegi öeldisega eraldatud. Viimati mainitud lausetüüp on väga lähedane elliptilisele lausele. Allpool esitatakse mõned murdenäited:

Käi kui pulmi tegid / siis kaks-teissend paari oli pruut-tüdrugud ja peiu-poissisid (KKI MT 173, 10). Vig tuul lähäb vallus ja mets mustab, tuleb vihma ja sula

---

[1] Vrd. L. Rannut, Täis- ja osaalus tänapäeva eesti kirjakeeles. - KK 1964, nr. 1, lk. 32.

(KKI MT 208, 29). Pee uhakast tikkus tulema ja // umbrohtu (KKI MT 230, 59). Koe aga rohkem oli niukest eenamaad ja / metsamaad kui põldu (KKI MT 228, 36). Lüg kui vikkasti terä viäb tule karva / siis tuleb ilma muutust ja sadu (ES MT 218, 14). Har savikaussõ oll ja puukaussõ (KKI MT 42, 31).

Kuid: VJg ennemb olid viina vabrikud ja nii edasi / praaka ja kardulid olid (KKI MT 245, 12). Har konh ('kus') olli nuuri inemiisi ja latsi, sinna õks minti santi (KKI MT 72, 24).

Viru-Jaagupi näitelauses võib sõna kardulid olla isegi täisaluseks, sest nimetatud murrakus on ainsuse osastav ja mitmuse nimetav vormilt identsed.

## C. PERSONAALNE PASSIIV JA SISULT PASSIIVSED LAUSED

Koos personaalse passiiviga käsitletakse siinkohal ka sisult passiivseid lauseid, kus öeldiseks on: 1) saama koos tud-kesksõnaga; 2) verbid olema, saama, tahtma, tulema koos da-infinitiiviga; 3) perifrastiline konstruktsioon, mis koosneb verbist pidama koos ma-infinitiivi ja tud-kesksõnaga. Kõigi nimetatud lausete puhul on väga palju problemaatilist.

Nagu selgus juba I peatükis, pole sugugi lihtne otsustada, kas lauses esineb personaalse passiivi liitaeg või mitte. Ainsaks kriteeriumiks oleks sel puhul tud-kesksõna semantika, kuid alati pole võimalik täpselt kindlaks määrata, kas on ülekaalus seisundi ja omaduse näitamine või hoopis tegevuslik-ajaline moment. Sageli

muutub kesksõna funktsioon vastavalt lause koosseisule. Võrreldagu omavahel järgmisi lauseid: põrandad olid pestud - põrandad olid äsja pestud. Esimeses lauses märgib tud-kesksõna teatavat seisundit, teises lauses on ilmselt esikohal tegevuslik-ajaline moment, mida omakorda rõhutab määrsõna äsja.

Mitmeid probleeme tekib sisult passiivsete lausete puhul. Pole selge, kas pidada siin nominatiivikujulist lauseliiget passiivseks aluseks või sihitiseks. Kui lähtuda öeldise vormist, mis mitmusliku noomeni puhul on kord ainsuslik, kord mitmuslik, võime formaalselt rääkida objektist ja subjektist. Mida teha aga siis, kui lauses leidub ainsuslik noomen, sest öeldis on igal juhul ainsuses. Teiselt poolt on paljudes murretes verbi olema sg. ja pl. 3. p. identsed ja polegi võimalik eristada ainsuslikku ja mitmuslikku öeldist.

Seetõttu on õigem väita, et passiivsetes lausetes on tegemist üheainsa tervikliku lauseliikmega, mis on samal ajal nii alus kui ka sihitis.[1] Et predikaatverb ühildub kord mitmusliku noomeniga, kord mitte, saab rääkida kongruentsiga ja kongruentsita tüübist. Viimati mainitud asjaolu õigustabki selliste passiivsete lausete käsitlemist käesolevas töös.

## 1. Personaalne passiiv

Personaalse passiivi lihtaegade puhul tuleb kõige-

---

[1] Vrd. K. Kont, Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. - KKIU IX, Tallinn 1963, lk. 160-161.

pealt märkida, et tänapäeval leidub neid peamiselt võru murde üksikuis murrakuis (Har, Se, Lei):

Har palkun' om iihn ('ees') kohe ('kuhu') liili kõik' pandasõ', sääl omma nuu laasi akna'. ku perremiis pernaanõ koolõss, siss pandasõ palkunni ku ärä mõstasõ'. Se no siss aeteva' kõik soe' kokko ... sõss aeteva' üle katusõ kargama (ES MT 149, 46). puiõ-aida ('surnuaeda') matõtasõ kuuljä . Lei ku inemidse' matõtasõ' sõs amma bõõri' ('matused').

Personaalse passiivi rudimendiks võiks pidada sellist nähtust, et impersonali lihtminevikule liitub arvutunnus -va ~ -vä, kui lauses esineb mitmuslik noomen. Seda leidub tartu ja võru murde alal, kuid see pole järjekindel ega üldine. Järgnegu mõned näited:

Võn puiega$^{p}$ paari köödetü lehmä' ja pulli' pantiva vennehe (KKI MT 111, 36). Kam põrkna ja kaali keedetivä ärä, aeti koti sisse panti anuma pääle kaits puud. San siss tettive sääntse ümäriku$^{k}$ kaku' / nuu$^{p}$ pantivõ vii sisse kiimä (KKI MT 160, 50). Plv ua$^{k}$ keedetivä ka inne pehmess sõss / panti ua$^{k}$ kah / sisse (KKI MT 259, 45). Räp olõ$^{s}$ sõkutiva' pehmes, sõss nakati rehitsemmä säält päält. olõ' rehitivä' jatta ('ritta, vaalu') (ES MT 317, 22).

Kunagi on personaalne passiiv olnud tarvitusel laiemalt. Nii on oleviku pl. 3. isikut kasutatud ka põhja-eesti murretes. Sellele viitab Wanradt-Kõlli katekismuses esinev kuthſutaxet, mis on ääremärkuses parandatud vormiks kutzutat.[1]

---

[1] Viimast vormi on A. Saareste pidanud ilmseks soomepärasuseks(vt. A.Saareste, Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. - EK 1930,lk.86,93),kuid selleks pole vist põhjust.

kset-lõpulist personaalse passiivi oleviku pl. 3. p. võib kohata ka G. Mülleri jutlustes: kwy kuthʃutaxet nema ʃies; Neet toiset nymetaxet Pattuset. Vastavatele vormidele on juhtinud tähelepanu J. Mägiste[1] ja hiljem O. Ikola.[2] Praegustes põhja-eesti murretes selliseid vorme ei leidu.

Vastupidi lihtaegadele kasutatakse personaalse passiivi liitaegu kõigis eesti murretes. Käesolevas töös on vaatluse all peamiselt need vormid, mille puhul on võimalik predikaatverbi ühildumine. Järgnevalt mõned näitelaused:

Käi nee riided olid kalli raha eest müidud vaèstel ~~le~~ (KKI MT 107, 56). Mär üiti viisud ja nad olid paiu koorest tehtud. Mih aga ikke lihaga olid need leemed keedetud (KKI MT 225, 88). VMr nied (vööd) olid kõik seena-pial / kuotud / või luòdud (KKI MT 242, 22). Kad saepuru ja liivaga olid täidetud suuretüki kuulid (KKI MT 235, 27). Lüg kalad onvad suola pantud. Hls katte otsa olliv kirjä pääle aet, sinise ja punase kirjä (EM I, 143). Võn Mudso (= perekond Mutso) latsõ' oma^m mul oietu ja ällütedü' ('kiigutatud') (KKI MT 112, 18). Nõo äripäva suvva ('pastlad') olliva nii sama pajo koordega pargitu // vahel-olliva nii sama tuurest nahast tettu (KKI MT 206, 366). San ku anumõ är' ollivõ mõstu / siss

---

[1] J. Mägiste, Vanhin vironkielinen painotuote (vuodelta 1535). - Virittäjä 1930, lk. 429.

[2] O. Ikola, Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600-1606) kielestä. - Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, osa 82, Turku 1962, lk. 44.

pantì aia pääle (KKI MT 77, 3). Har ni näet omma vàrgal kõik' sääatse tükü selgess opidu[1] (KKI MT 42, 25). Räp kõik kottussõ olnuva timäl võiga täüs tettü. Se no sääl oll kol ('kolm') tütrikko. nuu˘s ('nood siis') olliva vanal patul ('vanapaganal') võtõdu (ES MT 149, 26).

Tartu ja võru murdes on mõnikord liitunud tud-kesksõnale mitmuse tunnusena -va ~ -vä. Nähtus pole eriti järjekindel ega laialt levinud:

Kam na ommava minu istuteduva. - no sääl olliva viisu ja räti unikude pantuva. Ran tullu siss vanaton't / küsinu kas latse puhtass mõstuva (KKI MT 198, 117). San lehmä rasvast˘ollivõ[s] suurõ[k] küündle valõtuvõ[k] ('valatud') kõrdsi man (KKI MT 75, 49). kae[v]˘ vanast˘ollivõ õnnõdõ ('enne, varem') nii kivi[s]˘ säetüve / lauda palgi ala ennede (KKI MT 76, 10). Räp nu omma ärä[p]˘ põimitova (ES MT 317, 141).

Kõneleja tajub esitatud lausetes järelikult tud--kesksõna verbaalset funktsiooni, sest -va ~ -vä ei liitu kunagi omadussõnale, samuti omadussõna funktsioonis kasutatavale sõnale (näit. täiendile). Seega on partitsiip esitatud näidetes ikkagi öeldiseks, mitte öeldistäiteks.

---

[1] Mõnedes võru murrakutes (näit. Kan, Har, Rõu) valitseb tud-kesksõna puhul järgmine seaduspärasus: ains. -t, mitm. -du[(t)], -tu[(t)]. Vrd. sg.: Kan kiri om kirotõt. Har sääl om purrõ üle oja pant. Rõu seo um lauale pant. - pl.: Kan kira omma[k]˘kirotõdu. Har sinna suu pääle omma purde[p]˘pantu / säält saat külh üle. - juùsõ kõik' tsarru ('krussi, käharaks') aèdu. Rõu kartuli umma pantu. Seejuures võib tud-kesksõna ise oma semantikalt olla nii predikaadiks kui ka predikatiiviks.

Eesti murretest saab tuua vaid üksikuid näiteid, kus on küll olemas mitmuslik noomen, öeldis on aga sellele vaatamata ainsuses, s.o. ühildumine puudub (vt. kaarti 16):

Saa sellel oli kik ('kõik') kihvad pantud laasi pääle (KKI MT 115, 3). Juu seenä eäre oli taotud vaiad (ES MT 309, 17). Kos siis oli ikke sedasi obusega kriipsud ette aetud (KKI MT 219, 24). HJn mõisast oli määratud päävad (KKI MT 106, 8). Amb käterätikud oli ikka kodu kuotud (M 124, 104). Koe Venemaal oli üitud ikke samavarid (KKI MT 228, 25). Rak K siis oli igaühel / ühel mõedetud välja eenamad (KKI MT 236, 59). Vai siis oli ka pulmad otsas ja pietu pulmad oli pietu. Lai kõik küla põllud oli mul renditud (KKI MT 143, 1). Võn kott oli ummeldu, õle oli sisse topitu (KKI MT 109, 12). Plv noh linnasõ oli kassutõdu ('kasvatatud') / kel linnasõ olli (KKI MT 259, 49). Vas villatsõst langast oli tettü lilliköső viirt pite ('pidi') (KKI MT 171, 3).

tud-kesksõnal on ülaltoodud lausetes enamasti verbaalne funktsioon, kuid mõnikord (Amb, Plv) võib kõne alla tulla isegi adjektiivne funktsioon. Sellest hoolimata ei ühildu mitmuslik noomen ja predikaatverb kummalgi juhul.

Esineb aga lauses arvsõna üksi või koos nimisõnaga, on predikaatverb ainsuses:

Kos niigu ('nii kui') laùba õhta tulime koeo siis oli kuus pääva tehtud (KKI MT 219, 85). Jür aga nied viis keppi oli kokku siutud (KKI MT 226, 15). VMr siis meil olid suured sarjad, neli vitsa oli kieratud (KKI

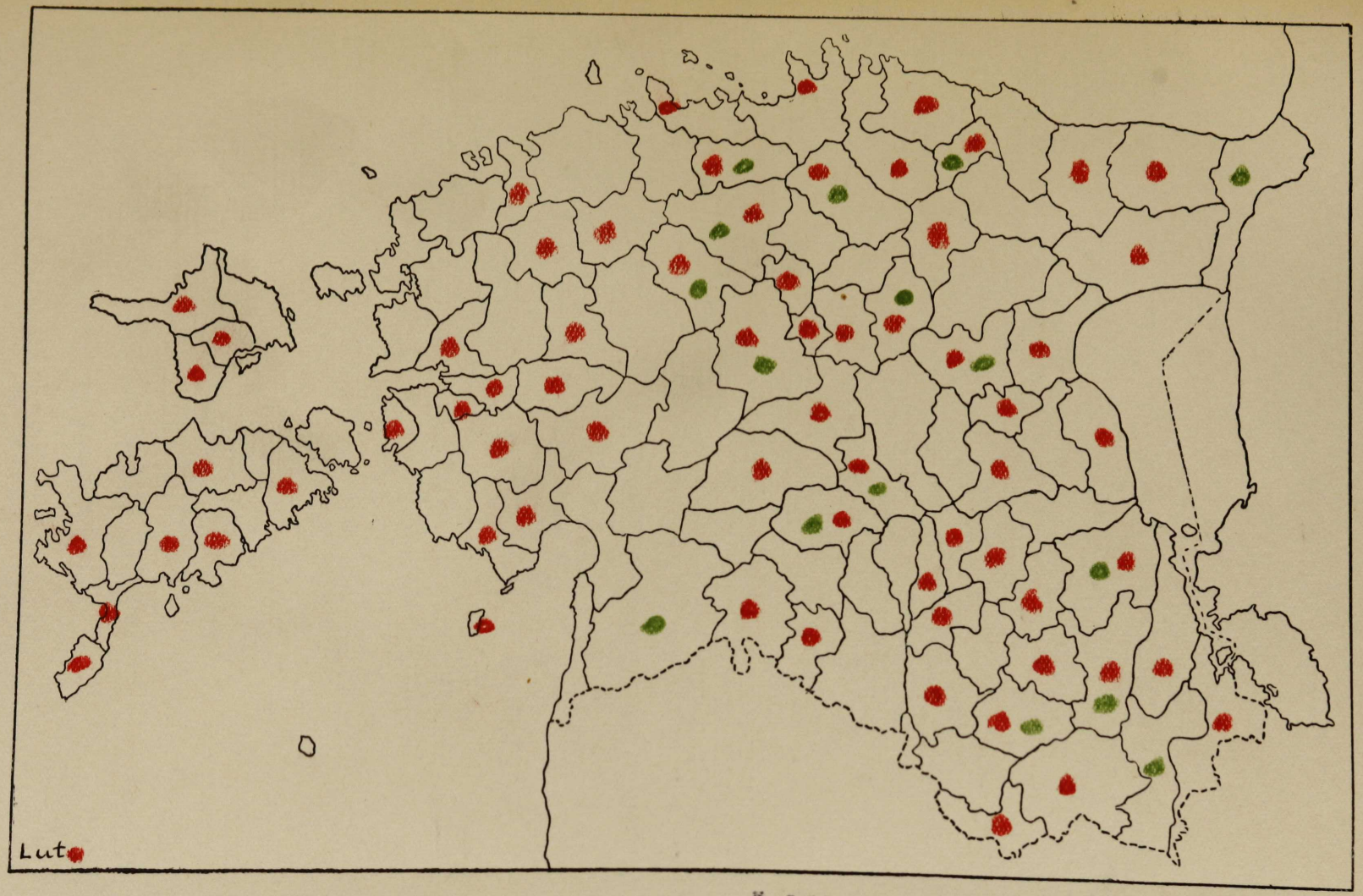


Kaart 16

Öeldiseks on olema + tud-kesksõna

1. Kongruentsiga tüüp
2. Kongruentsita tüüp

MT 174, 43). Kuu ja siis toisest kääst kolm ja toisest kääst kaks sorme oli purustetud (KKI MT 53, 77). Trm ja õli kaks ametit õpitud / mõldri amet / ja voki-tegija (KKI MT 247, 107).

Vähem leidub selliseid lauseid, kus hulga- või mõõdusõna puhul kasutatakse mitmuslikku öeldist: Rap need olid vemlad ... inimese pikkused veadid, poar tükki olid ühte siutud või kolm (KKI MT 144, 11).

Eespool toodud näidetes kuulus lause koosseisu ainult üks mitmuslik noomen, kuid mõnikord võib neid esineda mitu. Seejuures on kõik alused mitmuses või on osa neist mitmuses, osa ainsuses:

Jäm puud irred ('teibad') olid püsti pandud (ES MT 221, 3). Pöi kooritud tuhlid ('kartulid'), kalad, lambakintsud olid ära keedetud (KKI MT 163, 30). Võn lõõts, kruustangi, alas, suuraamri oli ostõtu (KKI MT 111, 55). Rõn kivi saena ja undamendi ('vundamendid') omma kõik kalgiga ('krohviga') tettu.

Vastupidised näited, s.o. sellised laused, kus öeldis oleks ainsuses, puudusid kasutada olnud murdematerjali hulgas.

2. saama koos tud-kesksõnaga

Kui öeldiseks on saama koos tud-kesksõnaga, on saama olevikul üldiselt tulevikuline tähendus, mõnikord väljendab ta aga kestvat tegevust. Tegusõna saama lihtminevik märgib tavaliselt lõpetatust. Murdeti (kirde-eesti rannikumurre, lõuna-eesti) võib tud-kesksõna olla isegi translatiivis. Mitmusliku noomeni puhul võib öeldis olla nii

mitmuses kui ka ainsuses (vt. kaarti 17). Nii on järgnevates lausetes tegemist predikaatverbi ühildumisega:

Pha nee saavad potingarid ('väikesed angerjamõrrad püügiks madalas vees') kutsutud (KKI MT 141, 14). Pöi küli põllu päält said pàhkrad ('kõvaks kuivanud mullatükid') esiti puu nuiaga puruks peksetud (KS). Kir aga säinad said muidu soòla pàndud (KKI MT 269, 40). Juu kui kilter sellä keènäs / said eenäd soo põhja vaodatud jalaga (ES MT 309, 4). Lüg saivad einad lakka aetust ('aetuks'), ju tuli pime (RT, 67). Hlj ja nüöridesse saavad pandud rusika-suurused kived (KKI MT 23, 1). Lai kuprad said sàrda pàndud (KKI MT 143, 7). Trv kevädepoole ku saeva lõnga ärä kedrät, sõss nakati kàngit kudama (KKI MT 202, 12). San enne kolmõ päivä ei saàvõki$^{s}$ saja$^{p}$ peetüss (KKI MT 75, 33). Rõu märdissiks rehe$^{s}$ saava$^{?}$ är$^{p}$ pèstüss (ES MT 248, 9).

Teiselt poolt leidub küllalt palju näiteid, kus lauses esineb küll mitmuslik noomen, öeldis on aga ainsuses:

Pha tööriistad sai ostetud, möisa poolt sai ka antud (KKI MT 39, 24). Vig vanaste sai villad seita ('segi') aetud, mustad ja valged (KKI MT 176, 58). Ris pähkle kihlamene - pähkled sai tupede siest välla võetud (KKI MT 200, 5). VMr kingsepale sai pere puolt antud nied nahad millest ta tegi (KKI MT 174, 54). Jõh kui saab leivad astjast välja tõssetud, siis saab kaapida lusikaga (KKI MT 56, 74). Ote sai nemä ('kapsalehed') nii kõvaste külmä vii seen pitsiteduss ja ohetuss ('uhutud') (KKI MT 191, 22). San ku$^{s}$ siimne$^{s}$ sai otst ära raadsituss / siss säeti linapeo$^{k}$ kuurmadõ / ja viidi lik-

ku (KKI MT 160, 16).

Võrreldes omavahel lauseid, kus öeldiseks on olema koos tud-kesksõnaga, ja neid lauseid, kus öeldiseks on saama koos tud-kesksõnaga, selgub, et viimastes esineb kongruentsita tüüpi palju rohkem (vrd. kaarte 16 ja 17). Tuleb veel lisada, et esimesel juhul on mitteühilduva predikaatverbiga lauseid kirja pandud põhiliselt keskmurdest, vähemal määral ka tartu ja võru murdest ning mujalt. Kui öeldiseks on saama koos tud-kesksõnaga, leidub kongruentsita tüüpi jällegi arvukalt põhja-eesti murretes, lõuna-eestis on see haruldasem (Ote, San).

Lausetes, kus öeldiseks on saama koos tud-kesksõnaga, võib tegevuse objekti väljendada arvsõna või arvsõnaühendiga. Taaski saab kasutada nii ainsuslikku kui ka mitmuslikku öeldist. Näiteks järgnevates lausetes esineb pluraalne predikaat:

Kaa kaks naist said karistud (KKI MT 81, 81). Juu kaks pikka kärbise puud said vastamesi pandud (KKI MT 223, 6). Amb neli teivast saivad püsti lüödud, kaks seie ja kaks seie ja siis saivad õle-sidemetega punutud (KKI MT 169, 58). Pil mul kaks öde surid särlasse / said korraga maetud (KKI MT 123, 66). Hel siss saive nii kaits ärä viidud (ES MT 186, 13).

Kuid: Tõs kaks tükki (= lammast) sai ületalve peetud (KKI MT 178, 39). Hag no aga kui on toimne (kangas) siis saab neli lõnga pandud (tihva) (KKI MT 209, 18). Kuu kuuel kerral kümme miest sai päästedud (KKI MT 52, 26). Hlj neli auku sai raua sisse lüödud (KKI MT 238, 35).

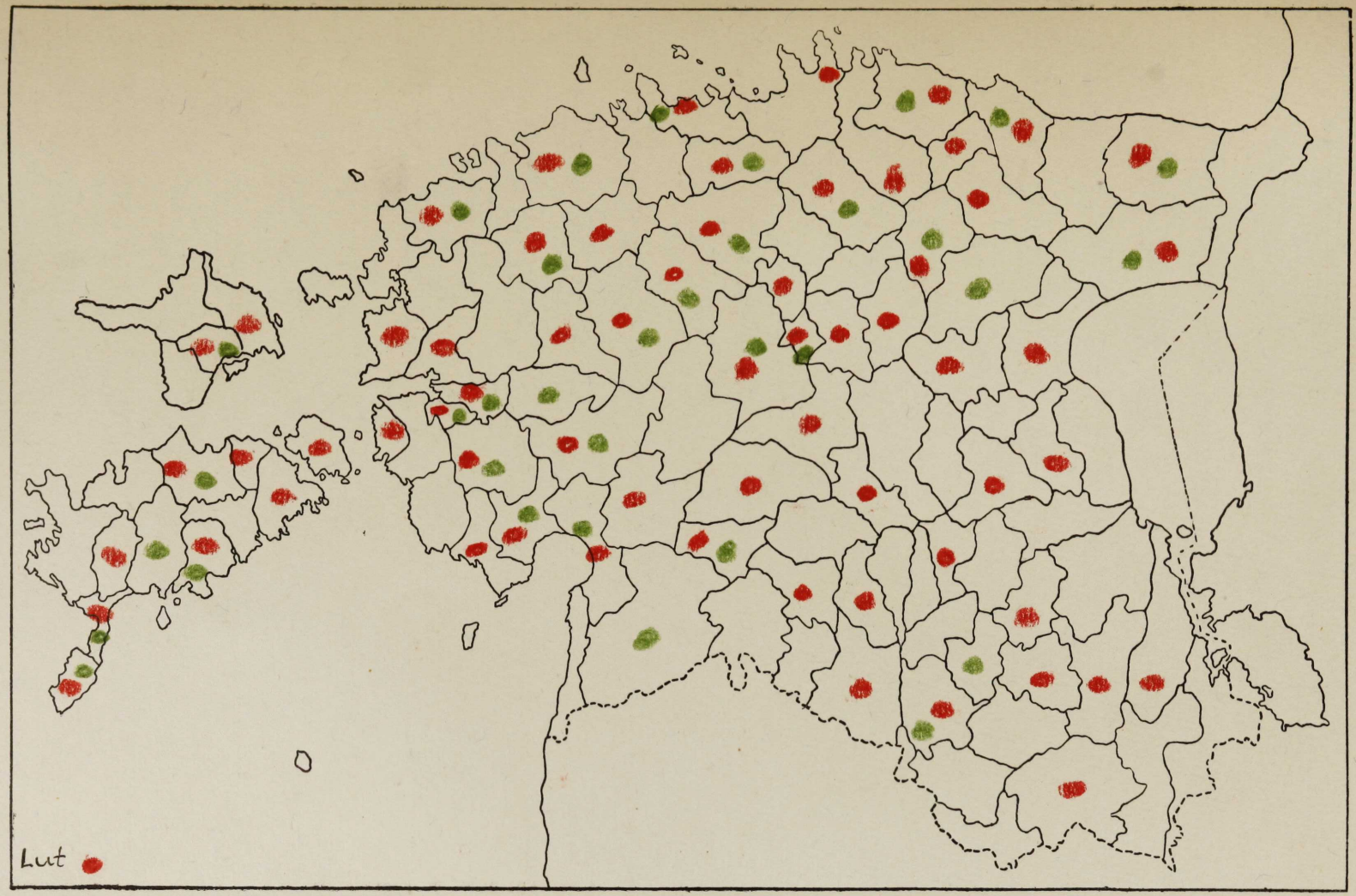


Kaart 17

Öeldiseks on saama +tud-kesksõna

1. Kongruentsiga tüüp
2. Kongruentsita tüüp

Lause koosseisu võib kuuluda veel kaks või enam noomenit, mis on kõik samas arvus või on osa neist ainsuses, osa mitmuses. Seejuures täheldame kahesugust öeldise vormi: ainsuslikku ja mitmuslikku.

Sg.: Kei kui sai pruut ja peimes laulatud (KKI MT 224, 6). VMr küemned ja suol sai sõtkumise aeal sisse pandud (KKI MT 174, 38). Äks suur küna kos sisse sai libe ('leheline') ja liiv pantud (KKI MT 155, 12).

Pl.: Pöi vanasti said kõik kööved ja ohja nöörid ise kodu nööritsetud ('käsitsi valmistatud'). Mih küna sehes said pestud pütid ja / lassid ja / karbid (KKI MT 225, 138). Kos kevadeks said linad~takud kehratud (KKI MT 219, 83). Hlj ennevanast oli puu~adra // siis said pandud raud õlm ehk väädid ja sahk ette (KKI MT 238, 31). Jõh suvine niit ja talvine niit (= lambavillad) saavad mõlemad ikke kokku pandud (KKI MT 56, 8). Urv sõss lännüp~pernaisõ manu' jan~ nakanuk~ kõnõlama, et kuiss iks soldanin ollõn kõik viguri' jat~ tükus~ saava~ärt~ tettüs (KT 194, 27).

## 3. Öeldiseks on olema, saama, tahtma, tulema koos da-infinitiiviga

Eesti murretes leidub lauseid, kus öeldiseks oleks õigem pidada tegusõnu olema, saama, tahtma ja tulema koos da-infinitiiviga, sest loetletud tegusõnad ei esine oma põhitähenduses, vaid pigemini modaalverbidena. Nagu juba eespool märgitud, võime siingi rääkida ainsuslikust ja mitmuslikust öeldisest, s.o. kongruentsita ja kongruentsiga tüübist. Et saada paremat ülevaadet mainitud tüüpi-

de esinemisest sellistes lausetes, on viimased jaotatud predikaatverbi järgi (olema, saama, tahtma, tulema) nelja rühma, millest igaühte vaadeldakse eraldi.

1. Laused, kus öeldiseks on verb olema koos da-infinitiiviga, märgivad tihtipeale kohustatust või vajadust midagi teha. Kes nimelt on kohustatud seda või teist tegema, see lausest ei selgu või on tegija väljendatud alalütleva käändega. Seesugune lausetüüp on laiemalt levinud lõuna-eesti murretes, põhja-eestist on näiteid vähem:

Muh kolme liigi ('vesiaedade rida kalastusel, kuhu kuuluvad mõrd, karja- ja vesiaed') vaiad ollid välja võtta. Tõs need soldatid olid ikkä karta et tulevad (ES MT 211, 46). Võn tollõ iist olli$^{m}$ mõisalõ osa tüküt tetä ja ütstõiskümme päivä (KKI MT 111, 52). San kesvät tuudi õdagu tarrõ ja üteldi et / ommugu ommavõt teräs surva (KKI MT 75, 6). Kan mõlõmbar rehe olli üüse küttä (ES MT 210, 23). Plv sõss timä käeh olli$^{k}$ kõik käsü anda (ES MT 205, 54). Urv mõisan olli õrjusõ orada (ES MT 249, 2). Har mul omma$^{k}$ ka tubagu raku ('raiuda'). Räp nuu olli eläjele alla panda (ES MT 317, 135).

Esitatud lausetes kasutatakse mitmuslikku öeldist, kuid on võimalikud ka teistsugused näited, s.o. predikaatverb ja nominatiivikujuline lauseliige ei ühildu:

Lih lehmad oli tarvis lüpsa (KKI MT 268, 38). HJn ja siis oli viel paelad punuda (KKI MT 106, 8). Plv ega pühäpäiv oll meil katõl poisil kõik külä käsü aia ('aja-

da') (ES MT 205, 54).

2. Kui öeldiseks on saama koos da-infinitiiviga, võib seda sageli asendada põhiverbi umbisikulise tegumoe oleviku või lihtminevikuga. (Mõeldud on siinkohal muidugi selliseid lauseid, mis on oma sisult passiivsed.) Nagu osutavad näitelaused, ühilduvad tavaliselt mitmuslik noomen ja öeldis arvus:

Khn kivid said mere ajada, na paelu et ise eluga piäsesime (KKI MT 25, 12). Aud kui rukit lõegati / siis said jalad kinni panna (ES MT 187, 40). PJg aesad said raiuda ja puu päraga ää koolutada (KKI MT 274, 4). Tür sial siis said sis nustikuga pütid ära pesta (KKI MT 179, 3-4). Pil käsitsi said raasida villad (KKI MT 123, 57). Nõo jämedä sooliku saava seebis tetä (KKI MT 206, 231). Rõu kartulivõtmisõaigu tetti tuli üles. kes es tii, nuu sai tõrõlda (KKI MT 70, 15). Räp hummogo püvvetu kala saiva lõunõst joba süvvä (M 74, 52).

Siiski leidub küllaltki palju näiteid, kus kasutatakse hoopis singulaarset öeldist:

Vig kebade sai kangad ülesse panna, siis sai leegitada ja keeta (KKI MT 208, 5). Vän küinesi ja kuurisi sii on / et eenad saab ära panna (H 133, 107-108). Amb talveks saab einad kuhja panna (Ü 70, 56). Pal sai leevad tiha ja ahju panna (KKI MT 265, 48).

3. Sageli on öeldiseks verb tahtma koos da-infinitiiviga. Sellised laused ei väljenda niivõrd kategoorilist käsku või soovi, kuivõrd viitavad vajadusele seda või teist teha. Kõnealust tüüpi leidub kõigis eesti murretes,

eriti rohkesti on aga kirjapanekuid Kambja ja Rõngu murrakust. Allpool esitatagu näiteid kõikidest murretest:

Pöi oma puud einad tahtsid koa metsast toomist soaja ('saada') (KM 1962, 56). Kul lehmad tahtvad lõõna lüpsa (KKI MT 131, 15). Pai need (= suhkrupeedid) tahvad jälle kõik puhastada suàda. Kod kartulid tahavad mullata. Trv sae amba tahava viili ('viilida'). Kam tsuvva ('pastlad') tahva tsärki ('tärkida'). Ran (ahju, truubi) lõõri tahava ruuki ('puhastada'). Har täü$^{t}$ ('kopsud') tahtava$^{h}$ hirmsadõ kiiä (ES MT 269, 61). Räp kota$^{k}$ ka tahtva parandada (M 74, 95).

Jällegi esineb kongruentsiga tüüp, nagu selgub öeldise mitmuslikust vormist. Vastupidised näited, s.o. sellised, kus öeldis seisaks ainsuses, puudusid kasutada olnud murdematerjali hulgas.

4. Kõige rohkem on eesti murretes levinud laused, mille öeldiseks on verb tulema (tähenduses 'on vaja, on tarvis') koos da-infinitiiviga. Väga sageli kasutatakse neis mitmuslikku öeldist ning võib järelikult rääkida mitmusliku noomeni ja predikaatverbi ühildumisest (vt. kaarti 18):

Pha ammu aega on juba linnast toodud vörgulinad, käbid tulid omast kääst panna (KKI MT 39, 8). Aud uied raavid kaevati sisse ja vanad tulid ää ummistada (ES MT 187, 20). Pee sügisesed künnid tulevad korrata // kevadel (KKI MT 230, 55). Kad nied veike popsid tuleksid ikke ühte kokku kõik panna (KKI MT 235, 58). Jõh kui

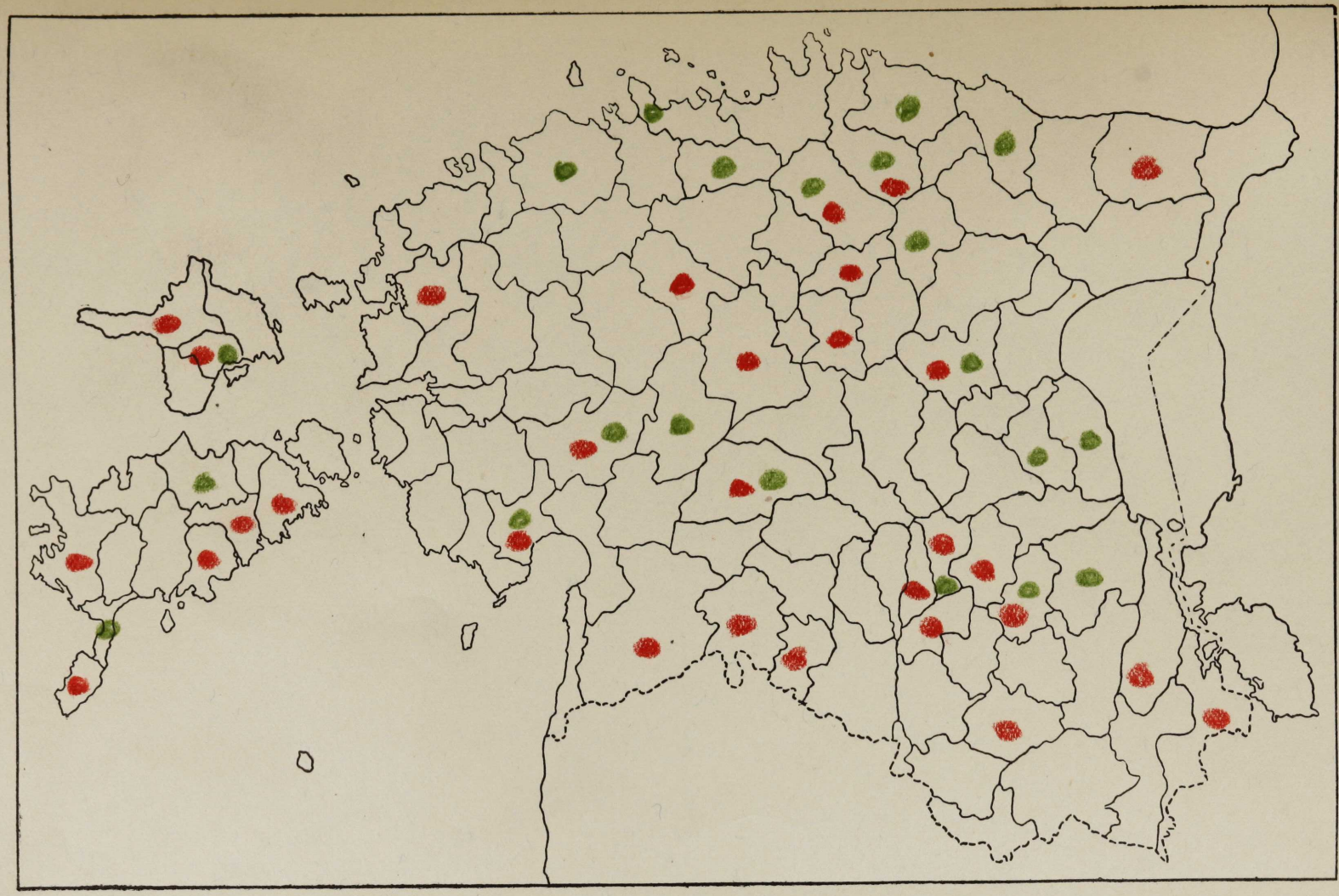

Öeldiseks on tulema +da-infinitiiv

1. Kongruentsiga tüüp
2. Kongruentsita tüüp

Kaart 18

„Kommunist". Tell. nr. 2064. 5600. 1960.

(hein) ei ole kuiv, kui vihmade vahel (tehakse heina), siis tulevad nukkud ('väikesed heinasaod') teha (KKI MT 56, 84). Lai takud tulevad koondlasse teha, puistata ja kedrata (KKI MT 143, 28). Hls noh nii sõss tulev sõss ütelte invaliidi või mis na tulev ütelte (KKI MT 212, 26). Puh ja puu luska ('lusikad') olli / nuu tulliva ka liivatada / etnä ('et nad') valge olliva (KKI MT 193, 120). Urv "mis inne patta tulõva$^{P}$ panda? / kas suurma$^{V}$ vai / kapsta$^{V}$ vai / ua? // mõs kõkõ ('kõige') inne tulõva$^{P}$ panda??"(ES MT 249, 5)

Eesti murretest saab tuua näiteid ka ainsusliku öeldise kohta, mille juurde kuulub üks või mitu mitmuslikku noomenit. On vaja aga lisada, et sellised laused on ilmses vähemuses:

Krj lönnale tuleb sölmed sise teha ja kesköö aegas riste ('risttee') peale ää kauta ('kaotada') (~~KKI~~ MT 118, 216). PJg siss tuleb kodarad valmis teha ... siss tuleb põiad valmis raiuda (KKI MT 274, 3). Kad autud kapsad tuleb jõulust juba ära teha. VNg tule ('tuleb') muegaga ('ropsimisemõõgaga') jälle luud ära taguda ehk ropsida (KKI MT 22, 10). MMg kõege pialt tuleb kõrtsid ja moonopolid kinni panna (KKI MT 159, 39).

Murdeline uusus on kõnealusel juhul tunginud ka kirjakeelde. Juba J. Aavik on juhtinud tähelepanu sellele, et predikaatverb tulema (tähenduses 'on vaja, on tarvis') peab olema kirjakeeles alati ainsuses, sest nimisõna pole siin mitte aluseks, vaid mitmuslikuks täissihitiseks.[1]

---

[1] J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 82.

Sama probleemi juures on tulnud peatuda veel hiljemgi, näiteks viimases kooligrammatikas[1] ja K. Mihkla artiklis "Öeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles". Nii tuletab K. Mihkla keeletarvitajaile järjekordselt meelde, "... et öeldise tegusõnalist muudet ei tohi kohandada temale alistuva sihitise vormiga".[2] Ometi toimitakse selliselt küllalt sageli, eriti suulises kõnes. Põhjuseks on kindlasti asjaolu, et murdeline uusus ja kirjakeelne norm erinevad tunduvalt teineteisest.

4. Perifrastiline konstruktsioon

Nagu juba eespool mainitud, koosneb perifrastiline konstruktsioon verbi pidama olevikust või lihtminevikust, mille juurde kuuluvad ma- infinitiiv ja tud-kesksõna. Kõik need koos moodustavad öeldise, mis väljendab kohustatust midagi teha. Öeldise pluraalne vorm näitab, et tegemist on ühildumisega:

Rei Kanga löngad peavad kàngele ('pinguli') tömmet olema, kui kangast kooda (KS). Mih vaata aead pidid saàma vahele tehtud (KKI MT 225, 1). Juu ned (= piimapütid) pidid soàma alati tulise veèga // pestud (KKI MT 195, 48). Kos selleks aks ('ajaks', s.o. jaanipäevaks) pidid kõik külvid külvatud olema (KKI MT 219, 21). Amb küindlapäävast pidid olema / kedratud kõik (KKI MT 218, 19). Tür jüripäävaks pidid olema kàngad koeutud

---

[1] N. Remmel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika, lk. 155.

[2] KK 1962, nr. 12, lk. 732.

(KKI MT 179, 9). Jõh kanga ristid ('lõimelõngade lahk, vahelik') nied pidid saama kinni siutud (KKI MT 56, 10). Krk ninda et nii õrje kopigu pidiv kõrtsege kinni püünet saama (KKI MT 249, 16).

Seisab aga öeldis ainsuses, ei ühildu mitmuslik noomen ja predikaatverb arvus:

Rak K jüribä akkasid piale sügisest mihklipäävast pidi olema sul / sie oma normi päävad tehtud (KKI MT 236, 30). Jõh aprilli kuus siis pidi õlema kudumised juo kuotud (KKI MT 56, 9).

Esimeses lauses on keelejuhi mõttekäik kõnelemise ajal nähtavasti muutunud ja seetõttu ongi mitmusliku noomeni puhul predikaatverb ainsuses. Üldiselt kasutatakse eesti murretes perifrastilist konstruktsiooni võrdlemisi vähe. Peamiselt on see levinud keskmurde alal, üksikuid näiteid saab tuua ka teistest põhja-eesti murretest, kuid lõuna-eestis on kõnealune konstruktsioon haruldane.

KOKKUVÕTE

Personaalse passiivi lihtajad on praegusel ajal taandumas ja neid esineb peamiselt võru murde üksikuis murrakuis (Har, Se, Lei). Seevastu kasutatakse personaalse passiivi liitaegu ja tegusõna saama koos tud-kesksõnaga ohtrasti kõigis eesti murretes. Üle-eestiliselt on tuntud ka sellised sisult passiivsed laused, kus öeldiseks on tegusõnad olema, saama, tahtma või tulema koos da-infinitiiviga (rehed olid kütta, pütid said ära pesta, kartulid tahavad mullata, künnid tulevad korrata). Perifrastiline konstruktsioon (aiad pidid saama vahele tehtud)

on tarvitusel peamiselt keskmurde alal. Passiivsete lausete puhul saab rääkida kongruentsiga ja kongruentsita tüübist, s.o. sellest, kas mitmuslik noomen ja predikaatverb ühilduvad või mitte. Eesti murretest võib tuua hulgaliselt näiteid mõlema tüübi kohta (näit. lehmad tuleb~tulevad joota jt.).

D. ÜHILDUMINE KÕRVALLAUSETES

Pealkiri ise on küllaltki tinglik, sest ühildumise all kõrvallausetes mõeldakse antud juhul 1) aluse ja öeldise ühildumist ning 2) asesõnade kasutamist (seda mitte ainult kõrvallausetes). Näiteks võib sõna rahvas asemel kasutada pronoomeneid see, ta või nad, sõna inimesed asemel nad jne. Viimati mainitud probleem läheb küll käesoleva töö raamidest mõnevõrra välja, kuid asesõnade kasutamise puhul kehtivad sageli samad seaduspärasused, mis määravad aluse ja öeldise ühildumise kõrvallausetes. Pealegi sõltub aluseks oleva asesõna vormist omakorda öeldise arv.

Siinkohal käsitletakse üksnes neid kõrvallauseid, milles on aluseks siduvad asesõnad kes või mis. Mainitagu, et nimetatud asesõnade ainsuse ja mitmuse nimetav on vormilt identsed, mistõttu ainult öeldise vormist ilmneb aluse arv. Kui kes või mis ei tähista konkreetseid olendeid või asju, on öeldis alati ainsuses, olenemata sellest, kas tegemist on kõrvallausega või mitte.

Phl oh / kes neid keiki reegib / nee surn inimest (KKI MT 124, 14). Kir vot mes enne moòdis oli. Krk siss kes täp ('teab') mis äpärdus siss oss tullu jälle (KKI

MT 213, 2). Kam vahime viil tükk aiga, siss näiss, mes saap. Ran aga kes toda tare põrmandut pühk / ja kes sinna midägi maha aigi ('ajaski') (KKI MT 262, 24). Rõn Ei tiiä, kes sääl usse taka kõllap ('kolistab'). Rõu võtt ('võttis') sõss kiä võtt (ES MT 248, 76).

Sagedamini kuulub kes või mis pealause mingi sõna juurde ja märgib seega konkreetseid olendeid või asju. Tõsi küll, mõnikord võib pealauses vastav sõna puududa, kuid on kergesti juurdemõeldav (need). Järgnegu mõned murdenäited eespool öeldu kinnituseks:

Kaa nee kes lõhkusid, nee said sülla peelt raha (KKI MT 81, 46). Mar võrgu koer ('puulaast võrgu kudumisel') kes selmad (= võrgusilmad) laiali oiab. Khn siis nuõrik akkab veimi jagama peiu puõlistõlõ ('peiupoolsetele, s.o. sugulastele'), kis sisse sõitsid (KKI MT 25, 7). Pär Lolla (= L. Koidula) olli pikk peenike tüdrek, sahmus juustega, mis ollid ülespoole kammitud (ES MT 316, 3-4). Ann vahel oli mitu tükki ukse taga, kes aeasid piale, et tule õmblema (KKI MT 108, 16). Jõe Ihasalu miestel olitte enne nisikesed sinised kuued, mis kuse ja tubakaga olid värvitud (KKI MT 89, 53). Hlj kääpidemest olid puust tehtud rutskad mis sõnna kääpideme külge said pandud (KKI MT 238, 31). Lüg vana kuer augub ise, kutsikuid ei õle kõrvas kie auguvad. KJn noh kis veneusulest ollid ristis preester (KKI MT 258, 14). Trv kolm tüdrukut oli, kes kolgispu pääl ruukseve (KKI MT 202, 9). Võn no sis kes olliva rumalamba, es mõistava midägi (KKI MT 111, 40). Se sõast tulõ õi kunage kõik tagase kiä läävä (M 7, 6).

Näitelausetest selgub, et kõrvallause öeldise arvule avaldavad mõju kaks erinevat tegurit - pealauses leiduva põhisõna vorm ja sisu. Kui põhisõna on oma vormilt ainsuses, kasutatakse ainsuslikku öeldist ka kõrvallauses, on aga põhisõna mitmuses, kasutatakse alati mitmuslikku öeldist. Teiselt poolt, kui pealauses esineb osaalus mitmuse osastavas, arvsõnaühend, hulga- või mõõdusõna, seisab kõrvallause öeldis mitmuses vastavalt põhisõna pluraalsele sisule (Ann, Lüg, Trv).

Öeldis on mitmuses ka siis, kui kõrvallause kuulub pealauses asuva kollektiivsubstantiivi (tavaliselt rahvas) juurde. Siingi mõjutab öeldise arvu põhisõna pluraalne sisu:

Khk see oli see saea rahvas / kes läksid peiu kodust ruuti ('pruuti') tooma. Khn saundja-rahvas ond nied. kes pruudi puõlt lähtväd, pruudi pulmalised (KKI MT 25, 94). Vil ja sedäviisi kadus sii orel ärä ja sii rahvas kah, kis sääl sis palvel käesid (KKI MT 246, 8-9). Võn tada kõnõliva vanarahvas / kes allitõpõ mälehtivä (KKI MT 36, 5). siss oll väega pallo rahvast (= inimesi) kes lugõda ja kirjotada es mõistava (KKI MT 111, 11). Se ja kõik heitüvä pererahvass ar, kes seivä (ES MT 290, 2).

Kuid: Pha sii Saaremaal on üks töö rahvas, kes puuduse pärast peab rassima (KKI MT 141, 32).

Kui pealauses on põhisõnaks umbmäärane asesõna igaüks, seisab kõrvallause öeldis üldiselt ainsuses: Mar ja sada oopi igä-üks sai / kis aga sõnna seltsi läks (ES MT 242, 94). Vän tööd jätkub iga ühele / kis aga

tahab (H 133, 173).

Ainult ühel korral on kirja pandud lause, kus umbmäärase asesõna iga juurde kuuluvas kõrvallauses esineb mitmuslik öeldis: Trv õpetaea kinkis nenda egäle kes mehele saeve (KKI MT 214, 21-22).

Võrdlemisi arvukalt on selliseid juhte, kus kõnelemise ajal on ilmselt tekkinud uued assotsiatsioonid. Seetõttu seisabki kõrvallause öeldis mitmuses, kuigi ootuspärane oleks ainsus, ja vastupidi:

Jäm ühekorra talgud / kes viimase põllu maha said / viimase piu või midad / see-siis ihkus / selle kord oli ihku(da) ('hüüda, luigata'). Rei See ööda rohkem laste kohta, kes sedasi pääle piriseb ja niriseb (KS). Tõs angerjas kalu ei süia, aga küll kala marja, kes sui kudenevad (KKI MT 178, 59). Rap tema oli se vää juht, kis peksmas käisid (KKI MT 144, 10). HJn mina tian viel nisukesi uksi, mis pialt oli täitsa vaba (KKI MT 106, 36). Pai kõik puhas, lapsed või vanad, kis aga eenamuas oli, kõik niitsid (KKI MT 100, 15). Jõe siin päris suomlast ei-ole, kes rääkivad suome kield (KKI MT 89, 143). Trm aga kaks leiba mes lavva piale jäi / nied olid tuored (ES MT 273, 1). Äks lähäb (kaur) ulka maad edesi ja siis tuleb välla ja vaatab, kas kedagi nääb, kes teda taga aavad (KKI MT 155, 23). on naisi, on mehi, kes nõnna kõrgel julgeb olla (ibid., 75). Ote siss-olli üits-jagu / kes kandseva üsäga ('sülega') välla (KKI MT 191, 40). San rüä-assaku ('üksikud murdunud kõrred, sasi') ommavõ nuu$^{m}$ mis pudinõs rüki küllest / ku rihtatõtõs (KKI MT 160, 51).

Mis puutub asesõnade kasutamisse, siis, nagu juba eespool mainitud, on siin palju ühist aluse ja õeldise ühildumisega kõrvallausetes. Asesõna võib olla mitmuse nimetavas vastavalt põhisõna mitmuslikule vormile või sisule (hulga- või mõõdusõna, arvsõna või arvsõnaühend):

Mar ma kein loòme karjas // vaatan et näd lähä pahanduse peàle mette. Amb üks ehk kaks on tuas, nied rabavad ja viskavad reiale ('rehe alla') (KKI MT 161, 3). Jõh siis õli kaks naist riialas ('rehe all'), nied tegivad sidemed lahti ja tegivad siis lademed maha. Trv sõss miu esäl olli viis vendä aga kik ('kõik') säädsive endid talude-pääle ärä nendaviisi (KKI MT 214, 17). Võn siss oll mi[p] puul kats perekonda, küll na ikivä ja murõtiva ('nutsid ja muretsesid') (KKI MT 112, 23).

Kuid: Räp kats kivvi oll kah, tuu veese ('viis') võrgu põhja, ku perämäne ots tull (KKI MT 113, 73).

Kollektiivsubstantiive rahvas, pere, seltskond, kari jt. asendavad sageli pronoomenid mitmuse nimetavas, harvemini ainsuse nimetavas, s.o. esile tõuseb rohkem vastava sõna pluraalne sisu kui singulaarne vorm.

Sg.: Kaa saare rahvas, see on tüdimatta rahvas sii kivide otsas (KKI MT 81, 17). VNg no monel oli juo kaeksa last / kümme-ingene pere / sie tahi muona saada ka (KKI MT 47, 55-56). Trm vot meskene rahvas õli vanast // täma riakis järsku neskeisi juttusid (ES MT 273, 1).

Pl.: Krj siis-nad läksid ära laevast se seltskond (ES MT 148, 45). Jaa kirikuvald / ne tegid õpetaeale (tööd) (ES MT 281, 20). Mar meil üks paar rahvast ('vähe inimesi, ainult paar') // need tegid einä ja lõikast

villa // mis need siis ikke kaheksi tehä jõùdvad. Juu pùlmas antakse andisi peime sugulastele üksipäni antakse, kes eèmamalt poàrisrahvas oli, ega need soand. Amb tuleb ikka karja kaitsta / kui nad ketis ei ole / lähvad ju pahale (Ü 70, 164). Lüg siin Tuovissi selts on / nied taotavad ('tavatsevad') jäädä sene aigusse (ES MT 218, 30). Krk sedä kahetust ('ärategemist kurja silma poolt') sedä na pelläsiv ilmast ilma nii / ne vanempe rahvass (KKI MT 213, 34). Kan nüüd naksi$^{m}$ maa rahvass ka vidämä / nuu$^{v}$ vidävä$^{t}$ tünne ja tõrdidõga (ES MT 210, 64).

Vahel kasutab keelejuht ühe ja sama kollektiivsubstantiivi puhul kord asesõna mitmuse, kord ainsuse nimetavas: Nis ah ned noorpaar see istus siis laua taga vaga ('vakka') / need ei rääkind ühtigi (KKI MT 207, 37 II).

Mitmuslikke asesõnu tarvitatakse veel siis, kui nad kuuluvad indefiniitsete pronoomenite keegi või igaüks juurde:

Ann ega üks leikas piùga tüki kätte ja sedasi nad sõid (KKI MT 99, 23). Tür meil toòdi õled alati, iga üks tegi nalla, mis nad oskasid (KKI MT 142, 7). Võn kos kiäki oll, sääl na$^{m}$ magasivä ja seievä asõmõ veere pääl (KKI MT 111, 39).

Mõnikord kasutatakse ainsuslikku asesõna mitmusliku asemel või vastupidi, sest keelejuhi kujutelm on kõnelemise ajal muutunud. Selliseidki näiteid on võimalik tuua, kuid neid esineb väga harva: VMr lepa linnud, sie on pisikene kollakas lind (KKI MT 174, 2). Äks vee viskamise kopp, need olivad ikke isi jälle (KKI MT 155, 29).

Eespool toodust selgub, et aluse ja öeldise ühildumisel kõrvallausetes (samuti asesõnade kasutamisel) on otsustavaks teguriks põhisõna singulaarne või pluraalne sisu. Seevastu esineb vormilist kongruentsi vaid harukordadel. Kõrvalekaldumised aluse ja öeldise ühildumises (samuti asesõnade kasutamises) on enamasti tingitud kõneleja mõttekäigu muutumisest.

# K O K K U V Õ T E

Kui eespool käsitleti aluse ja öeldise ühildumist konkreetse murdematerjali alusel üksikute alarühmade kaupa, siis praegu püütakse välja selgitada need põhilised faktorid, millest sõltub öeldise vorm. Arusaadavalt pole siinkohal uuesti toodud kõiki kongruentsijuhte, vaid neid on esitatud niivõrd, kuivõrd see on vajalik ühe või teise väite kinnituseks. Näitematerjalina on antud üldistatud lausetüüp, kus murdelisi erinevusi on arvestatud minimaalselt.

1. Eesti murretes on ülekaalus vormiline kongruents, s.o. selline ühildumine, kus aluse vormist (isik, arv) sõltub ühtlasi öeldise vorm: meie anname, laps mängib, lapsed mängivad. Selle kõrval on aga küllaltki tähtis koht sisulisel ehk loogilisel ühildumisel. Näiteks oleneb kõrvallause öeldise vorm sellest, kas pealauses leiduv põhisõna on sisult singulaarne või pluraalne: kaks meest, kes tulid. Paljude kollektiivsubstantiivide (eriti sõna rahvas) puhul seisab öeldis ainsuses, kui alus märgib teatud rühma, kollektiivi, või mitmuses, kui mõeldakse kollektiivi moodustavaid üksikisikuid eraldi: rahvas käis - rahvas ('inimesed') käisid.

Kui aluse (arvsõna, arvsõnaühend, hulga- või mõõdusõna, kollektiivsubstantiiv) juurde kuulub mitu öeldist, ühildub sageli esimene öeldis vormiliselt, alusest kaugemal seisvad aga sisuliselt: kaks miest tuleb, küsivad; hulk mehi tuli, võtsid; rahvas oli arg, kartsid.

2. Öeldise vormi sõltuvus alusest pole siiski absoluutne, vaid öeldisel on eesti murretes suhteline iseseisvus. Seda näitab kasvõi seegi, et tavaliselt kasutatakse ainsuslikku öeldist, kui predikaatverbiks on tegusõna olema tähenduses 'omama, olemas olema'. Alusena võib esineda sel juhul mitmuslik täisalus, mitu täisalust, arvsõna või arvsõnaühend: mul oli väiksed lapsed; meil oli lehm ja hobune; emal oli kaks õde. Tõsi küll, mitmusliku täisaluse puhul on arvuline ühildumatus omane peamiselt keskmurdele ja Saaremaale ning on siingi kadumas.

3. Tavaliselt ühilduvad alus ja öeldis nii arvus kui ka isikus, kuid on võimalik ühildumine ainult arvus või ainult isikus, samuti ühildumatus. Mõnedel juhtudel puuduvad morfoloogilised vahendid ühildumise väljendamiseks. Nii saab käskiva kõneviisi 3. p. puhul rääkida üksnes ühildumisest isikus: ta ~ nad mingu. Samasugune olukord valitseb paljudes murretes (põhja-eesti murded, mulgi, osalt kirde-eesti rannikumurre ja tartu murre) ka siis, kui öeldiseks on kindla kõneviisi oleviku 3. p. verbist olema: maja ~ majad on (om).

Võru, osalt tartu murdes esineb ühildumine arvus, kui öeldis on kindla kõneviisi lihtminevikus (harvemini olevikus) ja aluseks on pl. 1., 2. või 3. isik. Öeldise arvu osutab seejuures larüngaalklusiil või tugev aste (Har): mi lät̀si ('läksime'), ti pańni ('panite'), na ket̀ri ('ketrasid'). Küllalt sagedased (eriti käskivas kõneviisis) on need juhud, kus alusena kasutatakse üht isikut, öeldis on aga hoopis mõne teise isiku vormis: ma tehku, ära sa mingu ('ära mine'), tulke ('tulgu') Juta jt.

Enamikus murretes on näiteks eitavas kõnes (välja arvatud keeldkõne) ja kaudses kõneviisis olemas üksainus muutumatu vorm kõigi isikute jaoks, s.o. puudub aluse ja öeldise ühildumine: ma ~ te ei tule, sa ~ nad olla (olevat, olema) jne. Ainult kirde-eesti rannikumurdes ja Kodavere murrakus, kus eitusverb muutub nii isikus kui ka arvus, leiab aset aluse ja öeldise ühildumine: mina en lähe (kuid kirjakeele mõjul: mina ei lähe) jne. Sedasama tuleb öelda veel nende murrete kohta (ida-, tartu, osalt võru murre), kus eitava kõne ja kaudse kõneviisi pl. 3. p. esineb -va (~ -vä), mis võib ka puududa: nemä es julge(va), mehed tulnu(va)d jne.

Peaaegu kõigis eesti murretes ei ühildu alus ja öeldis, kui predikaatverb on tingivas kõneviisis (verbi pöördumatus): ma ~ nad tuleks jne. Võib küll leida näiteid aluse ja öeldise ühildumise kohta, kuid need on vähemuses ja igapäevases keelepruugis küllaltki haruldased.

4. Oluline tähtsus öeldise vormi suhtes on rühm-aluse ja üksikaluse opositsioonil.[1] Rühm-aluse puhul käsitatakse aluseid (resp. alust) ühtse rühmana, tervikuna ega tõsteta eraldi esile aluste tegevust või eksistentsi. Üksikaluse puhul eeldatakse aluste (resp. aluse) distribueeritud tegevust või tõstetakse iga üksik eraldi esile. Sellega on näiteks seletatav, miks kasutatakse enamasti mitmuslikku öeldist, kui lauses esineb mitu olen-

---

[1] Seda on tunnistanud soome uurijad oma keelegi kohta. Vt. G. Karlsson, - Virittäjä 1959, lk. 363 (Sama kogumikus: G. Karlsson, Numerustutkielma. - Tietolipas 19, Helsinki 1960, lk. 113.); O. Ikola, Lauseopin kysymyksiä, lk. 40-41.

deid märkivat täisalust, ja ainsuslikku, kui kõik täisalused või öeldisele lähim alus tähistavad asju või nähtusi: tuli talv ja külm; kilter ja opman olid; isa ja ema käisid. On aga aluseks arvsõnaühend, sõltub öeldise vorm sageli sellest, kas predikaatverb märgib tegevust või eksistentsi: neli inimest oli (sg.); kolm atra küntsid (pl.). Rühm-aluse ja üksikaluse opositsioon ilmneb veel kollektiivsubstantiivide puhul (rahvas käis - rahvas 'inimesed' käisid) ja sellega saab seletada mõndagi arvulise ühildumatuse juhtu (ennemast oli ju rehetuad).

5. Mõnevõrra mõjutab öeldise arvu aluse speetsies, s.o. definiitsus (määratus) või indefiniitsus (määramatus), kusjuures tuleb lahus hoida kvantitatiivne ja harilik speetsies. Vaatleksime kõigepealt esimest. Nii kasutatakse osaaluse puhul, mille kvantitatiivne speetsies on sisult jaatavas lauses indefiniitne, ainsuslikku öeldist: vööraid tuli. Kui aluseks on hulga- või mõõdusõna, on kvantitatiivne speetsies tavaliselt indefiniitne (mitu, palju, rühm, osa jt.), harvemini definiitne (liiter jt.). Öeldis seisab harilikult ainsuses: mitu meest tuli; teil um kuköl leibä ja kubu olgi seeh.

Üldiselt on arvsõna kvantitatiivne speetsies definiitne, vaid üksikjuhtudel (nn. ebamäärane arv) indefiniitne, mistõttu öeldis on ootuspäraselt ainsuses: kaks-kolm meest oli. Peale kvantitatiivse speetsiese tuleb aga arvsõnaühendilise aluse puhul arvestada veel harilikku speetsiest, seda, kas alus on tuntud, teatud või tundmatu. Seejuures ilmneb, et aluse definiitsus või

indefiniitsus üksinda ei määra veel kindlaks öeldise vormi. Võrreldagu näiteks järgnevaid lauseid: tulid kaks meest õue, vennapoeg ja tema kälimees; kaks sõsart oli, üks oli Kai ja teine oli Mai. Tegemist on samatüübiliste lausetega, ometi seisab öeldis kord ainsuses, kord mitmuses. Järgnevais lauseis kasutatakse aga mitmuslikku öeldist, kuigi alus on indefiniitne: kaks võerast miest tulevad sisse; neli miest tulliv meil sissi ja küll nemä otsev siu sängü müüdä.

Indefiniitsete pronoomenite igaüks, keegi, mõni puhul saab eesti murretes kasutada nii singulaarset kui ka pluraalset predikaati: igaüks (keegi, mõni) võttis ~ võtsid.

6. Teatud juhtudel oleneb öeldise vorm aluse juurde kuuluvast täiendist. Nii seisab öeldis mitmuses, kui arvsõnalisel või arvsõnaühendilisel alusel on määratud täiend mitmuse nimetavas: need (kõik) kolm meest ootasid, kuid: läts tuu ütesä poiga. Kui ainsusliku täisalluse juurde kuuluvad täiendid iga, mõni, võib öeldis olla Viru-Nigula murrakus isegi mitmuses: iga kalur voib - saivad iga mies. Kollektiivsubstantiivide puhul on öeldis üldiselt ainsuses, kui täienditena esinevad iga, kogu, terve, ja mitmuses, kui täiendiks on kõik. Näit.: terve pere läks; kogu rahvas kutsus teda ullust krahvist; iga pere püüdis (enesele kalu); kuid: kõik pere sõid.

7. Öeldise vormile avaldab mõju ka öeldistäide. Kui lauses leidub mitmuslik täisöeldistäide, kasutatakse pluraalset predikaati. Aluseks võib olla arvsõna või

arvsõnaühend, hulga- või mõõdusõna, samuti võib lauses esineda mitu täisalust: kaks õde olid nooremad; osa lapsi (lastest) olid haiged; kaer ja oder olid lühikesed. Kui ainsuslik täisöeldistäide hõlmab kõikide aluste mõisted, seisab öeldis ainsuses, sellele vaatamata, et alus on mitmuses: uued saapad oli suur asi. Osaöeldistäite puhul, mida kasutatakse vähe, esineb singulaarne predikaat: muist oli pesijaid; kaks (venda) oli tarka.

Asjaolu, et täiend ja öeldistäide mõjutavad öeldise vormi, seletub osalt eesti keelele omase vormilise kongruentsiga. Ei saa tarvitada ainsuslikku öeldist, kui üks alusrühma liige on mitmuses. Samuti ei saa käändsõnalise öeldise verbaalne osa seista singularis, kui nominaalne osa on pluuralis.

8. Mis puutub sõnajärge, siis sõltub öeldise arv ainult teatud juhtudel tema asendist lauses. Võib täheldada, et öeldise eesasendi korral esineb mõnikord öeldise ainsuslik vorm mitmusliku asemel: kolm päeva oli ~ olid pulmad. Antud juhul ei tea keelejuht seda, kui palju või milliseid aluseid ta kasutab. Kõnelemise ajal tekivad sageli uued assotsiatsioonid, mistõttu lause lõpp ja algus ei ühti.

Sellistes lausetes aga, kus mõtete edasiandmise esialgne plaan pole muutunud, ei saa öeldise seesugust või teistsugust vormi põhjendada ainult tema asendiga lauses. Seda näitab eriti ilmekalt asjaolu, et kuigi loetelu puhul on öeldis peaaegu eranditult eesasendis, võib ta seista nii ainsuses kui ka mitmuses: oli pruudi ema ning peiu isa ning pruudi vend, kuid: (pulmas) olid ninamees ning

peanaine, peiupoiss ning kannupoiss ning kõrvane.

9. Samuti ei tohi ülehinnata lauserõhu osa aluse ja öeldise ühildumises. Nagu selgus arvsõnalise ja arvsõnaühendilise aluse käsitlemisel, ei olene öeldise arv üksnes selle või teise sõna rõhutamisest lauses.

10. Senisest suuremat tähelepanu tuleks kindlasti pöörata kõnerütmile ja intonatsioonile, kuid kahjuks pole neid seni eksperimentaalselt uuritud. Seetõttu ei saa kindlaks määrata nende osa aluse ja öeldise ühildumises eesti keele (resp. murrete) seisukohalt.

11. Muidugi tuleb arvestada seda, et ülalesitatud faktorid, millest sõltub öeldise arv, ei tarvitse alati kõik koos kehtida, vaid igal konkreetsel juhul prevaleerib neist üks või teine. Samuti ei tohi unustada, et murretes valitsevad seaduspärasused pole absoluutsed, vaid statistilised, ehk teiste sõnadega: tuleb ette küllaltki palju kõrvalekaldumisi.

12. Kahjuks on raske näidata kõiki lokaalseid erinevusi aluse ja öeldise ühildumises ja seda kahel põhjusel. Esiteks oleks vaja spetsiaalselt jälgida väga paljusid lausetüüpe kõigis eesti murretes. Et käesolev töö on ainuke sellelaadiline, tuli seesugused lausetüübid alles välja selgitada ja olemasolev materjal ei luba teha kaugele ulatuvaid järeldusi. Teiseks polegi võimalik jälgida iga konkreetset ühildumisjuhtu kõigis murretes, sest on olemas näiteks terve rida sg. ja pl. 3. p. vorme, mis on murdeti identsed (ta ~ nad on tulnud, timä ~ nimä, na' ol'li ~ tul'li jt.), või on olemas üks ja sama muutumatu vorm kõigi isikute jaoks (ma ~ nad ei tule; ma ~

nad tulevad jt.).

Siiski saab öelda niipalju, et mitmed erinevused aluse ja öeldise ühildumises on tingitud erinevustest morfoloogias, s.o. sõltuvad nendest võimalustest, mis on olemas ühes või teises murdes arvu ja isiku väljendamiseks. Seejuures iseloomustab põhja-eesti murdeid ja kirde-eesti rannikumurret ühtlasem esinemus, lõuna-eesti murdeid aga küllaltki suur vormiline kirevus.

Erinev on ka subjektsõna osa eesti murretes. Põhja-eesti murretes ja kirde-eesti rannikumurdes ilmneb aluse isik ja arv tavaliselt öeldise vormist, mistõttu subjektsõna (eriti isikuline asesõna) võib ära jääda. Lõuna-eesti murretes näitab sageli alus ise, kellega või millega on tegemist, sest öeldisel (eriti lihtminevikus) puuduvad tihtipeale isikutunnused või kasutatakse ühe isiku vormi hoopis teise isiku asemel: sa, timä, mi', ti', nimä ära laulku jt. Subjektsõna puudumisel on vajalik selgitava konteksti olemasolu või peab teadma konkreetset situatsiooni, et seesugusest lausest õigesti aru saada.

Muudest erinevustest aluse ja öeldise ühildumises tuleks mainida seda, et arvuline ühildumatus, kui alus on mitmuse nimetavas (ennemast oli ju rehetuad; mul oli väiksed lapsed), esineb peamiselt keskmurdes ja Saaremaal. Kindla maa-alaga on küll seotud eks-(es-, eis-), etse-lausete kasutamine, kuid lõkaalsed erinevused aluse ja öeldise ühildumises puuduvad.

13. Osa käsitletud ühildumisjuhte ei piirdu ainult murretega, vaid on levinud laiemalt. Ka kirjakeeles tuleb

arvestada aluse speetsiest, rühma-aluse ja üksikaluse opositsiooni, määratud täiendit jne. Üha rohkem ja rohkem hakkavad kirjakeelde tungima tingiva kõneviisi pöördelõputa vormid. Üsna tihti esineb mitm. 1. isiku keeldkõne (ärme teeme ~ tee); mitmusliku noomeni ühildumine öeldisega, kui predikaatverbiks on tulema koos da-infinitiiviga (künnid tulevad korrata) jt.

Pealegi on eesti murretel palju ühist lähimate sugulaskeeltega. Meenutatagu siinkohal üksnes seda, et sellised arvulise ühildumatuse juhud - nagu peamiselt põhja-eesti mul oli väiksed lapsed; ennemast oli ju rehetuad - on soome keeles täiesti tavalised.

Teiselt poolt on mitmed käsitletud kongruentsijuhud tuntud muudeski keeltes. Nii toimub paljudes keeltes aluse ja öeldise sisuline ühildumine, kui aluseks on kollektiivsubstantiiv. Kui aluseks on erinevad isikud, seisab öeldis mitmuses ja pöördelõpu määramisel on 1. isikul eesõigus 2. isiku ees, 2. isikul aga 3. isiku ees. Seejuures pole kummalgi juhul tegemist laenamisega ühest või teisest keelest, vaid pigemini inimese mõtlemisviisi ühetaolisusega.

# KASUTATUD KIRJANDUS

## 1. Trükitud teosed ja materjalid

Aavik, J., Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu 1936.

AEST = Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised.

Ahlmann, E., Spesieksen ilmaisemisesta suomessa. - Virittäjä 1928.

Ahrens, E., Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Reval 1853.

Ahrens, E., Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil: Satzlehre. Reval 1853.

Airila, M., Suomenkielen lauseoppi. Toinen painos. Porvoo 1927.

Ariste, P., Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest. - EK 1936.

Ariste, P., Hiiu murrete häälikute kvantiteedist. - Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX. Tartu 1941. (HMH)

Ariste, P., Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast. - Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 16. Tartu 1939. (MPK)

Ariste, P., Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakus. - ESA VIII. Tallinn 1962.

Ariste, P., Vadja keele grammatika. - Nõukogude soome-ugri teadused 9. Tartu 1948.

Beiträge = Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Pernau 1813 - 1832.

Beronka, J., Syntaktiske iagttagelser fra de finske dialekter i Vadsø og Porsanger. Kristiania 1922.

Cannelin, K., Suomen partisipien alalta. - Virittäjä 1898.

Eesti keele süntaks I. Prooviartikleid lihtlause süntaksi alalt. Tallinn 1964.

Einer, H., Eesti keele õpetus koolidele. Kuues trükk. Tallinn 1918.

EK = Eesti Keel.

EM I vt. Tanning, S.

Endzelin, J., Lettische Grammatik. Heidelberg 1923.

ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat.

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen.

Gutslaff, J., Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpati Livonorum. MDCXLVIII. KO B-48.

Göseken, H., Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anfürung zur Öhstnischen Sprache. Reval 1660.

Hakulinen, L., Suomen kielen rakenne ja kehitys. Toinen osa. Sanasto- ja lauseoppia. Helsinki 1946.

Hakulinen, L., Suomen kielen rakenne ja kehitys. Toinen korjattu painos. Helsinki 1961.

Hermann, K.A., Eesti keele Lause-õpetus. Jurjev 1896.

Hirschhausen, J., Welches ehstnische Wort entspricht der deutschen Conjunction "doch". - Beiträge X Heft. 1813.

Hornung, J., Grammatica Esthonica. Riga 1693. (GE)

Hupel, A.W., Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörpatschen nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau 1818.

Ikola, N., Etelä-Viron verbien persoonapäätteistä. - Suomi V : 13. Helsinki 1931.

Ikola, O., Eräistä suomen syntaktisista siirtymistä. - Sananjalka I. Turku 1959.

Ikola, O., Lauseopin kysymyksiä. - Tietolipas 26. Helsinki 1961.

Ikola, O., Lauseopillisia havaintoja Georg Müllerin virolaisten saarnojen (1600-1606) kielestä. - Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, osa 82. Turku 1962.

Ikola, O., Suomen lauseopin ongelmia. - Virittäjä 1954.

Ikola, O., Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. - Suomi 106 : 4. Helsinki 1953.

Jahnukainen, R., Havaintoja siirtoväen murteen muuttumisesta Kokemäellä. - Virittäjä 1954.

Jalava, A., Havaintoja Agricolan kielenkehittelystä. - Virittäjä 1935.

Jespersen, O., The Philosophy of Grammar. London--New York 1925.

Jõgever, J., Eesti keele grammatika. II aasta. Tartu 1920.

Jõgever, J., Eesti keele grammatika. III aasta. Tartu 1920.

Jänes, H., Murdesugemete kogumise puhul Põlvas. - EK 1924.

Jännes, A., Suomen partikkelimuodot. Helsinki 1890.

Kallas, O., Lutsi maarahvas. Helsinki 1894. (LM)

Kannisto, A., Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä--Hämeen kielimurteesta. Helsinki 1901.

Karlsson, G., Numerustutkielma. - Tietolipas 19. Helsinki 1960.

Karlsson, G., Suomen kielen predikaatin numeruksesta kardinaalilukusanan ollessa subjektina. - Virittäjä 1959.

Kask, A., Eesti keele lauseliigendusest ja lauseliikmeist. - KK 1960, nr. 4.

Kask, A., Koff, E., Kure, K., Laugaste, G., Teder, M., Valgma, J., Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn 1952.

Keelelist päevakaja. - KK 1963, nr. 3.

Keem, H., Haruldast tartu murde sõnavaras. - ESA VIII. Tallinn 1962.

Keem, H., Ühest tarmukast saja-aastasest. - KM 1963, nr. 6.

Kettunen, L., Eestin kielen äännehistoria. Helsinki 1929.

Kettunen, L., Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischer Mundarten. Helsinki 1913.

Kettunen, L., Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. - Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXVI. Helsinki 1943.

Kieckers, E., Zu ngr. äs, estn. las. - Sprachwissenschaftliche Miscellen VIII.- Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXVII, 4. Tartu 1932.

Kindlam, E., Tulemused sõltuvad meetodist. - KK 1964, nr. 1.

KK = Keel ja Kirjandus.

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused.

KM = Kodumurre.

KM 1962 vt. Toomessalu, A.

KM 1963 vt. Keem, H.

KO = TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond.

Kont, K., Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. - KKIU IX. Tallinn 1963.

Kont, K., Teadusliku süntaksi metodoloogiast. Objektist passiivi liitkonstruktsioonides. - KK 1959, nr. 10.

Kure, K., Eesti keele lauseehituse põhiküsimusi. - KKIU VIII. Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallinn 1963.

Kure, K., Eesti keele lauseliigenduse alustest. - KK 1959, nr. 1.

Kure, K., Kriitilisi märkusi keskkooli eesti keele grammatika lauseõpetuse osa kohta. - NK 1959,nr. 1.

Kure, K., Tegusõna olema funktsioonidest ja tähendustest. - ESA II. Tallinn 1956.

Laanest, A., Partitiivi abil väljendatud substantiivsest atribuudist läänemeresoome keeltes. - ESA IV. Tallinn 1959.

Latvala, S., Lauseopillisia muistiinpanoja Pohjois-Savon murteesta. Helsinki 1899.

Leetberg, K., Eesti lauseõpetus keskkoolidele. Rakvere 1925.

Leppik, E., Subjekti ja predikaadi kongruentsist karjala valdai murdes. - ESA VI. Tallinn 1960.

LM vt. Kallas, O.

Loorits, O., Eesti keele grammatika. Tartu MCMXXIII.

Mihkla, K., Probleeme seoses eesti keele teadusliku süntaksiga. - KKIU VI. Tallinn 1961.

Mihkla, K., Sõnaühend kaasaja eesti keeles. - KKIU VIII. Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallinn 1963.

Mihkla, K., Öeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles. - KK 1962, nr. 12.

MPK vt. Ariste, P.

Muuk, E. ja Tedre, M., Lühike eesti keeleõpetus, II. Kuues, muutmata trükk. Tartu 1938.

Mägiste, J., Eesti saama-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest. Lisandeid läänemere-sm. perifrastiliste futuurikujundite ajaloole. - EK 1936.

Mägiste, J., Kagu-eesti murde eitavast k-aineseta imperatiivist. - EK 1940.

Mägiste, J., Kaksi itämerensuomalaisen äännehistorian kysymysmerkkiä. - Virittäjä 1954.

Mägiste, J., Vanhin vironkielinen painotuote (vuodelta 1535). - Virittäjä 1930.

Mägiste, J., Viron muotooppia. - Virittäjä 1932.

Niilus, V., H. Ojansuu lõuna-eesti murdekogudest. - EK 1937.

Niilus, V., Leivu passiivist. - EK 1936.

Niilus, V., Mõningaid huvitavaid lätipärasusi leivu murdes. - EK 1940.

Niilus, V., Valimik leivu-murdetekste (Choix de textes dialectaux leivu). - AEST XXXI. Tartu 1937. (VLM)

Nirvi, R.E., Passiivimuotojen aktiivistumisesta. - Suomi 104. Helsinki 1947.

NK = Nõukogude Kool.

Nurm, E., 1937.a. gümnaasiumi vastuvõtu-eksami tööde ortoloogiline külg. - EK 1939.

Nykysuomen sanakirja. Ensimmäinen osa A-I. Porvoo--Helsinki 1951.

Ojansuu, H., Eesti keele häälekuju seitsmesaja aasta eest - ehk missugust Eesti keelt kõneldi aastal 1200?-Eesti Kirjandus 1910.

Ojansuu, H., Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. - Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja. Sarja B. Osa I. N :o 3. Turku 1923. (IKPO)

Ojansuu, H., Murdetekst Kraasnast. - EK 1938.

Paasonen, H., Lauseopillisia havaintoja verbien ja konjunktionein alalta. - Vähäisiä kirjelmiä. Helsinki 1889.

Paljak, J., Supletiivsusest eesti keeles. - ESA VII. Tallinn 1961.

Palmeos, P., Karjala Valdai murrak. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 5. Tallinn 1962. (KVM)

Palmeos, P., Murdetekst Juurust. - EK 1933.

Palmeos, P., Murdetekst Suure-Jaanist. - EK 1933.

Paul, H., Deutsche Grammatik. Band III. Teil IV : Syntax (Erste Hälfte). 2. unveränderter Nachdruck. Halle (Saale) 1956.

Peegel, J., Mõnedest arhailistest ja omapärastest vormidest rahvalaulude keeles. - ESA I. Tallinn 1955.

Penttilä, A., Suomen kielioppi. Porvoo-Helsinki 1957.

Poissman, E., Ajaleht "Vaba Maa" keelest 1929.a. algul. - EK 1930.

Posti, L., Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä. - Virittäjä 1961.

Posti, L., Liivin äännehistorian alalta. - Virittäjä 1945.

Põld, H., Eesti keeleõpetus koolidele. II jagu. Lauseõpetus. Tallinn 1922.

Rajamets, H., Tähelepanekuid mõnede kirjandusteoste õigekeelsuse kohta. - KK 1961, nr. 5.

Rannut, L., Täis- ja osaalus tänapäeva eesti kirjakeeles. - KK 1964, nr. 1.

Rapola, M., Vanha kirjasuomi. - Tietolipas 1. Helsinki 1945.

Ravila, P., Johdatus kielihistoriaan. - Tietolipas 3. Helsinki 1961.

Ravila, P., Lauseopin periaatekysymyksiä. - Virittäjä 1944.

Ravila, P., Uralilaisen lauseen alkuperäisestä rakenteesta. - Virittäjä 1943.

Ravila, P., Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. - FUF XXVII.

Remmel, N., Murdetekst Setust. - EK 1931.

Remmel, N., Valgma, J., Riikoja, E., Eesti keele grammatika keskkooli VIII-X klassile. Tallinn 1961.

Rätsep, H., Kitsaskohti ülikooli astujate mõtlemises ja keeles. Tähelepanekuid tänavuste eksamikirjandite kohta. - KK 1960, nr. 11.

Saaberk, A., Vigala murde peajooned. Helsinki 1917.

Saareste, A., Die estnische Sprache. Tartu 1932.

Saareste, A., Eesti keele kontrolltööde tulemustest keskkoolides 1928.a. - EK 1931.

Saareste, A., Kaunis emakeel. Lund 1952.

Saareste, A., Tegelikud õigekeelsuse määrused. Tartu 1922.

Saareste, A., Väike eesti murdeatlas. Uppsala 1955.

Saareste, A., Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. - EK 1930.

Saarimaa, E.A., Huonoa ja hyvää suomea. Oikeakielisyysohjeita. Porvoo 1931.

Sang, A., Murdetekste Lutsist. - EK 1938.

Schlachter, W., Partitiv und Inkongruenz beim Subjekt des Finnischen. - FUF XXXIII.

Sepamaa, H., Öeldise ainsusest ja mitmusest arvsõnalise aluse puhul. - KK 1959, nr. 2.

Setälä, E.N., Suomen kielen lauseoppi. Neljästoista painos. Tarkistanut M. Sadeniemi. Helsinki 1960.

Setälä, E.N. - Nieminen, K., Suomen kielen oppikirja. Kahdestoista muuttamaton painos. Helsinki 1961.

Sirelius, U.T., Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. Helsinki 1894.

Soosaar, M., Murdetekst Järva -Madisest. - EK 1928.

Stahl, H., Anführung zu der Esthnischen Sprach auff Wolgemeiten Rath vnd Bittliches Ersuchen publiciret. Revall MDCXXXVII.

Tael, E., Imperfekti pluurali 3. pööre Rammu saare murrakus. - ESA IV. Tallinn 1959.

Tamm, A., Materjale na-tunnuselise kaudse kõneviisi kohta Rannu murrakust. - ESA VII. Tallinn 1961.

Tamm, A., Murdetekste Kodaverest. - EK 1933.

Tanning, S., Mulgi murdetekstid. - Eesti murded I. Tallinn 1961. (EM I)

Tesnière, L., Éléments de syntaxe structurale. Paris 1959.

Thor-Helle, A., Kurzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle 1732.

Toivonen, Y.H., Itkonen, E., Joki, A.J., Suomen kielen etymologinen sanakirja II. - Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 2. Helsinki 1958.

Toomessalu, A., Liiklemisest ja vedudest (Murdetekste Põidelt). - KM 1962, nr. 3-4.

Toomse, M., Eesti ta-, tä- verbide konsonantsest liitumisest. Tartu 1941.

Toomse, M., Kahest verbide pluurali 3. persooni lõpust. - Litterarum Societas Esthonica 1838-1938. Liber saecularis.

Toomse, M., Murdetekst Vaivarast. - EK 1938.

Toomse, M., Zur dritten Person Pluralis im Südestnischen. - Commentationes Balticae VI/VII, 8. Bonn 1959.

Toomse, M., Zur dritten Person Singularis im Südestnischen. - Commentationes Balticae II, 6. Bonn 1955 /separaat/.

Tunkelo, E.A., Etelä-viron ja liivin verbien taivutuksesta. - Virittäjä 1944.

Turu, E., Kahesilbiliste e-tüveliste verbide imperfektist eesti murretes. - ESA V. Tallinn 1959.

Valgma, J., Aluse ja öeldise kongruentsist eesti kirjakeeles. - KKIU VIII. Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallinn 1963.

Valgma, J., Mida õpilaste kirjatöödes veaks ei tule lugeda. - NK 1959, nr. 4.

Valmet, A., Murdenäiteid Hanilast. - ESA VIII. Tallinn 1962.

Vir. 1932 = Virittäjä 1932.

VLM vt. Niilus, V.

Wiedemann, F.J., Eesti-Saksa Sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk. Tartu 1923.

Wiedemann, F.J., Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Pétersbourg 1875.

Wiedemann, F.J., Versuch ueber den Werro-ehstnischen Dialekt. - Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VII$^{e}$ série, t. VII,

№ 8, St. Petersburg 1864.

Аристе, П., Состоялся ли в южно-эстонских диалектах переход конечного t в гортанный взрывной? - Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Filoloogilised Teadused 4. Filoloogilisi ettekandeid peetud soome-ugri teaduste konverentsil Leningradis 1947.a. Tartu 1947.

Бубрих, Д.В., Историческая морфология финского языка. Москва-Ленинград 1955

Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть первая. Москва 1960.

Гильченок, Т.Е., О грамматических отношениях между подлежащим и сказуемым в современном русском языке. - Филологические науки 1964, 2.

Илия, Л.И., Синтаксис современного французского языка. Москва 1962.

Коми-русский словарь. Москва 1948.

Лапидус, Б.А., Проблема согласования сказуемого с подлежащим в современном английском языке. Автореферат диссертации. Москва 1959.

Марузо, Ж., Словарь лингвистических терминов. Москва 1960.

Смирницкий, А.И., Синтаксис английского языка. Москва 1957.

Удмуртско-русский словарь. Москва 1948.

Ярцева, В.Н., Исторический синтаксис английского языка. Москва-Ленинград 1961.

## 2. Käsikirjalised teosed ja materjalid

AM vt. Parbus, Ü.

EEM vt. Vitsberg, E.

HÜHM vt. Nigol, S.

KMKÜ vt. Koit, E.

Koit, E., Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade. Kandidaadiväitekiri 1959. Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris. (KMKÜ)

Koppel, P., Ülevaade Kärla murrakust. 1958-59.a. (Ü 138)

Nelke, L., Eesti keele õpetamisel esinevaid raskusi Pankjavitsa 7-a. Koolis (setu murrakualal). Diplomitöö 1957. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris.

Nigol, S., Häälikulooline ülevaade Hargla murrakust. Konsonandid. Kandidaadiväitekiri 1959. Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris.(HÜHM)

Parbus, Ü., Anseküla murrak. Võistlustöö 1962. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris. (AM)

Peegel, J., Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia. Kandidaadiväitekiri 1954. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris.

RT vt. Tanning, S.

Tall, L., Murdevead Puka Keskkooli õpilaste keeles. Diplomitöö 1962. Käsikiri TRÜ eesti keele kateed-

Tamm, A., Rannu hääliku- ja vormiõpetus. 1959. (Ü 136)

Tamm, I., Mineviku partitsiipide süntaktilised funktsioonid. Diplomitöö 1962. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris.

Tanning, S., Põhja-eesti rannikumurde tekste. 1952. Käsikiri KKI keeleuurimise sektoris. (RT)

Vihma, H., Muhu murraku häälikulooline ja morfoloogiline ülevaade. 1957. (Ü 134)

Vitsberg, E., Eitus eesti murretes. Diplomitöö 1958. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris. (EEM)

AES = Emakeele Seltsi murdeülevaated.

AES 12 = Vahi, B., Mõned süntaktilised vahekorrad Valjala kihelkonnast (Rahu külast). 1926.

AES 41 = Johanson, A., Häädemeeste kihelkonna murde häälikute ajalugu. 1923.

AES 48 = Kurgvel, K., Jämaja kihelkonna murde häälikajalooline ülevaade. 1923.

AES 83 = Tanning, S., Häälikulooline ülevaade Pärnu-Jaagupi murdest. 1929.

AES 96 = Univer, A., Saarde murde konsonandid. 1924.

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstid.

ES MT 39 = Mihkla, K., Murdetekste Tõstamaa kihelkonnast. 1926.

ES MT 73 = Lillimägi, K., Murdetekste Varbla kihelkonnast. 1929.

ES MT 79 = Remmel, N., Murdetekste Setust. 1930.

ES MT 99 = Kask, A., Fonograafilised murdetekstid Setumaalt, Satserinna valla Kundruse, Vorohvka ja Litvina külast. 1927.

ES MT 104$^{c}$ = Parmas, O., Tekstid Vastseliinast. 1924.

ES MT 105 = Parmas, O., Murdetekste Vastseliinast (Orava vallast). 1926.

ES MT 109 = Kindlam, M., Murdetekste Mustjalast. 1933.

ES MT 135 = Tanning, S., Murdetekste Setumaalt. 1934.

ES MT 148 = Kindlam, M., Murdetekst Karja khk-st. 1935.

ES MT 149 = Tanning, S., Murdetekste Setust. 1935.

ES MT 164 = Arike, J., Kuuldelisi murdetekste Karuselt. 1935.

ES MT 174 = Kukk, A., Murdetekste Saaremaalt Mustjalast. 1936.

ES MT 186 = Tanning, S., Helme murdetekste. 1937.

ES MT 187 = Põldre, E., Kuuldelisi murdetekste Audrust. 1937.

ES MT 204 = Kukk, A., Kuuldelisi murdetekste Saaremaalt Jämaja khk-st. 1937.

ES MT 205 = Keem, H., Murdetekste Põlva kihelkonnast (Adiste, Eoste, Himmaste ja Mammaste külad). 1937.

ES MT 208 = Arike, J., Murdetekste Muhust. 1937.

ES MT 210 = Keem, H., Kuuldelisi murdetekste Kanepi kihelkonnast. 1937.

ES MT 211 = Põldre, E., Kuuldelisi murdetekste Tõstamaalt. 1937.

ES MT 212 = Raud, V., Kuuldelisi ja fonograafilisi murdetekste Räpina kihelkonnast (Meeksi vallast). 1937.

ES MT 218 = Laanes, R., Kuuldelised murdetekstid (Lüganuse, Reo küla). 1937.

ES MT 221 = Kukk, A., Kuuldeline murdetekst Jämaja kihelkonnast (Hänga ja Jämaja küla). 1938.

ES MT 222 = Kukk, A., Kuuldeline murdetekst Anseküla kihelkonnast Metsalõuka külast, Üüdipää külast, Hindu külast. 1938.

ES MT 224 = Kraasna murdetekste ja muid märkmeid. Kopeeritud H. Ojansuu 1911. või 1912.a. reisu ülestähendustest.

ES MT 233 = Arike, J., Murdetekste Muhust. 1938.

ES MT 242 = Põldre, E., Kuuldelisi murdetekste Martna kihelkonnast, Haeska külast. 1938.

ES MT 248 = Keem, H., Murdetekste Rõuge kihelkonnast. 1938.

ES MT 249 = Keem, H., Urvaste murdetekste II. 1938.

ES MT 261[a] = Kukk, A., Kuuldelist murdeteksti Kihelkonna Tagamõisa Kalmu külast, Lätiniidu külast. 1939.

ES MT 261[b] = Kukk, A., Kuuldelist murdeteksti Kihelkonna Tagamõisa Kalmu külast, Lätiniidu külast. 1939.

ES MT 264 = Arike, J., Murdetekste Muhust. 1939.

ES MT 269 = Keem, H., Murdetekste Hargla kihelkonnast Saru ja Mõniste vallast. 1939.

ES MT 273 = Tanning, S., Torma Tammispää. 1939.

ES MT 281 = Vinkel, A., Kuuldelisi murdetekste Jaani kihelkonnast Haapsu, Tagavere, Hindu ja Kavandi küladest. 1940.

ES MT 288 = Univere, A., Kuuldelisi murdetekste Kodaverest II. Assikvere, Nautrasi, Palaküla ja Alliku küladest. 1940.

ES MT 289 = Univere, A., Kuuldelisi murdetekste Kodaverest III. Assikvere ja Alliku küladest. 1940.

ES MT 290 = Mägiste, J., Setu murdetekste. 1932-1939.

ES MT 291 = Põld, E., Kuuldelisi murdetekste Paliverest, Lääne-Nigula khk. 1940.

ES MT 292 = Püss, L., Murdetekste Martna Haeskast. 1941.

ES MT 293 = Püss, L., Murdetekste Martna Haeskast. 1941.

ES MT 309 = Must, M., Kuuldelisi tekste Juurust (Kaiu vallast). 1946.

ES MT 311 = Univere, A., Kuuldelised murdetekstid Kirbla kihelkonnast Kirbla külast. 1946.

ES MT 312 = Univere, A., Kuuldelised murdetekstid Martna khk. Haeska külast. 1946.

ES MT 315 = Mihkla, K., Juuru. 1950.

ES MT 316 = Mihkla, K., Pärnu. 1960.

ES MT 317 = Kaarheit, S., Räpina kihelkonna Veriora valla murdetekste. 1953.

H = Keele ja Kirjanduse Instituudi häälikulised ülevaated.

H 133 = Tekko, A., Ülevaade vändra murraku foneetikast. 1957.

$H_k$ = Tartu Riikliku Ülikooli häälikuliste ülevaadete koopiad Keele ja Kirjanduse Instituudis.

$H_k 3$ = Saareste, A., Häälikajalooline uurimus Kihnu murdest. Konsonandid. 1920.

HK = H. Keemalt saadud näitelaused.

KKI MT = Keele ja Kirjanduse Instituudi murdetekstid.

KKI MT 1 = Tanning, S., Murdetekste Hargla-Mõnistest. 1947.

KKI MT 7 = Kuus, A., Murdetekste Hargla-Mõnistest. 1947.

KKI MT 14 = Kasenurm, E., Murdetekste Jõelähtmest. 1947.

KKI MT 15 = Kont, K., Murdetekste Laiksaarest Nepste ja Laulaste küladest /Saarde/. 1947.

KKI MT 17 = Väärі, E., Kuuldelisi murdetekste Rannust. 1947.

KKI MT 22 = Tanning, S., Viru-Nigula murdetekste. Võrkla, Toomiku, Koila, Atriku, Lahe, Männiku k. 1948.

KKI MT 23 = Tanning, S., Haljala murdetekste Rutja, Toolse, Kalikülast; Lahe, Mustoja, Vainupea ja Eisma külast. 1948.

KKI MT 24 = Tanning, S., Haljala murdetekste. "Maamurde" näiteid Pehka külast. 1948.

KKI MT 25 = Tanning, S., Kihnu murdetekste. 1948.

KKI MT 32 = Väärі, E., Murdetekste Rannust. 1948.

KKI MT 36 = Kaarheit, S., Võnnu khk. Rasina v. kuuldelisi murdetekste. 1948.

KKI MT 39 = Kasesalu, E., Murdetekste Saaremaalt Püha khk. Pihtla v. 1948.

KKI MT 41 = Kuus, A., Murdetekste Hargla-Mõnistest. 1948.

KKI MT 42 = Nigol, S., Murdetekste Hargla-Mõnistest. 1948.

KKI MT 47 = Saari, H., Murdetekste Kunda (end. Selja, Kunda ja Malla) vallast. 1948.

KKI MT 52 = Univere, A. ja Tanning, S., Murdetekste Kuusalust. Kaberneeme, Salmistu, Virve, Kiiu-Aabla, Kolga-Aabla, Juminda, Tapurla k. 1949.

KKI MT 53 = Univere, A. ja Tanning, S., Murdetekste Kuusalust Könnu vallast. Suurpää, Pärispää, Viinistu k. 1949.

KKI MT 56 = Univere, A. ja Tanning, S., Murdetekste Jõhvist. Ereda, Võrnu, Järveküla, Valaste, Saka-Kolga, Pühajõe, Toila, Atsalamma, Kalina, Lähtepea, Illuka k. ja Kohtla-Järve linnast. 1949.

KKI MT 64 = Peegel, J., Kuuldelisi murdetekste Muhust. 1949.

KKI MT 66 = Simmul, S., Murdetekste Varstu vallast Rõuge kihelkonnast. 1949.

KKI MT 70 = Kerik, H., Murdetekste Lepistu vallast (Rõuge). 1949.

KKI MT 72 = Kuus, A., Kuuldelisi murdetekste hargla-mõniste murdest. 1949.

KKI MT 75 = Keem, H., Vana-aegsest elust-olust ja kommetest. Kirja pandud Sangastes. 1944.

KKI MT 76 = Keem, H., Ühteteist metsloomadest. Kirja pandud Sangaste - Sangastes. 1944.

KKI MT 77 = Keem, H., Vana-aegsest söögist ja söömisest. Kirja pandud Sangastes. 1944.

KKI MT 80 = Univere, A., Murdetekste Püha khk., Nässumaa k. 1950.

KKI MT 81 = Must, M., Murdetekste Saaremaalt Kaarma ja Kuressaare vallast. 1950.

KKI MT 82 = Must, M., Murdetekste Saaremaalt Leisi ja Pärsamaa vallast (end. Karja khk.). 1950.

KKI MT 83 = Must, M., Murdetekste Saaremaalt end. Jaani kihelkonnast. 1950.

KKI MT 84 = Kaarheit, S., Viljandi valla kuuldelisi murdetekste. 1950.

KKI MT 89 = Tael, E., Murdetekste Jõelähtme vallast Rammu saarelt. 1950.

KKI MT 99 = Must, M., Murdetekste Annast. 1951.

KKI MT 100 = Must, M., Murdetekste Paidest. 1951.

KKI MT 101 = Must, M., Murdetekste Rõugest. 1951.

KKI MT 103 = Korjus, I., Murdetekste Vigalast. 1951.

KKI MT 105 = Saage, V., Murdetekste Väike-Maarjast. 1951.

KKI MT 106 = Tael, E., Murdetekste Harju-Jaani kihelkonnast. 1951.

KKI MT 107 = Tammeste, L., Murdetekste Käinast. 1951.

KKI MT 108 = Viires, H., Murdetekste Annast Pikakülast, Puiatu-Aru ja Nurmsi külast. 1951.

KKI MT 109 = Valmet, A., Murdetekste Võnnu vallast. 1951.

KKI MT 111 = Kaarheit, S., Põlva rajooni Võnnu kihelkonna endise Ahja valla kuuldelisi murdetekste. 1951.

KKI MT 112 = Kaarheit, S., Räpina rajooni Võnnu kihelkonna Piirisaare ja Pedaspää (end. Meeksi vald) kuuldelisi murdetekste. 1951.

KKI MT 113 = Kaarheit, S., Räpina rajooni Räpina kihelkonna endise Meeksi valla kuuldelisi murdetekste. 1951.

KKI MT 115 = Leppik, E., Murdenäiteid Saarde kihelkonnast. 1952.

KKI MT 118 = Paju, L., Murdetekste Saarde kihelkonna põhjaosast Kanakülast, Reinse k. 1952.

KKI MT 120 = Taim, V., Kuuldelisi murdetekste Järva-
-Peetri kihelkonnast. 1952.

KKI MT 121 = Taim, V., Kuuldelisi murdetekste Järva-
-Peetri kihelkonnast. 1952.

KKI MT 123 = Teder, J., Murdetekste Pilistverest (Türi
rajoon, Kabala vald). 1952.

KKI MT 124 = Tammeste, L., Pühalepa. 1953.

KKI MT 125 = Tammeste, L., Murdetekste Nissist. 1953.

KKI MT 133 = Randmaa, M. ja Toomsalu, C., Murdetekstid.
Kogutud end. Ridala vallast Kiideva
külast. 1953.

KKI MT 136 = Turu, E., Murdetekste laiuse murrakust, ko-
gutud kihelkonna loodeosast, Endla kü-
last. 1953.

KKI MT 140 = Tanning, S., Kaarma. Murdetekste Hakjala,
Nõmme ja Tõnise külast. 1950.

KKI MT 141 = Tanning, S., Püha. Murdetekste Ennu, Nässu-
ma, Leina ja Liiva-Putla külast. 1950.

KKI MT 142 = Viires, H., Murdetekste türi murraku alalt
Väätsa, Venevere, Saunamäe ja Väljataguse
külast. 1951.

KKI MT 143 = Univere, A. ja Viires, H., Murdetekste Laiu-
selt. 1952.

KKI MT 144 = Must, M., Murdetekste Rapla kihelkonna põhja-
osast. 1954.

KKI MT 145 = Tammeste, L., Murdetekste Nissist. 1954.

KKI MT 146 = Jallas, V., Tori. Murdetekste Pustuki ja Juhasselja külast. 1954.

KKI MT 147 = Karjus, S., Murdetekste. Kogutud Anseküla kihelkonna keskosast. Anseküla, Mõisa ja Üüdibe külast. 1954.

KKI MT 151 = Randmaa, M., Murdetekste Karja kihelkonnast. 1954.

KKI MT 153 = Toomsalu, C., Murdetekste Karja kihelkonnast. 1954.

KKI MT 155 = Univere, A. ja Viires, H., Murdetekste Äksist Valma, Alevi, Puhtaleiva, Äksi ja Õvanurme külast. 1955.

KKI MT 157 = Kuum, H., Murdetekste Jäärjast (Saarde kihelk.). 1952.

KKI MT 158 = Arulaid, V., Murdetekste Hanila kihelkonna murdest. 1952.

KKI MT 159 = Saage, V., Murdetekste Mustvee rajoonist (end. Saare vald) Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonna piirilt. 1952.

KKI MT 160 = Keem, H., Sangaste murdetekste. 1955.

KKI MT 161 = Viires, H., Murdetekste Amblast Kukevere ja Raudla külast. 1955.

KKI MT 163 = Tanning, S., Pöide. Murdetekste Kautsi, Iiluste ja Asva külast. 1950.

KKI MT 165 = Tammeste, L., Murdetekste Lüganuselt Reo külast. 1955.

KKI MT 167 = Tammeste, L., Murdetekste Viru-Nigulast Koila külast. 1955.

KKI MT 168 = Tammeste, L., Murdetekste Emmastest (Lepiku k. ja Metsalauka k.). 1955.

KKI MT 169 = Tanning, S., Ambla murdetekste Raudla ja Kukevere k. 1955.

KKI MT 171 = Nassar, H., Murdetekste Vastseliinast. 1956.

KKI MT 172 = Tammeste, L., Murdetekste Emmastest. 1952.

KKI MT 173 = Tammeste, L., Murdetekste Käinast. 1952.

KKI MT 174 = Roots, V., Murdetekste Väike-Maarjast. 1956.

KKI MT 176 = Vitsberg, E., Murdetekste Vigalast. 1956.

KKI MT 177 = Viires, H., Murdetekste Väike-Maarjast peamiselt Avispealt, vähemal määral Pandiverest, Assamalla ja Vadi külast. 1956.

KKI MT 178 = Valmet, A., Murdetekste Tõstamaa kihelkonnast Lao, Saksametsa ja Kopli külast. 1956.

KKI MT 191 = Keem, H., Kuuldelisi murdetekste Otepää kihelkonnast. 1957.

KKI MT 193 = Keem, H., Kuuldelisi murdetekste Puhja kihelkonnast (Porinurme, Mõisanurme, Tänassilma). 1957.

KKI MT 194 = Heinmaa, M., Murdetekste Varbla kihelkonnast. 1956.

KKI MT 195 = Must, M. ja Viires, H., Helilindistatud keelenäiteid Juuru kihelkonna Kaiu murrakust. 1957.

KKI MT 196 = Must, M. ja Viires, H., Helilindistatud keelenäiteid Rapla kihelkonnast Rugula külast (kihelkonna põhjaosa). 1957.

KKI MT 197 = Must, M. ja Viires, H., Helilindistatud keelenäiteid Suure-Jaani kihelkonna Põhjaka külast. 1957.

KKI MT 198 = Keem, H., Kuuldelisi murdetekste Rannu kihelkonnast. 1957.

KKI MT 200 = Tanning, S., Murdetekste Ristilt Vaisi, Vilivalla ja Änglema k. 1954.

KKI MT 201 = Tanning, S., Kuuldelisi murdetekste Paistu Holstrest. 1958.

KKI MT 202 = Tanning, S., Kuuldelisi murdetekste Tarvastust. 1958.

KKI MT 203 = Tanning, S., Kuuldelisi murdetekste Hallistest. 1958.

KKI MT 206 = Keem, H., Kuuldelisi murdetekste Nõo kihelkonnast. 1958.

KKI MT 207 = Must, M. ja Viires, H., Helilindistatud keelenäiteid Nissi khk. Kibuna k. 1957.

KKI MT 208 = Vitsberg, E., Murdetekste Vigalast. 1958.

KKI MT 209 = Must, M. ja Viires, H., Helilindistatud keelenäiteid Hageri kihelkonnast. 1958.

KKI MT 211 = Univere, A. ja Tanning, S., Helilindistatud murdetekste Keila kihelkonnast Vaila külast. 1957.

KKI MT 212 = Univere, A. ja Tanning, S., Helilindistatud murdetekste Halliste kihelkonnast Atika külast. 1958.

KKI MT 213 = Univere, A. ja Tanning, S., Helilindistatud murdetekste Karksi kihelkonnast Vakiste ja Mäe külast. 1958.

KKI MT 214 = Univere, A. ja Tanning, S., Helilindistatud murdetekste Tarvastu kihelkonnast. 1958.

KKI MT 215 = Univere, A. ja Tanning, S., Helilindistatud murdetekste Paistu kihelkonnast Raassilla külast. 1958.

KKI MT 216 = Ariste, P., Univere, A. ja Tanning, S., Heliplaadistatud murdetekstid Karksi kihelkonnast. 1938.

KKI MT 218 = Univere, A., Viires, H. ja Must, M., Helilindistatud keelenäiteid Ambla kihelkonnast Prümli külast (khk. lõunaosa). 1958.

KKI MT 219 = Must, M. ja Viires, H., Helilindistatud keelenäiteid Kose kihelkonnast. 1958.

KKI MT 223 = Must, M. ja Viires, H., Juuru murraku helilindistatud näiteid. 1958.

KKI MT 224 = Ariste, P. ja Must, M., Heliplaadistatud murdetekstid Keila Vaila k. murrakust. 1938.

KKI MT 225 = Keem, H., Kuuldelisi murdetekste Mihkli kihelkonnast. 1959.

KKI MT 226 = Põldmäe, R. ja Must, M., Helilindistatud palasid Jüri khk. Limu külast. 1957.

KKI MT 227 = Viires, H. ja Must, M., Helilindistatud palasid Türi khk. 1958.

KKI MT 228 = Must, M., Helilindistatud palasid Koeru kihelkonnast. 1959.

KKI MT 229 = Tanning, S. ja Univere, A., Kuuldelised tekstid Harju-Madise Lao külast. 1959.

KKI MT 230 = Must, M., Helilindistatud murdekõnet Peetri kihelkonnast. 1959.

KKI MT 232 = Tanning, S. ja Univere, A., Helilindistatud murdenäiteid Helme-Roobelt. 1959.

KKI MT 235 = Must, M., Helilindistatud keelenäiteid Kadrina kihelkonnast. 1959.

KKI MT 236 = Must, M., Helilindistatud murdenäiteid Rakvere kihelkonnast. 1959.

KKI MT 237 = Koppel, P., Murdetekste Kärla kihelkonnast. 1958-1959.

KKI MT 238 = Must, M., Helilindistatud tekste Haljalast. 1959.

KKI MT 242 = Viires, H. ja Must, M., Helilindistatud murdetekste Väike-Maarja ja Vadi külast. 1958.

KKI MT 244 = Tamm, A., Murdetekste Kambjast. 1959.

KKI MT 245 = Must, M., Helilindistatud palasid Viru-Jaagupist. 1959.

KKI MT 246 = Nigol, S., Murdetekste Viljandi khk. end. Uusna v. Saarekülast. 1959.

KKI MT 247 = Tamm, A., Murdetekste Tormast. 1961.

KKI MT 248 = Tanning, S., Kuuldelisi murdetekste Hallis-te kihelkonnast Saapa külast. 1951.

KKI MT 249 = Tanning, S., Murdenäiteid Karksi kihelkon-nast Võhmaste külast. 1951.

KKI MT 250 = Tanning, S., Kuuldelisi murdetekste Tarvastu kihelkonnast Obriku külast. 1951.

KKI MT 251 = Univere, A. ja Tanning, S., Murdetekste Pilistvere khk. Kirivere külast /heli-lindistatud/. 1959.

KKI MT 255 = Nigol, S., Univere, A. ja Tanning, S., Heli-lindistatud keelenäiteid Kõpu kihelkon-nast Puiatu ja Väike-Kõpu külast. 1959.

KKI MT 256 = Kokla, P., Murdetekste Emmastest. 1955.

KKI MT 258 = Nigol, S., Univere, A. ja Tanning, S., Mur-detekste Kolga-Jaani kihelkonnast Leie, Odiste ja Oorgu külast /helilindistatud/. 1959.

KKI MT 259 = Tanning, S., Helilindistatud murdenäiteid Põlva kihelkonnast Mammaste külast. 1960.

KKI MT 262 = Tamm, A., Murdetekste Rannust. 1961.

KKI MT 265 = Univere, A. ja Tanning, S., Murdetekste Palamuselt Kaarepere Arukülast /helilindistatud/. 1961.

KKI MT 268 = Must, M., Helilindistatud murdenäiteid Lihulast. 1960.

KKI MT 269 = Must, M., Helilindistatud murdetekste Kirblast. 1959.

KKI MT 274 = Sauvere, M., Murdetekste Pärnu-Jaagupi kihelkonnast. 1962.

KKI MT 275 = Koemets, I., Murdelist materjali Pärnu-Jaagupist Maima, Vahenurme ja Kablima külast. 1962.

KKI MT 276 = Tanning, S., Kuuldelisi murdetekste Põlva Himmaste ja Mammaste k. 1960.

KKI MT 279 = Must, M., Helilindistatud murdetekste Iisaku kakkeelsuse alalt. 1962.

KKI MT 282 = Must, M., Helilindistatud keelenäiteid Iisaku khk. põhjaosast ja Tudulinnast. 1962.

KS = Emakeele Seltsi korrespondentide sõnavara.

KS (Rei 1961) = Küttim, E., Murdesõnu Kõpust. 1961.

KT = Emakeele Seltsi korrespondentide tööd.

KT 138 = Mäesalu, M., Endisaegsest meeste käsitööst. 1942.

KT 139 = Mäesalu, M., Saun. 1955, 1956, 1950.

KT 194 = Siil, E., Rahvanaljandeid Urvastest. 1947--1954.

M = Keele ja Kirjanduse Instituudi morfoloogilised ülevaated.

M 7 = Pino, V., Morfoloogiline ülevaade Setust. Noomen, verb. 1947.

M 11 = Noorkõiv, V., Morfoloogiline ülevaade. Verb 1948.

M 36 = Peegel, J., Morfoloogiline ülevaade Muhust. Verb. 1950.

M 58 = Tikk, E., Morfoloogiline ülevaade Kanepi murdest. Verb. 1951.

M 72 = Tammeste, L., Morfoloogiline ülevaade Käinast. 1951.

M 74 = Kaarheit, S., Räpina kihelkonna Parrapalu küla murde morfoloogiline ülevaade (verb). 1951.

M 79 = Kaarheit, S., Räpina kihelkonna endise Veriora valla murde morfoloogiline ülevaade. Verb. 1952.

M 118 = Randmaa, M., Karja murraku morfoloogiline ülevaade. 1954.

M 124 = Tanning, S., Morfoloogiline ülevaade Amblast Raudla ja Kukevere k. 1955.

M 143 = Silla, H., Murdematerjale küsitluskava alusel Pärnu-Jaagupist. Külad: Kablimaa, Maima, Sõõrike, Vahenurme. 1962.

M 149 = Must, M., Ülevaade Iisaku kakskeelse ala eesti murrakust. II. Morfoloogia. III. Süntaks. 1964.

SU = Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte arhiiv.

SU 90 = Ariste, P., Sõnu ja lauseid lutsi murdes. 1951.

SU 91 = Ariste, P., Sõnu ja lauseid leivu keeles. 1954.

Ü = Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeülevaated.

Ü 70 = Leppik, J., Küsitluskava eesti murrete uurimiseks (Amb khk. Koigi k.). 1951.

Ü 97 = Ploom, H., Murdematerjal küsimustiku alusel Rõuge kihelk. läänеosast. 1953.

Ü 98 = Põld, E., Ülevaade kullamaa murrakust (kogutud kihelkonna keskosast). 1953.

Ü 101 = Turu, E., Ülevaade laiuse murrakust, kogutud kihelkonna loodeosast, Endla külast. 1953.

Ü 127 = Valmet, A., Murdematerjale küsitluskava alusel Tõstamaa kihelkonnast Lao külast (häälikulugu, verb). 1956.

Ü 134 vt. Vihma, H.

Ü 136 vt. Tamm, A.

Ü 138 vt. Koppel, P.

$Ü_k$ = Tartu Riikliku Ülikooli murdeülevaadete koopiad Keele ja Kirjanduse Instituudis.

$Ü_k$ 83 = Timmo, V., Meremäe murrak. Diplomitöö 1951.

Ü$_k$ 128 = Põld, E., Lääne-Nigula murrak. Diplomitöö 1955.

## LÜHENDID

### 1. Murrakute (resp. kihelkondade) ja endiste maakondade lühendeid

Amb = Ambla
Ann = Anna
Ans = Anseküla
Aud = Audru

Emm = Emmaste

Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hii = Hiiumaa
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hlj K = Haljala (keskmurre)
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
Hää = Häädemeeste

Iis = Iisaku

Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri

Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
Kan = Kanepi
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khn = Kihnu
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
Kra = Kraasna
Krj = Karja
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu

Käi = Käina
Kär = Kärla

Lai = Laiuse
Lei = Leivu
Lih = Lihula
LNg = Lääne-Nigula
Lut = Lutsi
Lüg = Lüganuse

Mar = Martna
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa

Nis = Nissi
Nõo = Nõo

Ote = Otepää

Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pär = Pärnu
Pöi = Pöide

Rak = Rakvere
Rak K = Rakvere (keskmurre)
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina

Saa = Saarde
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani

TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi

Urv = Urvaste

Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
VNg = Viru-Nigula
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
Äks = Äksi

## 2. Keelte ja murrete lühendid

~~eR = kirde-eesti rannikumurre~~
kS = sürjakomi keel
krj = karjala keel
krjA = karjala aunuse murre
krj L = karjala lüüdi murre
krj V = karjala Valdai murrak
lv = liivi keel
mrd E = mordva ersa murre
sm = soome keel
udm = udmurdi keel
vdj = vadja keel
vn = vene keel
vps = vepsa keel

## KAARTIDE NIMESTIK

1. Tingiv kõneviis
2. Keeldkõne
3. eks-(es-, eis-), etse-laused
4. Tegusõna olema (olevik)

5. Tegusõna olema, tulema (lihtminevik)
6. Liitajad (täisminevik)
7. Liitajad (enneminevik)
8. nud-kesksõna üksinda öeldiseks (pl. 3. p.)
9. Tingiv kõneviis (pl. 3. p.)
10. Eitav kõne (pl. 3. p.)
11. Alused ei märgi olendeid (mitu täisalust)
12. Alused märgivad olendeid (mitu täisalust)
13. rahvas alusena
14. Hulga- või mõõdusõna alusena
15. igaüks alusena
16. Öeldiseks on olema + tud-kesksõna
17. Öeldiseks on saama + tud-kesksõna
18. Öeldiseks on tulema + da-infinitiiv

# SISUKORD

lk.

Sissejuhatus

1. Töö üldiseloomustus, ainestik ja allikad, peatükkideks jaotamise alused ..... 2

2. Aluse ja öeldise ühildumine ..... 6

I peatükk

Aluse ja öeldise ühildumine isikus

I. Kindel kõneviis ..... 16

1. Ains. 1. isik ..... 16

2. Ains. 2. isik ..... 21

3. Mitm. 1. isik ..... 24

4. Mitm. 2. isik ..... 26

5. Ühe isiku asendumine teisega ..... 30

Kokkuvõte ..... 32

II. Tingiv kõneviis ..... 33

1. Aluse ja öeldise ühildumine ..... 33

2. Alus ja öeldis ei ühildu ..... 35

3. nud-kesksõna üksinda tingivas kõneviisis 37

Kokkuvõte ..... 39

III. Kaudne kõneviis ..... 40

IV. Käskiv kõneviis ..... 41

1. Ains. 2. isik ..... 41

2. Ains. ja mitm. 3. isik ..... 42

3. Mitm. 1. isik ..... 43

4. Mitm. 2. isik ..... 47

5. Aluse ja öeldise ühildumise eripärasused .. 48
6. Käskiva kõneviisi minevik ..... 50
Kokkuvõte ..... 51

V. Eitav kõne ..... 52
Eitav kõne ..... 52
Keeldkõne ..... 57
A. Ühildumine ..... 57
1. Alusega ühildub nii keelu- kui ka põhiverb 57
2. Klusiilitu keeldkõne ..... 60
3. da-infinitiivi kujuline keeldkõne ..... 62
4. Alusega ühildub ainult põhiverb ..... 64
B. Ühildumatus ..... 65
Klusiilainesega keeldkõne ..... 65
Kokkuvõte ..... 68

VI. Personaalne passiiv ja sisult passiivsed laused 69
A. Personaalne passiiv ..... 69
1. Personaalse passiivi lihtajad ..... 69
2. Personaalse passiivi liitajad ..... 73
B. Sisult passiivsed laused ..... 80
saama koos tud-kesksõnaga ..... 80
saama koos da-infinitiiviga ..... 82
Kokkuvõte ..... 83

VII. eks-(es-, eis-), etse-laused ..... 83
1. eks-(es-, eis-) laused ..... 83
2. etse-laused ..... 90
Kokkuvõte ..... 92

VIII. las-konstruktsioonid ..... 92

II peatükk

Aluse ja öeldise ühildumine arvus

A. Täisalus ..... 96

I. Ainsuslik täisalus ..... 96

II. Mitmuslik täisalus ..... 100

1. Kindla kõneviisi lihtajad ..... 100

Öeldise arvu märgivad :

a) erilised mitmuse tunnused ..... 101

b) tugev aste ..... 106

c) mitmuse tunnuse ja pl. 2. p. lõpu identsus ..... 107

d) impersonaalne vorm ..... 109

2. Tegusõnad olema ja tulema ..... 111

I. olema olevik ..... 111

II. olema ja tulema lihtminevik ..... 114

3. Kindla kõneviisi liitajad ja kaudne kõneviis 117

1. Predikaatverbi sg. ja pl. 3. p. identsus 120

2. Alusega ühildub abiverb olema ..... 121

3. Alusega ühildub nud-kesksõna ..... 122

4. Alusega ühildub nii abiverb olema kui ka nud-kesksõna ..... 124

4. Tingiv kõneviis ..... 126

5. Eitav kõne ..... 128

6. Arvuline ühildumatus ..... 131

I. Uute assotsiatsioonide tekkimine ..... 131

II. Tüüp ennemast oli jo rehetuad ..... 132

III. Tüüp mul oli väiksed lapsed ..... 138

IV. Öeldistäite arv ..... 141

V. Täiend ..... 141

Kokkuvõte ..... 141

III. Mitu täisalust ..... 143
1. Mitu ainsuslikku või mitmuslikku alust 143
A. Mitmuslikud alused ..... 144
B. Osa aluseid mitmuses, osa ainsuses .. 145
C. Kõik alused ainsuses ..... 146
1) öeldis on ainsuses ..... 146
2) öeldis on mitmuses ..... 151
3) öeldis võib olla nii ainsuses kui ka mitmuses ..... 154
D. Elliptilised laused ..... 157
2. Kaksikalus ..... 158
3. Erinevad isikud alusena ..... 159
Alused on nimetavas käändes ..... 159
Üks alus on nimetavas, teine kaasaütlevas 160
Kokkuvõte ..... 165
IV. Kollektiivsubstantiivid alusena ..... 166
1. Lauses on üks öeldis ..... 168
I rühma kollektiivsubstantiivid ..... 168
II rühma kollektiivsubstantiivid ..... 171
a) rahvas ..... 171
b) muud kollektiivsubstantiivid ..... 175
2. Lauses on mitu öeldist ..... 181
3. Alusel on täiendid ..... 183
4. Alus on mitmuses ..... 185
Kokkuvõte ..... 186
V. Hulga- või mõõdusõna alusena ..... 187
1. Hulga- või mõõdusõna alusena ..... 190
2. muist ja muga alusena ..... 194

3. kõik alusena ..... 198
4. Umbmäärased asesõnad igaüks, keegi, mõni alusena ..... 199
Kokkuvõte ..... 204

VI. Arvsõna või arvsõnaühend alusena ..... 205
1. Öeldise arv sõltub aluse arvust ..... 207
2. Aluse või öeldise lauserõhulisus ..... 210
3. Aluse spetsiifies ..... 211
Definiitsus ..... 211
Indefiniitsus ..... 216
4. Predikaatverbi leksikaalne tähendus ..... 220
5. Öeldistäide ..... 227
6. Mitu öeldist ..... 228
7. Mitu alust ..... 230
8. Elliptilised laused ..... 232
Kokkuvõte ..... 233
B. Osaalus ..... 234
C. Personaalne passiiv ja sisult passiivsed alused 237
1. Personaalne passiiv ..... 238
2. saama koos tud-kesksõnaga ..... 243
3. Öeldiseks on olema, saama, tahtma, tulema, koos da-infinitiiviga ..... 246
1. olema ..... 247
2. saama ..... 248
3. tahtma ..... 248
4. tulema ..... 249
4. Perifrastiline konstruktsioon ..... 251
Kokkuvõte ..... 252
D. Ühildumine kõrvallausetes

Ühildumine kõrvallausetes ..... 253
Asesõnade kasutamine ..... 257

Kokkuvõte ..... 260

Kasutatud kirjandus

1. Trükitud teosed ja materjalid ..... 269
2. Käsikirjalised teosed ja materjalid ..... 282

Lühendid

1. Murrakute (resp. kihelkondade) ja endiste maakondade lühendid ..... 301
2. Keelte ja murrete lühendid ..... 303

Kaartide nimestik ..... 303